

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ÖZBEKİSTAN'DA BAĞIMSIZLIK SONRASI
DÖNEMDE DİN GÖREVLİLERİNİN YETİŞTİRİLMESİ VE
İSTİHDAMI (1991-2021)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Azizjon Kurbonov

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Ankara- 2023

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ÖZBEKİSTAN'DA BAĞIMSIZLIK SONRASI
DÖNEMDE DİN GÖREVLİLERİNİN YETİŞTİRİLMESİ VE
İSTİHDAMI (1991-2021)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Azizjon Kurbonov

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN Tez Danışmanı

Ankara- 2023

ONAY SAYFASI

Azizjon KURBONOV tarafından hazırlanan “Özbekistan’da Bağımsızlık Sonrası Dönemde Din Görevlilerinin Yetiştirilmesi ve İstihdamı (1991-2021)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	Kurumu	İmza
Doç. Dr. Muhammed Ali Yazıbaşı	AYBÜ/İİF	
Kabul ☐	Red ☐	
Dr.Öğr. Üyesi Ahmet Yemenici	AYBÜ/İİF	
Kabul ☐	Red ☐	
Doç. Dr. Safiye Kesgin	AHBVÜ/İİF	
Kabul ☐	Red ☐	

Tez Savunma Tarihi:

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Yaşar YİĞİT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

13/04/2023

İmza

Azizjon KURBONOV

TEŐEKKÖRLER

Yüksek Lisans eğitimim süresince akademik birikiminden her zaman istifade ettiğim, tez konusunu belirlenmesi başta olmak üzere, çalışmanın ortaya çıkmasında her türlü destek ve katkılarından dolayı kıymetli danışmanım Prof. Dr. Zeki Salih Zengin hocama müteşekkirim. Tezin yazım sürecinde her konuda anlayış gösteren ve beni sürekli motive eden çok değerli hocam Şeref Yazgan ve tezimle ilgili olarak çok değerli katkılar sunan değerli hocam Abdurrahman Gafur ve eğitimim süresince istifade ettiğim kıymetli hocalarım Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Yemenici ve Doç. Dr. Muhammed Ali Yazıbaşı'na da teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca tez yazım sürecinde bana desteğini esirgemeyen oda arkadaşım Ömer Atıf Gedik'e ve bu süreçte ihmal ettiğim ev arkadaşlarıma ve tüm aileme teşekkür ederim.

ÖZET

Özbekistan'da Bağımsızlık Sonrası Dönemde Din Görevlilerinin Yetiştirilmesi ve İstihdamı (1991-2021)

İnsanlığın gelişim tarihinde, her milletin ve toplumun dünya biliminin gelişimine katkısı ve yeri olmuştur. Kadim bir tarihe sahip olan Özbekistan, kendi ecdatlarının yükselişini dinî ve dünyevi ilimlere dayanarak zenginleştirmiştir. Bilgi arayışı, o coğrafya toplumunun doğasında var olan en yüksek erdemlerden biri olmuştur. Bu arayış dinî eğitim kurumlarının eğitimine de yansımış ve yüzyıllar boyunca bu alanda zengin, benzersiz bir deneyimler dizisi ortaya konulmuştur. Bu çalışma, Özbekistan'da yüzyıllardan beri faaliyet gösteren, dünyaca ünlü bilim adamları ve fuzalalar yetiştiren bu eğitim kurumlarının tarihçesini, eğitim faaliyetlerini incelemeye ve kısmen de olsa aydınlatmaya adanmıştır. Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümü giriş, ikinci bölüm Özbekistan tarihi, üçüncü bölümü Özbekistan'da din eğitimi (genel eğitim sistemi), dördüncü bölümü Özbekistan'da dinî/meslekî eğitim. Araştırmanın ilk bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi ve yöntemi açıklanmıştır. İkinci bölümde; bağımsızlık dönemine ışık tutması açısından İslam'ın Orta Asya'ya girişinden başlayarak bağımsızlığa kadar geçen dönemde din-devlet ilişkileri, din eğitimi, din görevlilerinin yetiştirilmesi ve istihdamına ilişkin ortaya çıkan gelişmelere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise; Özbekistan genel eğitim sistemi, mesleki dini eğitim ve okullarda din eğitimi konusu incelenmiştir. Dördüncü bölümde: din görevlisi yetiştiren eğitim kurumlarına giriş sınavları ve eğitimin durumu, müfredat programları, ders kitapları, öğretim metotları incelenmiş ve din görevlisi yetiştirme açısından ele alınmıştır. Yine bu bölümde dinî eğitim kurumları, camilere ve din görevlileri hakkında yetkili kurum olan Özbekistan Müslümanlar İdaresi (ÖMİ)'nin teşkilat yapısı ve birimleri hakkında bilgi verilmiştir. ÖMİ teşkilatının din görevlisi yetiştirmesiyle ilgili faaliyetleri ve din görevlilerinin kadro sayıları değerlendirilmiştir. Tarihsel yöntem, doküman incelemesi, literatür taraması gibi nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Neticede din görevlilerinin eğitim seviyelerinin daha da yükseltilmesi ve istihdamında meydana gelebilecek sıkıntıların giderilmesinin uygun olacağı yönünde sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan Müslümanlar Dinî İdaresi, Dinî Eğitim Kurumları, Medrese, İslam Enstitüsü.

ABSTRACT

Training and Employment of Religious Officials in Uzbekistan After Independence (1991-2021)

In the history of the development of mankind, every nation and society has a place and contributed to the development of world knowledge. Uzbekistan, which has an ancient history, enriched the rise of its ancestors based on religious and secular sciences. Seeking knowledge has become one of the highest virtues in the nature of the society in this geography. This reference is reflected in the education of religious educational institutions, and a series of rich, unique experiences in this field is revealed over the centuries. This work is dedicated to studying the history and educational activities of these educational institutions, which have been operating in Uzbekistan for centuries and have trained world-renowned scientists and scholars, and at least partially shed light on them. This study consists of four parts: the first part is an introduction, the second part is the history of Uzbekistan, the third part is religious education in Uzbekistan (general education system), and the fourth part is religious/professional education in Uzbekistan. In the first part of the research, the topic, purpose, importance and method of the research will be explained. In the second part; In order to shed light on the period of independence, the developments related to religion-state relations, religious education, training and employment of religious officials in the period from the introduction of Islam to Central Asia until independence are given. In the third part; Uzbekistan's general education system, vocational religious education and the subject of religious education in schools were examined. In the fourth part: the state of education and the entrance exams to the educational institutions that train clerics, curriculum programs, textbooks, teaching methods are examined and discussed in terms of the training of clerics. Also, in this section, information is given about the organizational structure and departments of the Muslim Administration of Uzbekistan, which is the authority responsible for religious educational institutions, mosques and religious officials. The activities of the OMI organization related to the training of clerics and the number of personnel of clerics were evaluated. Qualitative research methods such as historical method, document review, literature review were used.

Keywords: Religious Department of Muslims of Uzbekistan, Religious Education Institutions, Madrasa, Islamic Institute.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	v
ŞEKİLLER DİZİNİ.....,	vi
TABLolar DİZİNİ.....	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
1.3. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları.....	5
2. ÖZBEKİSTAN'IN SİYASİ ve KÜLTÜREL ARKA PLANI	7
2.1. SİYASİ YAPI.....	10
2.1.1. Etnik Süreçler ve Özbek Halkının Oluşumu	10
2.1.2. İslam Öncesinde Özbekistan Coğrafyasında Kurulan Devletler	13
2.1.3. İslami Dönemde Kurulan Devletler.....	18
2.2. KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI.....	43
2.2.1. İslam Öncesi Dönemde Kültürel ve Dini Yapı.....	43
2.2.2 İslami Dönemde Kültürel ve Dini Yapı.....	49
2.2.3. Mâverâünnehir'de ve Harezmi'de Yetişen Büyük Bilim Adamları	52
2.2.4 XIX. Yüzyılın Ortalarında Orta Asya Nüfusunun Kültürel Yaşamı	66
2.3. SİYASİ, KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI (Rus işgalinden Bağımsızlığa kadar) 72	
2.3.1. Türkistan'ın Rus İmparatorluğu Tarafından İşgali.....	72
2.3.2. Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı, Reform Faaliyetleri ..	77
2.4. SİYASİ, KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI (Bağımsızlık Sonrası).....	95

3. ÖZBEKİSTAN EĞİTİM SİSTEMİ VE DİN EĞİTİMİ	100
2.1. Özbekistan Eğitim Sistemi	100
3.2. Özbekistan Eğitim Sisteminde Din Eğitimi	114
3.2.1. Din Eğitiminin Yasal Dayanakları ve Amaçları	114
3.2.2. Genel Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi	117
4. ÖZBEKİSTAN’DA MÜSLÜMANLARIN DİNİ TEŞKİLATI ve DİN GÖREVLİLERİNİN EĞİTİMİ	120
4.1. Bağımsızlık Öncesinde Müslümanların Dini Teşkilatı	120
4.2. Bağımsızlık Sonrasında Müslümanların Dini Teşkilatının Yapısı ve Faaliyetleri	128
4.3. Özbekistan’da Din Görevlisi Yetiştiren Kurumlar	140
4.4. Özbekistan Müslümanları İdaresinin Bünyesindeki Dini Mesleki Eğitim Kuruluşlarının Faaliyetleri	150
4.5. “Kokaldaş” Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Taşkent Şehri	151
4.6. Özbekistan Müslümanları İdaresinin Bünyesindeki İmam Buhari Taşkent İslam Enstitüsü	168
4.7. Taşkent İslam Enstitüsünden Mezun Olan Ünlüler	183
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	189
6. KAYNAKÇA VE EKLER	193

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

DTM: Devlet Test Merkezi

DTS: Devlet Talim Standartları

OTM/YÖK: Oliy (Âli) Talim Müessesesi

ÖMİ: Özbekistan Müslümanları İdaresi

SSSR/SSCB: Rusça: Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TASSR: Türkistan Avtanom (Özerk) Sovyet Sosyalist Respublikasi

RSFSR: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Respublikasi

BXSR: Buxoro Xalq Sovet Respublikasi

XXSR: Xorazm Xalq Respublikasi

BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu. Rusça: Sodrujestvo Nezavisimih Gosudarstv (SNG)

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2.1.	21
Şekil 2.2	28
Şekil 2.3.	34
Şekil 4.1.	145
Şekil 4.2.	146
Şekil 4.3.	149
Şekil 4.4	151
Şekil 4.5.	152
Şekil 4.6.	154
Şekil 4.7.	141
Şekil 4.8.	170
Şekil 4.9.	179
Şekil 4.10.	182
Şekil 6.1.	198
Şekil 6.2.	199
Şekil 6.3.	200
Şekil 6.4	201
Şekil 6.5.	202
Şekil 6.6.	203
Şekil 6.7.	204
Şekil 6.8.	205
Şekil 6.9.	206
Şekil 6.10.	207
Şekil 6.11.	208
Şekil 6.12.	209
Şekil 6.13.	210
Şekil 6.14	211
Şekil 6.15.	212

TABLULAR DİZİNİ

Tablo 2.1.	60
Tablo 3.1	100
Tablo 3.2	101
Tablo 4.1	134
Tablo 4.2	137
Tablo 4.3	138
Tablo 4.4	139
Tablo 4.5	140
Tablo 4.6	140
Tablo 4.7	141
Tablo 4.8	156
Tablo 4.9	157
Tablo 4.10	159
Tablo 4.11	162
Tablo 4.12	165
Tablo 4.13	166
Tablo 4.14	168
Tablo 4.15	168
Tablo 4.16	174
Tablo 4.17	174
Tablo 4.18	175
Tablo 4.19	176
Tablo 4.20	176
Tablo 4.21	179
Tablo 4.22	179
Tablo 4.23	180

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bu araştırmada Özbekistan'da bağımsızlık sonrası 1991-2021 yılları arasında din görevlilerinin hangi şartlarda yetiştirildiği ve nasıl istihdam edildiği araştırılarak mevcut durum tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın problemi, Özbekistan'da din görevlileri yetiştiren eğitim kurumlarının tarihçesini ve günümüzde din görevlilerinin hangi şartlarda eğitilmekte olduğunu ve bu kurumların eğitim ve öğretim faaliyetlerinin mevcut durumunu ortaya koymak olarak belirlenmiştir.

Belirlediğimiz araştırma konusu ile ilgili olarak tespit ettiğimiz ve çözülmesini amaçladığımız problem ve alt problemleri şu şekilde belirleyebiliriz:

Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemde din görevlilerinin yetiştirilmesi ve istihdamı hangi özellikleri taşımaktadır?

1. Bağımsızlığa kadarki dönemde din görevlisi yetiştirilmesi ve istihdamı nasıl yapılmıştır?
2. Ülkedeki genel eğitim sistemi hangi özelliklere sahiptir?
3. Bağımsızlık sonrası dönemde din görevlileri nasıl yetiştirilmiştir ve nasıl istihdam edilmiştir?
4. Din görevlilerinin teşkilatı konumunda olan ÖMİ'nin teşkilat yapısı ve yasal görevleri nelerdir?
5. ÖMİ hakkında özellikle de din görevlileri ile ilgili verilmiş olan yüksek mahkeme kararları nelerdir?
7. ÖMİ'de din görevlileri ile ilgili mevzuat nasıldır ve ne gibi çalışmalar yapılmaktadır?

8. İslami eğitim kurumları Din eğitimi öğretiminde hangi eğitim yöntemlerini kullanıyor?

9. Din eğitimi veren kurumlardaki müfredat, ders kitapları, öğretmenleri, finansmanının durumu nedir?

10. Özbekistan Müslümanlar İdaresi Sovyetler Birliği döneminde diğer cumhuriyetlere din görevlisi yetiştirme konusunda katkıda bulunmuş mudur?

1.3. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin din eğitimi faaliyetlerinin şeklini, örgün din eğitimindeki yerini belirtmek, söz konusu kuruma ait olan enstitü ve medreselerin müfredat programlarını, ders kitaplarını, öğretim metotlarını incelemek ve bunları değerlendirmektir. Ayrıca Özbekistan Müslümanları İdaresi kurumunun teşkilat yapısını, din görevlilerine yetiştirilmesi ve istihdamına ilişkin işlevlerini, kurum içi ve kurum dışı eğitsel-kültürel etkinliklerini tespit etmek de amaçlarımız arasında yer almaktadır.

Bununla birlikte ayrıca Özbekistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılından 2021 yılına kadarki dönemde İslami eğitim kurumlarının faaliyetlerini ortaya koymak, din görevlilerinin yetiştirilmesinde yaşanan sorunları ve çözüm arayışlarını belirlemektir.

Din eğitimi tarihi üzerine yapılan çalışmalarda öne sürülen kavramların temel unsurlarının açıklanması;

Mevcut çalışmaların analizine dayanarak Özbekistan hükümetinin din alanındaki politikasının içeriğini ve özünü ortaya çıkarmak;

Problemlerle ilgili Türkiye'de yapılan araştırmaları tespit etmek ve din eğitimi konusundaki görüşlerinin mahiyetini göstermek;

Özbekistan Cumhuriyetinin din alanındaki iç ve dış politikasında eğitim kurumlarının rolünü ve önemini belirlemek;

Kokaldaş medresesi ve Taşkent İslam Enstitüsü eğitim çalışmalarının incelenmesi yoluyla Özbekistan'da din eğitimi durumunun aydınlatılması ve iyileştirilmesinde katkıda bulunmak;

Özbekistan'ın Bağımsızlık sonrasında günümüze kadar olan döneminde İslam kültürünün gelişimine katkısını İslami eğitim kurumları örneğinde incelemek.

Özbekistan Müslümanlar Dini İdaresi yani eski adıyla Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dini İdaresi'nin dini ve manevi değerlerin korunmasındaki önemi ve eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinin dini personel hazırlanmasına önemli katkıları ortaya koymak da çalışmanın amaçları arasında yer almaktadır.

Tezimize konu olan araştırmanın problemini ortaya koyarken öncelikle bu araştırmaya bizi iten sebepler üzerinde durmak yerinde olur kanaatindeyim.

Dünya medeniyet tarihinde, özellikle maneviyat ve bilimin gelişimine büyük katkı sağlayan ülke ve ulusların sayısı o kadar fazla değildir. Ancak bu konuda konuşurken Çin, Hindistan, İran, Bizans, Mısır, Yunanistan, Türkiye, Rusya devletleri listesinde Özbekistan eski adıyla Mâverâünnehir de anılır. Çünkü en azından bu bölgeden İmam Buhari, Ebu Nasir el-Farabi, Muhammed Harezmi, Mahmut Zemaşeri, Ahmet Fergani, Hâkim Tirmizi, Ebu Reyhan Biruni, Ebu Ali İbn Sina, Emir Timur, Hüsrev Dehlevi, Mirza Ulubey, Alişer Nevaî gibi büyük isimler yetişmiştir. Onlar, kendi zamanlarında omuz omuza vererek insanlığın mevcut gelişmiş haline gelmeleri yolunda çaba gösteren büyük şahsiyetlerden sayılır.

Bu durumda doğal olarak şöyle bir soru aklımıza gelir: Aklî muhakeme, bilim, maneviyat ve aydınlanma alanında bu kadar yüksek konumlara ulaşan büyük insanlar nerede eğitim gördüler? Onlara kim eğitim vermiş? Bu sorulara cevap ararken mantıklı olarak şu meseleler ortaya çıkar: O kurumların günümüzdeki durumu nasıldır? Halihazırda nasıl bir eğitim ve öğretim faaliyeti yürütüyorlar?

Türkiye'de yapılan Orta Asya ile ilgili bilimsel araştırmalara bakıldığında, İslam dini ile dini kurumların ve Müslümanların yaşantılarına ilişkin ortaya koydukları eserlerin ilgi çeken hususlar olduğunu görüyoruz. Türkiye'de din eğitimi alanında yapılan çalışmalar genellikle Orta Asya'nın Kazakistan, Kırgızistan cumhuriyetleri ile ilgili yapılmıştır. Asıl Orta Asya'nın her yönden merkezi konumunda olan Özbekistan ile ilgili din eğitimi

alanında Türkiye’de, yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yeteri kadar çalışma yapılmadığını gormekteyiz.

Kaynaklar ve literatür incelendiğinde, Sovyet donemi İşlam tarihini inceleyen araştırmacıların (T. Saidbaev, O. Sukhareva, M. Jalolov, A. Akhmedov, R. Mavlyutov, U. Yusupov) alışmalarında İşlam dini, onun mahiyeti ve tarihi hakkındaki düşünceleri, ateist bir bakış açısıyla, Sovyet ideolojik modeli, Marksist-Leninist fikirler temel alınarak analiz edilmiştir. Ancak bu literatürlerin hiçbiri İşlami eğitim kurumlarının statüsünden ve faaliyetlerinden bahsetmemektedir. Son yıllarda zbekistanlı araştırmacılar (B. Babadzhanov, N. Mustafaeva, X. Abdurasulova, R. Yusupov, A. Salmanov) İşlam tarihi üzerine yaptıkları bilimsel araştırmalarda, dini idarenin 145 faaliyeti örneğinde eğitim kurumlarının durumu hakkında genel bilgileri ele almışlardır. İncelenecek olan donemde Özbekistan’ın din eğitimi, din gorevlilerinin nasıl yetiştirdiği ve yetiştiren kurumların rolüne ilişkin din eğitimi temelinde Rusça ve Özbekçe Literatür taraması sonucunda bir çalışmanın oluşturulduğuna rastlamadık.

Özbekistan'daki din eğitimi siyasi gelişmelere gore farklı özellikler taşımıştır. Bu gelişmelerin sonucunda gelinecek noktada konuya nasıl yaklaşılması gerektiği meselesinin tarih-hltrel geçmişi ile birlikte bilimsel temele dayalı biçimde ele alınması gerekir. Bu abaya katkı olması amacı ile çalışmamızda Özbekistan'daki İşlami eğitim kurumlarının 1991-2021 yılları arasındaki faaliyetlerini inceleyerek hangi düzeyde yeterli olduğunu tespit etmeyi amaçladık. Türkçe literatür taraması sonucunda 2020 yılında Türkiye’de yayınlanan "Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi"¹bařlıklı derlemenin Dordnc Bölümünde Suat Beylur tarafından “Özbekistan’ın Din Siyaseti ve Din Eğitimi” çalışmasının yapıldığını ğrendik. Beylur çalışmasında, Özbekistan devletinin tarihi arka plan ışığında din siyaseti ve din eğitimin durumunu analiz etmiştir. Ancak çalışmanın sınırlı boyutu, sorunun pedagojik yönlerini, yani müfredattaki benzerlik ve farklılıkları, ders kitabının içeriğini, rencilerin psikolojisini ve sosyal yaşamını ortaya koymamıştır. Özellikle sürece dahil olan kişilerin faaliyetlerini gostermemiştir. Dini mesleki eğitim veren kurumlar faaliyetleri hakkında güncel veriler verilmemiştir.

¹ Suat Beylur, *Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020), 185.

Çalışmamızın Özbekistan mesleki din eğitimi kurumlarının bilimsel metotlarla incelenmesi ve Türkiye’de din eğitimi alanında edinilen deneyimlerden yola çıkarak bu kurumlara yönelik personellerin geliştirilmesine yönelik tavsiyelerde bulunulması, Özbekistan örgün eğitiminde din görevlilerinin yetiştirilmesinde kalite ve verimliliğinin yükseltilmesi açısından önemli ve gerekli bir adım olacağını düşünüyoruz. Ayrıca bununla birlikte yapılmış olan çalışmaların dağınık ve kısıtlı olduğundan bu eksiklik giderilmeye çalışılmış olacaktır. Bu çalışmalardan elde edilecek verilerin, din eğitimi alanına önemli bilgiler sunacağını düşünmekteyiz.

Özbekistan’da İslam dininin din felsefesi, din sosyolojisi, din psikolojisi, dinler tarihi, eğitim, din eğitimi ve sosyal bilimler ve başka bilimler açısından incelenmesine yönelik çalışmalara ihtiyaç vardır. Çalışmamız bu kurumların mevcut durumunu ve eğitim faaliyetlerini ortaya koymaya yönelik olması hasebiyle önem taşımaktadır. Dolayısıyla ileride bu kurumlarla ilgili yapılacak olan çalışmalar için katkı sağlayacaktır. Bu çalışmadan elde edilecek veriler, din görevlileri yetiştiren kurumların geliştirilmesi için eğitimci, sosyolog, psikologlara önemli bilgiler sunacağımızı düşünmekteyiz.

1.4. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Çalışmamızla ilgili bilgiler literatür taramasıyla kütüphanelerden ve internetten elde edilen bilgiler ve öğrenciler ve öğretmenlerle yapılan görüşmeler, onların görüşlerine ve deneyimlerine dayanarak sağlanmıştır. Bu görüşmeler, verilerin derinlemesine incelenmesine ve belirli konular hakkında daha fazla bilgi edinilmesine olanak sağlamıştır. Veri kaynağı olarak ilgili kitaplar, ansiklopediler, gazeteler, araştırma dergileri, yerli ve yabancı internet siteleri, makale, tez ve benzeri bilimsel kaynaklardan yararlanılmıştır. Araştırmada problemin içeriğini ortaya koymak için Özbekistan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi (O’zRMDA) materyallerinden, Özbekistan Müslümanları İdaresi arşivlerinden yararlanılmıştır. Çalışılan konu ile ilgili Türkiye’de ve Özbekistan’da oluşturulan eserler incelenmiştir. Araştırma verilerinin toplanmasında nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarihsel (literatür tarama) yöntemi kullanılmıştır. Araştırma sonuçları, yetkin yapılar ve kişiler tarafından doğrulanması esasına dayanmaktadır. Bu ise, elde edilen bilimsel sonuçların güvenilirliğini ve geçerliliğini sağlamak için önemli olduğunu düşünüyoruz.

Tezimizi hazırlarken bilgi edinme kanunundan da yararlanarak Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'na bağlı Özbekistan Müslümanları İdaresi içindeki bazı daire

başkanlıkları ile bizzat gidip görüşme yaptık. Özellikle Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin eğitim bölümünden aldığımız bilgiler araştırmamıza büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca konumuz ile ilgili bilgi edinmede Kokaldaş Medresesinde eğitim veren hocamızdan ve İslam enstitüsünde dördüncü sınıf öğrencisi arkadaşımızdan yardım alınmıştır. Çalışmamızda, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Temel kütüphanesi, Ahmet Fergani'nin adını taşıyan Fergana bölgesi bilgi ve kütüphane merkezi, Özbekistan Müslümanları İdaresinin Kütüphanesi, T.C. Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi kaynak taraması yaptığım kütüphanelerdir. Özbekistan Milli Kütüphanesi'nin resmi internet sitesi olan www.natlib.uz adresinden de faydalanılmıştır. Ayrıca Özbekistan Müslümanları İdaresi'nden (ÖMİ) ve din görevlileriyle ilgili olarak bazı bilgilere ÖMİ'nin resmi internet sitesi olan www.muslim.uz adresinden ulaşmaya çalıştık. Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Üniversitesi resmi internet sitesinde verilen bilgilerden de yararlandık.

Bu çalışmanın kapsamı olarak belirlenen bağımsızlık sonrası dönemi içine alan 1991-2021 yılları arasındaki din görevlilerinin yetiştirilmesi ve istihdamı konusu, örgün eğitim kurumlarında İslâm din görevlilerinin yetiştirilmesi bağlamında ele alınmıştır. Örgün eğitim kurumlarından mesleki din eğitimi kurumları olan medreseler, hadis mektepleri ve yüksek İslâm enstitüsündeki din eğitimi ve öğretimiyle sınırlıdır. Bu mesleki din eğitimi kurumlarının müfredat programları, ders kitapları, öğretim metotları ve din görevlisi yetiştirme açısından ve bu kurumlar din eğitimi açısından değerlendirilmiştir.

Burada kurumlarla alakalı yazılmış kitaplar ve makaleler kullanılarak Özbekistan'da din görevlileri yetiştirilmesi ve istihdamı ile ilgili genel bir sonuca varmaya çalışılmıştır. Yaygın eğitim kurumları ve Hristiyan din görevlilerinin yetiştirilmesi ve ilkökul, ortaokul ve liselerdeki din eğitimi ve öğretimi bizim kapsamımızı aştığı için ayrı bir çalışma gerektirir. Bununla birlikte Özbekistan genel eğitim sistemi ve okullarda din eğitimi anlatılmış ve terbiye, maneviyat dersi hakkında kısa bilgi verilmiştir.

2. ÖZBEKİSTAN'IN SİYASİ ve KÜLTÜREL ARKA PLANI

Türkistan'da yaşayan topluluklardan birisi olan Özbekler, Türkistan coğrafyasında yüzyıllardan beri varlığın devam ettiren Türk boylarından biridir. Özbek adı,² çağdaş Özbek tarihçilerine göre, “Öz” ve “Bek” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş olup “kendi kendine, özü özüne bey, hâkim” anlamlarına gelmektedir. Bir başka yoruma göre ise bek “pek”, “sağlam” anlamında olup Özbek de “özü pek, özü sağlam” demektir.³ Bu görüşü bir kısım tarihçiler kabul etmemektedir. Ayrıca "Özbek" kelimesinin etimolojisinin Oğuz kelimesiyle bağlantısına ilişkin tarihçi N. Norkulov ve O' Joraev'in sekizinci sınıf "Özbekistan Tarihi" ders kitabında belirttiği gibi bir görüş de vardır. "Özbek" ismi "Oğuz" isminden geldiği gerçeğe daha uygundur. Bu hipotez bununla kanıtlanabilir; Bizans kroniklerinde doğu tarafından fırtına gibi gelen Türk Oğuz isimlerini kısaltarak "guz" ve "uz" olarak kaydetmişler. Yani "uz", "oğuz" kelimesinin kısaltılmış halidir. Bu kelime başka bir saf Türkçe kelime olan "bek" ile birleştirilerek “Özbek” terimi oluşturulmuştur.⁴ "Özbek" teriminin kökenini açıklamanın kolay olmadığını bunun ile ilgili Tarihçi alim Bo'riboy Ahmedov "Tarihten Dersler" kitabında belirttiği gibi “bu mesele o kadar zor, ciddi ve hassastır ki, onu bilimsel olarak tahlil etmek bir kişinin işi değildir. Bunun için Arapça, Farsça, Çince ve diğer dillerde yazılmış kaynakları kolayca okuyabilen bir tarihçi, bilgin bir arkeolog ve antropolog, iyi bir dilbilimci, eski halklar hakkında yaşam tarzlarına, dinlerine, inançlarına ve diğer özelliklerine göre bilimsel sonuçlar çıkarabilen bir etnograf, özellikle toponomiye (yer adı bilimi) bilen coğrafyacıların ve mükemmel bir

² Batılı bilim adamları Allen J. Frank ve Peter B. Golden, "Özbek" teriminin Türkistan bölgesinde Altın Orda Hanı Özbek Han'dan çok önce ortaya çıktığını iddia ederken, başka bir grup (P.P. Ivanov. A. Yu. Yakubovsky, H. Hukhem) bu terimin Özbek Han'ın adından kaynaklandığını iddia etmektedir (yaşam yılları: 1283-1341, taht yılları: 1213-1241). Bazı bilim adamları, örneğin M. Ermatov, "Özbek" kelimesinin ortaya çıkışını Türk boyları olan Uz (uz) ile ilişkilendirmektedir.

³ Teke T, *Özbek Sahası Türk Destanlarında Kadın* (Bartın: Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020).

⁴ Bu hipotez ilk olarak ünlü tarihçi, mimarlık bilimleri doktoru, Doğu Ülkeleri Uluslararası Mimarlık Akademisi'nin gerçek bir üyesi olan Polat Zohidov tarafından 2002 sayısında yayımlanan "Kun tug'ardin kun botarga" makalesinde öne sürülmüştür. "Özbekistan Edebiyatı" gazetesinin 9. sayısındaki "Konuşan" yazısında, daha sonra "Tafakkur" dergisinin 2008 yılı 1. sayısında yayımlanan "Rabghuzi'nin Saadeti" yazısında Özbek isminin kökeni ile ilgili bunları demiştir.

folklor bilgisine sahip folklorcuların birlikte çalışması, diğer görevleri bir kenara bırakması ve düzenli olarak bilimsel araştırmalar yapması gerekmektedir.”⁵

Özbekistan, resmî adıyla Özbekistan Cumhuriyeti (Özbekçe: O'zbekiston Respublikasi), yedi bağımsız Türk devletinden biridir. Kuzeyde Kazakistan, kuzeydoğuda Kırgızistan, güneydoğuda Tacikistan, güneyde Afganistan ve güneybatıda Türkmenistan ile komşudur. Özbekistan denize kıyısı olmayan ülkelerden biridir. Seküler ve üniter bir cumhuriyet olan Özbekistan 12 il ve bir özerk cumhuriyete (Karakalpakistan) ayrılmıştır. Başkenti Taşkent'tir. Ülke tarihî önemi ve stratejik konumu nedeniyle zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Halkın %85'i Özbekçe konuşur. Rusça, yönetimde ve ülkenin farklı etnik grupları arasında ortak dil olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Tacik ve Kazak azınlıklar bulunur. Ülkede İslam en yaygın dindir. Müslümanların çoğu Hanefi ve itikatta Maturidi mezhebindedir. ABD hükümeti araştırmasına göre 2019 ortası itibariyle, 30,3 milyon nüfusun % 88'i Müslümandır; ancak Dışişleri Bakanı nüfusun yüzde 93-94'ünün Müslüman olduğunu vurgular.⁶ Bakanlığın raporlarına göre, nüfusun yaklaşık yüzde 3,5'i Rus Ortodoks mezhebini oluşturmuş ve istatistik bilgilere göre, etnik Rusların ve diğer Ortodoksların göçü nedeniyle bu sayının azalmaya devam ettiğini ve 2020 yılında Pew Araştırma Merkezi'ne göre nüfusun % 97,1'inin Müslüman, % 2'sinin Hristiyan olduğunu gösteriyor.⁷

Günümüz Özbekistan toprakları antik dönemde İran dillerinin konuşulduğu Mâverâünnehir ve Turan bölgelerinin parçasıydı. Kaydedilmiş ilk yerleşimciler olan Doğu İran kökenli İskitler⁸ (Saklar)⁹; MÖ VIII-VI. yüzyıllarda Harezmi, Baktriya ve Soğdya bölgelerinde, MÖ III-MS VI. yüzyıllarda ise Fergana ve Margiana bölgelerinde egemenlik

⁵ Axmedov B, *Tarixdan Saboqlar* (Toshkent: O'qtuchi, 1994), 196.

⁶ *Uzbekistan 2019 International Religious Freedom Report* (United States Department of State: Office of International Religious Freedom, 2019).

⁷ *Uzbekistan 2019 International Religious Freedom Report; Pew-Templeton Global Religious Futures Project. Religious Affiliation (2010- All Religious Groups) Religious Affiliation Over Time* (Washington: Pew Araştırma Merkezi, 2022).

⁸ Çimen G, *Kiril Harfli Tatar Alfabetesinin İmla Sorunları* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 11.

⁹ İskitler, Orta Asya ve Doğu Avrupa'da yaşayan bir grup göçebe kabileydi. İskitlerin kesin kökenleri tam olarak net değil ve bilim adamları arasında etnik kökenleri ve kültürel mirasları hakkında bazı tartışmalar var. Bazı akademisyenler, İskitlerin hem Türki hem de İranlı unsurlarla karışık bir etnik kökene sahip olduğunu öne sürüyorlar. Diğerleri, bazı Türk etkilerine de sahip olsalar da İskitlerin esas olarak İran kökenli olduğunu iddia ediyor. Genel olarak, İskitlerin kökenleri, devam eden bir araştırma ve bilimsel tartışma konusu olmaya devam ediyor ve etnik veya kültürel kimlikleri konusunda net bir fikir birliği yoktur. Çimen G, *a.g.e.*, 10.

kurdular. Bölge VII. yüzyılda, Müslümanların İran'ı fethine kadar Pers Ahamenişler İmparatorluğu, Grek-Baktriya Krallığı, Part İmparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu'nun parçası oldu.¹⁰ Fethin ardından İslam bölgede yayıldı.¹¹ Aynı dönemde Semerkant, Hive ve Buhara gibi şehirler İpek Yolu sayesinde zenginleşti. İslam'ın Altın Çağı'nda Buhârî, Tirmizî, Birûni ve İbn-i Sina gibi dönemin önde gelen bilim ve ilim adamları bu şehirlerde yetişti. XIII. yüzyılda, bölgeye hâkim olan Harzemşahlar Orta Asya'nın tümü ile birlikte Moğol istilalarına yenik düştü. Moğol ordularına katılmış olan Türk boyları bölgeye yerleşerek Özbekistan'ı Türkleştirdiler.¹² XIV. yüzyılda kurulan Timur İmparatorluğu'nun başkenti Semerkant, Ulubey devrinde önemli bir bilim merkezi hâline geldi. Bu dönem tarihçiler tarafından Timurlu Rönesans'ı olarak tanımlanır.¹³ İmparatorluk XVI. yüzyılda Özbek Şeybaniler tarafından yıkıldı ve bölgede Buhara, Hokand ve Hive hanlıkları kuruldu. Timurlu hanedanından Babür, Hindistan üzerinde egemenlik kurdu.¹⁴

Orta Asya, XIX. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne geçti. Taşkent bu dönemde Rus Türkistan'ının başkenti oldu. Sovyetler Birliği 1924'te Sovyet Orta Asya'nı parçalayarak Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini kurdu.¹⁵ Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 1991'de Özbekistan Cumhuriyeti ilan edildi.

¹⁰ Can M, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016), 33-34.

¹¹ Can M, *a.g.e.*, 136-137.

¹² "Central Asian world cities" (18 Ocak 2012).

¹³ Timur, *Timur'un Günlüğü "Tüzükat-ı Timur"*, çev. Şakirov K (İnsan Yayınları, 2010), 25.

¹⁴ Çelik R, "Şeybanilerin Kuruluşunda Çevre Devletlerle Mücadeleleri" 130/257 (Nisan 2022), 298-299.

¹⁵ Eshov BJ vd., *O'zbekiston Tarixi II Kitob (XIV asr o'rtalaridan - XIX asr ikkinchi yarmigacha)* (Toshkent: Donishman Ziyo, 2020), 2/335.

2.1. SİYASİ YAPI

2.1.1. Etnik Süreçler ve Özbek Halkının Oluşumu

Özbek halkının oluşumu, dünyadaki diğer milletler gibi, uzun yıllar süren etnik süreçlerin sonucudur. Özbekler, Mâverâünnehir, Harezmi, Yedisu ve kısmen Doğu Türkistan'ın batı bölgelerinde oluşan ayrı bir etnik gruptur. Özbek halkının temelini eski çağlardan beri günümüzdeki Özbekistan topraklarında yerleşik tarzında yaşayan ve sulu tarım ve el sanatları ile uğraşan yerel Soğdlular, Baktriyalılar, Harezmliler, Ferganalılar, Şoşlikler (Taşkent), yarı çiftçi Kanğlar ve göçebe sak-massaget gibi etnik guruplar oluşturmuştur. Bununla birlikte Güney Sibirya, Altay, Yedisu, Doğu Türkistan ve Volga ve Ural nehirlerinden farklı zamanlarda Mâverâünnehir'e giren etnik gurup da Özbek halkının etnik kökeninde yer almaktadır. Yukarıda bahsedilen etnik guruplar, ağırlıklı olarak Türk ve Doğu İran dillerini konuşuyordu. Amuderya ve Sirderya arasında, yukarıda belirtilen kabilelerin ve etnik gurupların etnik olarak karışması sürecinin bir sonucu olarak, yerleşik yaşama uyum sağlayan, bir Türk toprak alanı, Özbek halkına özgü antropolojik bir görüntü oluştu.¹⁶

Kanğ Hanedanlığı döneminde¹⁷ Türkçe konuşan etnik guruplar egemen oldu ve kendine özgü uyumlu bir kültür oluştu. Arkeolojik çalışmalarda bu kültüre “kavun kültürü” denilmektedir.¹⁸ Antropolog alimlerine göre, Orta Asya'nın vadilerinde ve vahalarında yaşayan nüfusun görünümünde günümüz Özbek ve vaha Taciklerinin kendine özgü antropolojik dış görünüşü bu dönemde oluşmuştur.¹⁹ Özbeklerin etnik kökeninde yer alan sonraki etnik guruplar Kuşanlar, Hioniler, (Hunlar) Kidariler ve Eftallerdir (Ak Hunlar).²⁰ Ayrıca, Özbeklerin etnik kökeninin oluşumunda, Göktürk Hakanlığı döneminde Orta

¹⁶ Shoniyozov K, *O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti "Ochiq Jamiyat Instituti O'zbekistonga Madad Fondi" - Soros O'zbek Xalqining Shakillanish Jarayoni* (Toshkent: Sharq, 2001).

¹⁷ Tolstov S. P. Osnovnie problemi etnogeneza narodov Sredney Azii. SE. 1947. № V I-V II. S. 303.

¹⁸ Askarov A, *Istoriya Proisxojdeniya Uzbekskogo Naroda*, çev. Bobometov T (O'zbekiston, 2018), 306.

¹⁹ “Bu tipi L.V. Oşanın, ‘İki nehir arası tipi’ diye adlandırmıştır.” Kamalova Z, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Aralık 2017), 161.

²⁰ “Ermeni kaynaklarında Eftelitler, ‘Hioniler’, Bizans kaynaklarında ‘Hionitler’ diye geçiyor. Hioniler ve Eftelitler aynı veya birbirine yakın Türk kabilesi olmuştur. Kamalova Z, “a.g.e.”, 164.

Asya'nın orta bölgeleri ve Harezme gelip yerleşik hayata geçen Türk boylarının da güçlü bir etkisi olmuştur.²¹ Türk halkları ve yerel yerleşimci nüfus arasındaki etno-kültürel ilişkilerin gelişmesinin bir sonucu olarak, Türk katmanının kültürel kazanımları yerel kültürel ve ekonomik geleneklerle hızla uyumlaştırıldı. 7. yüzyıldan itibaren ülkeye **"Türkistan" adı verildi.**²²

VIII. yüzyıldan itibaren Arap ve Acem halklarının Orta Asya'ya akını, bölgedeki etnik süreçler üzerinde önemli bir etkiye sahip olmasa da bu dönemde Mâverâünnehir'in yerleşik ve yarı yerleşik Türkçe konuşan nüfusu, Soğdlular ve Harezme'in yerli halkı kendi yerlerinde kalıp, Arapların egemenliği altında, tek bir İslam inancı birliği içinde birleşti.²³

IX. yüzyılda, Mâverâünnehir bölgesinde birleşik bir Türk etnik grubu ve bir Türk dili ortamı ortaya çıkmaya başladı ve Türkleşme süreci Soğdlular ve diğer yerel etnik gruplarda yoğunlaştı. Bu dönemde Mâverâünnehir ve Harezme'deki Türk etnik grubu güçlü bir etnik tabana sahipti ve bu katmanın çoğu yerleşik Türk etnik gruplarından oluşuyordu.

Karahanlılar döneminde Mâverâünnehir ve Harezme'de siyasi gücün Türk hanedanlarına devredilmesiyle bağlantılı olarak meydana gelen etnik süreç, Özbek halkının oluşumundaki son aşama olmuştur. Özbek halkının karakteristik etnik faktörlerinin oluşması bu dönemde olmuştur. Bu dönemde Özbeklerin ortak dili oluşmuştur. Bu dönemde Mâverâünnehir bölgesinde Türk halklarının yakınlaşması ve karışması sonucunda, bölge sakinleri arasındaki ekonomik ve kültürel ortaklık güçlenmiştir. Ortak bir halk dili ve bir edebi dil oluşmuştur. Mâverâünnehir ve komşu bölgelerinde yaşayan tüm Türkçe konuşan nüfusun tek bir halk olduğu gerçeği, bilinç altına sıkı sıkıya yerleşmiştir. Diğer bir deyişle ulusun oluşumundaki tüm etnik işaretler tamamlanacak ve Özbek atalarının ulusa dönüşme süreci sona erecektir. Ancak etnik köken süreci burada

²¹ "Göktürkler döneminde (VI – VIII) Orta Asya'nın Merkezi hudutlarına (Taşkent, Zereşan, Kaşkaderya, Surhanderya vahaları, Fergane vadisi) ve Harezme topraklarına Türk kabileleri çok sayıda gelmiş, çoğunluğu bu devirde yerleşmiştir. Merkezi Asya'daki birçok şehirler VI – VII. yüzyıllarda Göktürkler döneminde inşa edilmiş veya restore edilmiştir. Bu dönemde Soğd, Taharistan, Harezme, Fergana ve Şaş halkının büyük bir kısmını Türk kabile ve boylar teşkil etmiştir. Tun Yabgu Hakan döneminde devletin merkezi Siyab'dan Çaç vahasındaki (bugünkü Taşkent vahası ve Güney Kazakistan hudutlarını içerir) Mingbulak mevziine taşınması bu süreci daha hızlandırmıştır. Yakubovskiy'e göre de Batı Göktürkler, bölgenin Türkleşmesinde ve Özbek halkının teşekkülünde önemli rol oynamışlardır." Kamalova Z, "a.g.e.", 164.

²² Sergey A, "Tolstov S.P. Po Sledam Drevnekhorezmiiskoi Tsivilizatsii. M., L., 1948" (Erişim 26 Temmuz 2022).

²³ Shoniyozov K, a.g.e.

bitmeyecek, ilerleyen aşamalarda daha da gelişecektir. Bu ayrı bir konu olduğu için burada üzerinde durmayacağız.²⁴

Yukarıda anlattıklarımızdan, Özbeklerin ilk atalarının Mâverâünnehir ve komşu bölgelerde kültürleri birbirine yakın, iki dil konuşan Özbek ve Tacik halklarından oluşan bir nüfus oluşturduğu sonucunu çıkarabiliriz. Onların ilk ecdatları, Mâverâünnehir’de ve ona sınır bölgelerde eski zamanlarda yaşayan Soğdlular, Harezmliler, Baktriyalılar, Sakalar, Toharlar, Kangarlar²⁵ ve diğer halklardır. Antik ve ilk orta çağlarda Kuzey Çin, Sibirya, Yedisu, Doğu Türkistan ve Sirderya kıyılarında var olan Türk boyları (Hun, Usun, Nuşibi, Dulu, Turkaş, Karluk, Çigil, Halaç, Yağma vb.) da Özbek atalarının etnik köken (etnogenetik) sürecinde önemli yer almıştır. Adı geçen halkların ve kabilelerin çoğu, Orta Çağ’da bir **halk (elat)** olarak oluşan Türkmen, Kazak, Kırgız ve Karakalpak halklarının etnik tarihinde büyük rol oynamıştır. Şu hâlde Orta Asya’da yaşayan tüm halklar yüzyıllardır birbirleriyle yakın etnik ilişki içinde olmuşlar ve akraba olarak gelmişlerdir. Böylece, 9.-10. yüzyıllarda oluşan Özbek elatinin çekirdeği, Türk etnik gruplarının Fars-Tacik dillerinde konuşan nüfusla yüzyıllar boyunca birbirlerine karışıp, iç içe geçmesiyle oluşmuştur. **XI-XII yüzyıllarda Özbek Elatinin²⁶ bileşiminde Türk bileşenlerinin oranı artar ve gelişimi esas olarak Türk bileşenleri temelinde gerçekleşir.** Bu yüzyıllar boyunca tüm etnik göstergeler somutlaşır, Özbek atalarının ayrı bir topluluk (elat) olarak oluşumu tamamlanır. Oluşan Özbek nüfusunun gelişimi sonraki yüzyıllarda da devam edecektir.²⁷

²⁴ Shoniyozov K, *a.g.e.*

²⁵ Shoniyozov K, *a.g.e.*; Tolstov SP, *Osnovnie problemi etnogeneza narodov Sredney Azii*, 1947, 303.

²⁶ Elat, tarihsel olarak dil, bölge, ekonomi ve kültür açısından oluşturulmuş ulus öncesi bir insan birimidir. Elat, kabile ve ulus arasındaki bir etnik birlik biçimidir. Elat’ın oluşumu, birbirine yakın birkaç kabilenin birleşmesine dayanmıştır. Sosyo-ekonomik gelişmenin belirli bir aşamasında, kabileler arasında gelişen etnik, ekonomik, maddi ve kültürel bağların bir sonucu olarak bir dizi kabile birleşir. Sonuç olarak, yeni bir etnik birlik türü ortaya çıkıyor. Buna elat denir ve belirli tarihsel koşullarda bölgesel, ekonomik, dilsel ve kültürel ortaklık temelinde oluşur. *Vikilug‘at*, “elat”, 04 Nisan 2021; “O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 ortiq so‘z va so‘z birikmasi.”, thk. Madvaliyev A, (Tashkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008 2006), 30.

²⁷ Shoniyozov K, *a.g.e.*, 436, 437.

2.1.2. İslam Öncesinde Özbekistan Coğrafyasında Kurulan Devletler

Biz burada ilk olarak Orta Çağlarda Harezmi, Hunlar (Hioniler), Kidariler, Eftalitler (Ak Hunlar), Türk Hanlığı devletlerinin kuruluşu, yönetimi, sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamından bahsedelim.

Turan topraklarının sosyo-ekonomik değişim ve yükselmesi zamanın büyük güçleri olan Kangju (halkı olan Kanglar) ve Kuşan hanedanının saltanatı sırasında başladı. Bu dönemde ülke nüfusunun sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi hayatında önemli değişimler oldu. Şehirlerin sayısı arttı ve bölge genişledi. Şehir Orta Çağın başlarından beri el sanatları, ticaret ve kültürel yaşamın merkezi olmuştur.

Vahalarda büyük sulama ağları kazılarak, sulamalı çiftçilik arazileri genişletildi. Su değirmeni, çukruk, su tekerleği ve su yapıları keşfedildi. Suyun yüksek kesimlerdeki arazilere ulaştırılması ve tarımın geliştirilmesi sonucunda ziraî verimlilik arttırıldı. Yönetim çiftçilerin elindeydi. Su kanalları ve barajların inşasında kabile aksakalları, mülk sahipleri rehberlik ettiler. Nüfuzlarından yararlanarak en verimli topraklara ve sulama ağlarına sahip çıkmaya başladılar. Kabile reisleri, özellikle baraj başı çevresinde, sulama kanallarının tepesinden topraklarını ayırdılar. Bu sayede tarımda suyu özgürce kullanabiliyor, suyun dağıtımını kontrol edebiliyor ve kırsal nüfus üzerinde etki sahibi olabiliyorlardı. O zamanlar onlara “dihkan” deniliyordu. Bu durum yeni bir toprak sahibi "Dihkan" (Avrupa'da "feodal") kategorisinin oluşmasına yol açtı. Dihkanlar büyük arazi mülklerini işgal ettiler.²⁸

Erken Orta Çağlarda Özbekistan'ın bulunduğu topraklarda Kangju devletinden sonra Harezmi, Hioniya, Kıdariyan Devletleri kuruldu. Gittikçe zayıflayan Kangju devletinden ilk ayrılan bölge Harezm'dir. III. yüzyılın ortalarında, Harezmi devletinin başkenti, bugünkü Özbekistan'ın özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin Ellikkale bölgesinde bulunan Toprakkale antik kentinin kalıntılarının bulunduğu yerde idi. Hükümdarlara “Harzemşah” unvanı verilmiştir.²⁹

²⁸ Dehqon (Köy Hâkimi)- Orta Çağ'ın başlarında mülkdar sınıf. Günümüzde daha çok tarımla uğraşan çiftçiye dehqon denilir.

²⁹ Sagdullaev A vd., *O'zbekiston Tarixi: Davlat Va Jamiyat Tarakkiyoti* (Toshkent: Akademiya, 2000), 1/60.

Harezm'de o dönemde tarım ve hayvancılık, zanaat ve ticaret, bilim ve sanat, özellikle heykeltıraşlık oldukça gelişmişti. Şehirler önemli ticaret yolları üzerinde yer almıştır. Harezm'de MS ilk yüzyıllarda gümüş ve bakır sikkeler basılmıştır. Bu sikkelerin üzerinde Harzemşahların (Artov, Artomukh, Vazamar) isimleri yer almaktadır.³⁰

Orta Asya'nın en eski yazıları Harezm'de bulundu. Bunlar, MÖ V.- IV. yüzyıllara tarihlenen Aramice yazıya dayalı, kil yüzeyine oyulmuş yerel yazıtların örnekleridir. Bu yazıtlar Oybuyir Kalesi ve Koykırilgan Kalesi'nde bulunmuştur.³¹

Türkistan'da bölgesinde kurulan bir diğer devlet IV. Yüzyılın birinci yarısından 420 yılında kadar Orta Asya'da hakimiyet süren **Hionilerdir** (Hunlar). Bu devlet Türk boylarından Hioniler tarafından kurulmuş, devletin merkezi günümüzde Özbekistan'ın Nevaî vilayetinin Zerefşan ilçesidir. Hioniler önce Zerefşan vahasını almışlar ve çok zayıflamış olan Kuşan krallığının yerini alarak güneye karşı harekete geçerek Kuzey Hindistan, Afganistan ve Horasan'ın bazı kısımlarını içeren bölgede hâkim olmuşlardır. Bu devlet 120 yıldan fazla yaşamıştır. Mâverâünnehir'in siyasi kontrolü önce Hionilerde (Hunlar) idi, sonra siyasi durumu değişti. V. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kidarianlar ve Aktalitlerin (Ak Hunlar) egemenliği kurulduğunda Aktalitler'e tabi olmuşlardır. Ne yazık ki Hioniler ve Kidarilerin sosyo-ekonomik sistemi hakkında bilgi bize ulaşmamıştır.³²

Kidariler Devleti. 420'lerde bir başka göçebe hayvancılıkla uğraşan Tahar, Sirderya ve Aral nehirleri yoluyla doğudan Harezm ve Amuderya havzalarına geldiler. Taharlar, Kuşanlar'ın torunlarıydı. Kidar adında bir hükümdar tarafından yönetildikleri için Kidariler olarak da adlandırılırlar. Kidarlılar kısa süre sonra Hioniler devletinin güney kesiminde hakimiyetlerini kurdular ve Belh şehri bu yeni devletin başkenti yaptılar. 456 yılında Kidarlılar ile Sasaniler arasında bir savaş oldu ve bu savaşta Kidari devleti Sasanilere yenildi ve kendini toparlayamadan göçebe çobanlar olan Eftalitler'le (Ak Hunlar) savaşarak kuzey Hindistan'a çekildiler ve orada 75 yıl hüküm sürdüler.³³

Eftalit (Ak Hunlar) Devleti. 420-670 yıllarında Orta Asya'da bulunmuşlardır. Yazılı kaynaklarda Eftaliler, Eftallar, Eftalitler, Aktalit, Haytallar gibi çeşitli isimlerle anılır ve bu

³⁰ Sagdullaev A vd., *a.g.e.*, 1/60.

³¹ Eshov B, Haydarov M, *O'zbekiston tarixi (Oliy o'quv yurtlari nomutaxasis fakultetlari talabalari uchun darslik)* (Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta ta'lim Vazirligi, 2003), 121-122.

³² Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 122.

³³ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 83.

isimler Eftalitler'in kralı Eftalon ve bazı kaynaklarda Vahşunvar'dan türediği yazılır.³⁴ Eftalitler, V. yüzyılın başlarında Orta Asya'ya Doğu'dan girdiler. Buhara yakınlarındaki Poykand³⁵ ve Varakşa şehirleri Eftalit devletinin ilk başkentleri olmuştur.

V. yüzyılın sonlarında ve VI. yüzyılın başlarında, Harezm, Soğdiana, Çaç ve Baktırya'da ihtişamlı binalara sahip ayrı-ayrı kaleler ortaya çıkmıştır. Eftalitler'in belirli yönetim kuralları vardı. Devlet askeri güce güveniyordu. Suçlu çok ağır cezalandırıldı. Hırsızlık yapan kim olduğu ayırıt edilmeden ceza olarak kafası alınırdı. Eftalitler'in tarih sahnesinden çekilişleri Göktürk ve Sasani iş birliği ile 563-567 yılında yapılan savaşta yenilgiye uğratılması ile oldu ve Hindistan, İran ve Göktürk coğrafyasında zamanla kaybolup gittiler.³⁶

Eftalit devletinde nüfusun etnik bileşimi çeşitliydi. Ekonomik ve ticari ilişkilerin kademeli olarak kurulması, ülkede tarımın, yapay sulamanın, hayvancılığın, bahçeciliğın ve el sanatlarının gelişmesinin temeli olmuştur. Ticaretle ilgilenen Eftalitler (Ak Hunlar), İpek Yolu'nu kontrolleri altında tutmaya çalışmışlardır. Çin, Hindistan, İran ve Bizans ile uluslararası ticarete aktifti. İpek Yolu ticaretinde, Sasani tüccarlarıyla rekabette Soğdlular ana aracı olmuştur. Bu da yolların, ulaşımın, arzın ve hizmetlerin genişlemesine yol açmıştır. Dış ticarete ipek, cila, boyalar, renkli camlar, değerli taşlar, nallar, kumaşlar, şekerlemeler ve silahlar gibi özgün ürünlerin pazarı canlanıyordu. Uluslararası ticaret ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte ülkedeki madeni paraların dolaşımı da düzenlenmiştir.³⁷

VI. yüzyılın ortalarında, Altay ve Güney Sibiry'a'da yaşayan Türk boylarını birleştiren yeni bir devlet kuruldu. Bu devlet tarihe Göktürk devleti olarak geçmiştir. Kurucusu Bumin'dir. 552'de Bumin, "Kağan" ilan edildi. Altay, hanlığın merkezi olarak belirlendi. İstemi, Türklerin batıya yönelik fetih faaliyetlerinde liderlik yaptı. Ona "Yabgu Hakan" unvanı verildi. Hemen sonra hızlı bir şekilde Yedisu ve Doğu Türkistan sınırındaki topraklarda yaşayan Türk boyları itaat ettirildi. Türkler, 555 yılında Sirderya ve Aral Denizleri boyunca geniş alanları fethettiler. Hanlığın sınırı, Eftalit devletinin toprakları ile

³⁴ Saidov ShJ, İshaqov MM, *Markaziy Osiyo Xalqlari Tarixi (Eng qadimgi davirlardan VII-VIII asirlargacha)* (Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2014), 96.

³⁵ Saidov ShJ, İshaqov MM, *a.g.e.*, 99.

³⁶ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 126.

³⁷ Eshov BJ, Odilov AA, *O'zbekiston tarixi eng qadimgi davrdan XIX asr o'rtalarigacha*, ed. Murtazaeva RH (Toshkent, 2014), 1/165.

bağlandı. Sonuç olarak, Eftalit devletinin kuzey bölgeleri tehdit altında kaldı. Bu durumdan yararlanan Sasaniler, Taharistan ve Çağanıyan'ı Eftalitler'in elinden aldılar.³⁸

VI. yüzyılda Çırçık, Zerefşan, Kaşkaderya ve Amuderya havzalarında ondan fazla vaha valilikleri vardı. Ekonomik ve siyasi kontrolleri yerel hanedanın yöneticilerine bırakılmış ve Türkler onlardan vergi ve haraç toplamakla sınırlı kalmıştır. Büyük kabileler veya kabile ittifakları, merkezi hükümete itaatsizlik etmeye çalışmıştır. Türk Hanlığının kontrolü altındaki toprakların hükümdarları bağımsız olmak istemiştir. Bu faktörler, hanlığın sağlam bir merkezi devlet haline gelmesini engel olmuştur. Bununla birlikte Fethedilen toprakların yerel valiler tarafından yönetme sistemi ise hanlığı giderek zayıflatmıştır. Ayrıca Bizans, Çin ve İran ile sürekli rekabet, Hanlığın durumunu daha da kötüleştirmiştir. Sonuç olarak, 580 yılında Türk Hakanlığı Doğu Türk Hakanlığı ve Batı Türk Hakanlığı olarak ikiye ayrılmıştır. Büyük Türk Hanlığının kurulduğu Altay Dağları'nın doğusundan Uzak Doğu'ya kadar olan bölge, Doğu Hanlığının altında Güney Sibirya, Orhun Havzası (Moğolistan) ve Kuzey Çin idi. Hanlığın başkenti Ötüken Vadisi'nde (Moğolistan) yer almaktadır. Alay Dağları'nın batısındaki ülkeler: Yedisu, Doğu Türkistan, Sirderya ve Amuderya havzaları ve bitişiğindeki bölge, merkezi Yedisu'da bulunan Batı Hanlığı tarafından yönetilmektedir.³⁹

Bu dönemde Türk Hanlığına vergi ödeyen on beşten fazla yerel otoriteler kuruldu. Bu valilikleri önce Aktalitler, ardından Türk Kağanlığı boyun eğdirmişse de ne Aktalitler ne de Türk Kağanları onların iç işlerine müdahil oldu. Merkezi hükümete vergi ödeyerek bağımsızlıklarının bir kısmını korudular. Bu bağımsız hükümetlerin en büyüğü, vahanın hükümdarları olan **Soğd İhşid** idi.⁴⁰ Orta çağ Devletleri Birliği'nde Soğd İhşidler büyük bir siyasi etkiye sahip oldu. Bu ittifakta Zerefşan ve Kaşkaderya vadilerinde yerleşen Semerkant, Buhara ve Keş vahalarının on bir büyük mülkü bu birlik içinde birleştirildi. Her biri kendi valisine, çokarlarına (asker) ve bakır paralarına sahipti.⁴¹ Yoğun nüfusu olan

³⁸ Saidov ShJ, İshaqov MM, *a.g.e.*, 102.

³⁹ Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/185-195.

⁴⁰ Soğdya Orta Asya'da geniş tarihi ve coğrafi bir alan. Divân-ı Lügati't-Türk'te Soğd: "Balasagun ile Buhara ve Semerkant arasında Türkleşmiş bulunan bir ulus." diye geçer. Kaşgarlı Mahmud- Besim Atalay, *Divanü lûgat-it-Türk* (Ankara: Türk dil kurumu, 1992), 1/30,471.

⁴¹ Çokar- Orta Çağ'ın başlarında (4-8. yüzyıllarda) büyük toprak sahiplerinin tahkimatlarını ve mülklerini korumak ve onları dış saldırılardan muhafaza etmek için, güçlü, çevik ve sahiplerine sadık gençlerden seçilen 30-40, 50-100 ve daha fazla kişiden oluşan askeri personel, bir paralı silahlı müfrezedir (grup). Muhammadjonov A, "O'zbekiston Milliy Entsiklopediyasi CH harfi" (Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent, 2004), 136.

Soğdlar tarım ve bahçecilikte, özellikle bağcılıkta ve hayvancılıkta oldukça ileri gitmişlerdir. El sanatlarında da döneminin merkezi konuma çıkmıştır. Semerkant'tan hediye olarak gönderilen miğferin Çin silah yapımcıları tarafından kopyası alınarak Çin ordusu demir miğfer ile donatılmıştır.

Bu bağımsız hükümetlerin ikinci büyüğü **Taharistan**'dır. Bugünkü güney Özbekistan ve güney Tacikistan ile kuzey Afganistan'ı kapsayan bu tarihi bölge, kuzeyde Gissar Dağları, güneyde Hindukuş, batıda Murgab ve Herirud vadileri ve Pamirlerle çevrilidir. Doğu Taharistan, Belh, Kunduz, Tirmiz, Çağanyan, Huttal ve diğer yirmi yedi dağlık ve etek bölgesinden oluşmuştur. Taharistan'ın başkenti Belh idi.⁴²

Üçüncüsü **Fergana**. Fergana'nın hükümdarlarına İhşîd denilirdi.⁴³ Verimli topraklara sahip Fergana'da halk çiftçilik yaparak, pamuk ve pirinç yetiştirerek geçimlerini sağladılar. Kasan, Ahsikat (Huşkat) ve Kuva (Qubo) gibi büyük merkezi şehirlerde, o dönemde el sanatlarının çeşitli dalları gelişti ve ürünleri iç ve dış pazarlarda yüksek talep gördü. Bu dönemde komşu ülkelere boya, renkli cam eşyalar ve ilaçlar ihraç edildi.

Fergana bölgesinin konumu ve zenginliği daima ilgi çekmiştir. Bölge halkı yıllarca Ahamenişlere, Greko-Makedonlara karşı tavizsiz bir şekilde savaşmıştır. Eski zamanlarda Doğu'nun Orta Asya'daki güçlü devletleri, eski Harezmi, Greko-Bactrian devleti, Kang ve Kuşan devletleri ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Dünya medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan Büyük İpek Yolu bu dönemde ortaya çıkmıştır. Orta Çağ'ın başlarında, bu devletler iç çatışmalar ve dış saldırıların bir sonucu olarak düşüşe geçmiştir. Halkların büyük göçü sonucunda, Orta Asya'da göçebe Türk boylarının kitlesel bir yerleşimi olmuştur. Halkın dilinde ve kültüründe Türkleştirme unsurları artmıştır. Büyük Türk devletleri olan Hionlar (Hunlar), Kidariler, Eftalitler (Ak Hunlar) ve Türk Hanlığı bu süreçlerin bir ürünü olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Böylece Orta Asya, Arap Hilafetine kadar uzun ve karmaşık ekonomik, sosyal ve kültürel bir süreçten geçmiştir.

⁴² "MÖ 1. binyıldan MÖ 4. yüzyıla kadar devlete Baktriya (develer diyarı) adı verildi ve daha sonra Taharistan olarak tanındı. Taharistan adı ilk olarak Çin kaynaklarında 383 yılında geçmektedir. Saidov ShJ, İshaqov MM, *a.g.e.*, 105.

⁴³ Murat Ağari, "İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", *Dini Araştırmalar* 7/21 (01 Haziran 2005), 237-264.

2.1.3. İslami Dönemde Kurulan Devletler

Mâverâünnehir’de İslam, VIII. Yüzyılın başından itibaren yayılmaya başlamıştır. İslam'ın Orta Asya'ya nüfuz etmesi ve yayılması, Arap fetihleri ve yüzyıllarca süren Arap egemenliğinin kurulması ile doğrudan ilişkilidir. Orta Asya'yı Arapların fethi 643-644 civarında başlasa da Kuteybe İbn Müslim el-Bahili⁴⁴ (704-715) ülkenin fethini uzun bir mücadeleden sonra başarabilmiştir.⁴⁵ Bölgede yeni bir siyasi gücün ortaya çıkmasının bir sonucu olarak, Orta Asya iki kısma ayrılmıştır: 1) Mâverâünnehir (Nehrin Öte Tarafı) ve 2) Aradiat-Türk (Türklerin Ülkesi: Araplar itaat etmeyen yöneticiler toprakları). Bu iki bölgede İslamlaşma süreci farklı şekilde gelişmiştir. İki faktörün Mâverâünnehir’in İslamlaşması üzerinde doğrudan etkisi olmuştur. Ebu Müslim'in (747-755) isyanına kadar, Bunlardan ilki, İslam öncesi Orta Asya'nın hükümdarları (İhşîd, Buhâr-hudât vb.) konumlarını korumuş olmalarıdır. Özellikle yerel nüfusu yönetmekten ve vergi toplamaktan sorumlu olmuştur.⁴⁶ Emevî hükümdarları ülkenin iç işlerine doğrudan karışmamışlar, kendilerini yerel hanedanlardan haraç almakla sınırlı kalmışlardır. Bazen bu haraç, yerel halktan toplanan bir cizye (diğer dinlerden toplanan vergi) olarak kabul edilmiştir. Bu, daha sonra İslam ordusu bölgeye geldiğinde müslüman olan ayrıldıktan sonra ise irtidat eden, geri döndüğünde tekrar müslüman olan nüfustan alınan vergiler veya cizye toplanması konusunda kafa karışıklığına yol açmıştır.⁴⁷ İkinci faktör, Emeviler döneminde (661-750) Arapların yerel halk tarafından İslam'ın kabul edilmesini engellemesiyle ilgilidir. Çünkü Araplar ilk dönemde birçok ayrıcalığa sahip olmuştur. Bu

⁴⁴ Kuteybe İbn Müslim el-Bahili kabri Fergana vadisinin Andican ilinin Jalakuduq ilçesinin Koh köyü Kılıçmezar mahallesinde bulunuyor.

⁴⁵ “Orta Asya’ya yönelik İslâm fütuhâtından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya/Oxus) izâfeten “nehirin öte tarafında bulunan bölge” anlamında kullanılmıştır. İran, Çin, Yunan ve Arap kaynaklarında Turanî ve İranî kavimler arasında sınır olarak kabul edildiği bildirilen Ceyhun nehrine eski Türkler’in Ögüz adını verdikleri kaydedilmektedir (Günaltay, IV, 36), Mâverâünnehir tabiri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-Ceyhûn ya da Haytal, Batı kaynaklarında Transoxiana (Transoxania) diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çayardı adını vermişlerdir (Esin, s. 152), Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır.” Alim K, “Mâverâünnehir” (Ankara: TDV Yayınları, ts.), 28/177-180; Azamat Z, *O'zbek Davlatchligi Tarixi* (Sharq, 2001), 92.

⁴⁶ Sagdullaev A, Mavlonov O', *O'zbekistonda Davlat boshqaruvi tarixi (qadimgi davirlardan XIX asrning o'rtalariga qadar)*, thk. Murtazaeva RH (Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat va Jamiyat Qurilishi Akademiyasi, 2006), 67-72.

⁴⁷ “Buhara halkı her (İslam ordusu geldiğinde) Müslüman oluyor. Araplar döndüklerinde tekrar dinden döner idiler. Kuteybe İbn Müslim onları üç defa Müslüman yaptı, onlar ise dinden dönüp kâfir olmuşlardı. Bu dördüncü kez (geldiği zaman) Kuteybe, savaşarak Buhara şehrini aldı ve birçok zorluktan sonra İslam dinini (buraya) getirdi ve onlara çeşitli şekillerde zorluklar çıkararak kalplerinde Müslümanlığı yerleştirdi.” Narshaxiy, *Buxoro Tarixi*, ed. O'rinboev A, çev. Rasulevnik A (Toshkent: Fan, 1966), 47.

dönemin kurallarına göre, İslam'a giren bir kişi "Arap", yani toplumdaki Araplarla aynı ayrıcalıklara sahip olacaktı. Bu durumda, yerel Müslümanlardan cizye alınmaması ve Arap ve Arap olmayan Müslümanların eşitliği için savaşılan İslam içindeki Mürcîîlerin dini-siyasi hareketinin fikirleri Mâverâünnehir'de yayılma fırsatı bulmuştur. Çünkü ülkedeki Arap olmayan Müslümanların hakları Araplar tarafından ihlal edilmiştir. Mürcîîlerin aktif hareketi 620-640 yıllarına kadar uzanmaktadır. Mürcie mezhebinin Horasan bölgesindeki en güçlü liderlerinden biri olarak tanınan Hâris b. Süreyc (734-746), Emevîler'in İslâmiyet'i kabul eden yerli halktan cizye almaya devam etmesine ve Arap olmayan Müslüman unsura ikinci sınıf insan muamelesi yapmasına karşı çıkararak mevâlînin haklarını korumak için harekete geçmiştir. Haris İbn Süreyc tarafından başlatılan isyan, Mâverâünnehir halkı tarafından güçlü bir şekilde desteklenmiştir.⁴⁸ VIII. yüzyılda şekillenmeye başlayan Mürcîîlerin inanç ve amel ayırımına ilişkin görüşleri, bölgedeki yerel nüfusun zorlanmadan İslam dinine geçmesi için elverişli koşullar yaratırken aynı zamanda eşitliği de sağlamıştır. Yükselen İslam toplumunda, Arap dilini tam olarak anlamamış olmalarına, ilk başta anlamaları zor olan dini uygulamalarına ve tamamen yabancı bir ortama rağmen sosyal statülerini ve ulusal-kültürel değerlerini korumayı başarmışlardır. Daha sonra başlayan Ebu Müslim hareketinin zaferi (749) sonucunda, Arap olmayan Müslümanlar Araplarla eşit haklara kavuşmuş ve Mürcie mezhebinin fikirleri siyasi ve sosyal alanlarda etkili olmaya başlamıştır.⁴⁹

Batı'da Şam ve Mısır'ın Doğu'da İran ve Orta Asya'nın Müslümanların hâkimiyetine girmesi yeni bir medeniyetin oluşumunu hızlandırmıştır. Gerçekten de bu ülkelerde manevi kültür, özellikle bilim, edebiyat ve sanat ile ekonomi, ticaret, el sanatları ve siyasi kurumlar Hicaz'dan çok daha gelişmiş ve eski bir geleneğe sahipti. Bu bağlamda, Arap Hilafeti içinde yer alan ülkelerdeki daha önceki başarıların çoğunun mirasçısı olmuştur. Bu mirasa kendi birikimlerini katarak yeni medeniyetin gelişmesine katkı sunmuşlardır.⁵⁰

⁴⁸ “Haris, bu mücadelesinde Cehm b. Safvan ve diğer meşhur Mürcîîlerden büyük destek aldı. Haris, Horasan ve Mâverâünnehir'de sadece Mürcîî fikirlerin yayılmasında değil, İslâm'ın yayılmasında ve insanların topluca İslâm'a girmesinde de önemli bir rol oynadı. Onun, Türklerle birlikte kaldığı yıllarda, İslâm'ı yayma faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır.” Sönmez K, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* I (2002), 184.

⁴⁹ Sönmez K, “a.g.e.”, 179.

⁵⁰ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 191-192.

Orta Asya'da İslam medeniyetinin oluşumuna ve gelişmesine değerli katkılarda bulunmuştur. Bu, tarım, hayvancılık, jeodezi, arazi geliştirme, sulama ve arazi ıslahı, sulama tesislerinin inşası, şehir planlamasındaki bazı başarılar gibi maddi kültürün belirli alanları için geçerlidir.⁵¹ Bölge insanların ipek, pamuk, tekstil, bahçecilik, kavun-karpuz, tarım ve hayvancılıkta ve ayrıca bazı kültür bitki türlerinde edindiği tecrübeler Arap ülkelerine yayılmıştır. Mâverâünehirlilerin kamu yönetimi ve askeri stratejinin gelişimine katkısı çok büyük olmuştur. Bu, X. yüzyılın sonundan XVII. yüzyıla kadar, çoğu İslam ülkesinin (hatta Türk olmayan nüfuslar bile) ve bazılarının XIX. ve XX. yüzyıllara kadar Türk hanedanları tarafından yönetildiği gerçeğiyle kanıtlanmaktadır. Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Harzemşahlar, Nizamülmülk'ün "Siyasetname"si, Timur'un "Yönetmelikleri", Timur ve Timurlular döneminde arazi, mülkiyet ilişkileri, su kullanım düzeni, Gümrük ve vergi sistemi, ticaret yollarının, piyasaların devlet korunması, sosyal koruma sistemi, devletin işlevlerini genişletmeye ve iyileştirmeye hizmet etmiştir.⁵² İslam bilimi birdenbire şekillenmedi. Muhammed (sav)'in vefatından kısa bir süre sonra İslam'ın temeli olan Kur'an-ı Kerim'i kitap haline getirilerek, düzen verildi ve daha sonra Kuran'a, Peygamberin belirli örneklerle ilgili talimatları üzerinde ifade edilen görüşlere, yorumlara, pratik kararlara dayanarak islamî bir dünya görüşü yaratmanın yanı sıra İbadet ve ahlaki normlar, yani, Şeriat ve fıkıh ortaya koyma ihtiyacı hasıl oldu. İslam bize ulaşıncaya ve iki kuşak boyunca halkın zihnine sağlam bir şekilde yerleşinceye kadar, Kur'an'ı derileme ve düzenleme yapan hukuk mektepleri (mezhepler), Şeriat normlarının çoğu kurulmuş ve gelişme, zenginleşme, gelişme devam ediyordu. Bu dönemde İslam alimlerinin ana odak noktası, Hz. peygamberin hadislerini toplayarak, ibadet, ahlak ve hukuk, yani Şeriat temelinde aydınlanmaya yöneldiler. Kültürel ve bilimsel potansiyeli yüksek olan Orta Asya halkları tarafından İslamiyet'in kuralları yüksek bir tarzda topluma düzen getireceğini öngörülerini ile görerek İslam'ı kabul etmişlerdir. Sonra, aralarına yetişen bilim adamlarının bir kısmı İslam Biliminin gelişmesiyle uğraşmaya başlamış ve bunların içinden en büyükleri kendi alanlarında öncü konumlar almıştır. Hadis ilminde tanınan altı büyük muhaddisten dördü Orta Asya'dandır. Üçü, Muhammed ibn İsmail el-Buhari (824-898) ve Ebu Abdurrahman an-Nesaî (830-915), şimdiki Özbekistan topraklarında büyüdü. İmam Buhari tarafından derlenen hadislere El-

⁵¹ Bîrûnî, *Tanlangan asarlar 1 qadimdan qolgan yodgorliklar*, ed. Abdullaev A, Fayzullaev O, çev. Rasulov A (Toshkent: Fan, 1968).

⁵² Timur, *a.g.e.*, 41.

Cami' Es-Sahih dünya Müslümanlarının %90'ı için Kur'an'dan sonra en güvenilir ve birincil kaynaktır. El-Buhari, el-Termizî, el-Nasaî'nin hadis koleksiyonları ve diğer eserler, en az 12 yüzyıldan beri birkaç neslin dünya görüşünün, ahlakın, inancın, hayata karşı tutumunun oluşumunu ve gelişimini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir.⁵³ Burhaneddin Mergînânî (ö. 1197), Abu Lays Semerkandî, Abdul Hasan Harezmî, Necmüddin an-Nasafî ve diğerleri, fikhın (İslam hukuku) gelişimine büyük katkılarıyla ünlüdür. Özellikle Burhaneddin Mergînânî'nin Hidaye-fil-furuz'u sadece İslam dünyasında değil, Batı'da da Hanefî fikhının en derin eserlerinden biri olarak tanınmaktadır. İslam teolojisi (İslam dini-felsefî bilimi) kelam- monoteizm, tevhit, evren, varoluş, insan, yaratılışları, özü, varoluşu, inancın içeriği, evrenin dönüşümü, insan, kader vb. konuları kapsar. Bu nedenle, Tefsir-i Kur'an ilmi, her şeyden önce kelimenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bölge alimleri Kelam ilminin gelişimine değerli bir katkı yaptı. Muhaddislik ve Fıkıh gibi Kelam sahasında tanınmış ve dahi âlimler, Mütakellimler yetişmiştir. Bu dahi âlimlerin Ebu Mansur el-Maturidî ve Ebul Mu'in en-Nesafî'nin isimlerini zikretmek yeterlidir.⁵⁴

IX-X. yüzyıllarda Mâverâünnehir ve Horasanda yaklaşık bir buçuk asırdır devam eden Arap egemenliğin giderek zayıflamasının bir sonucu olarak önce Tahirîler (821-873) ve Safeviler (867-903) daha sonra Mâverâünnehir'de Samaniler (875-999) ve Karahanlılar (927-1211), Horasan'da Gazneliler (977-1030), daha sonra Selçuklular (1038-1308) ve Harzemşahlar (1097-1231) devletler vücuda getirilmiştir.⁵⁵

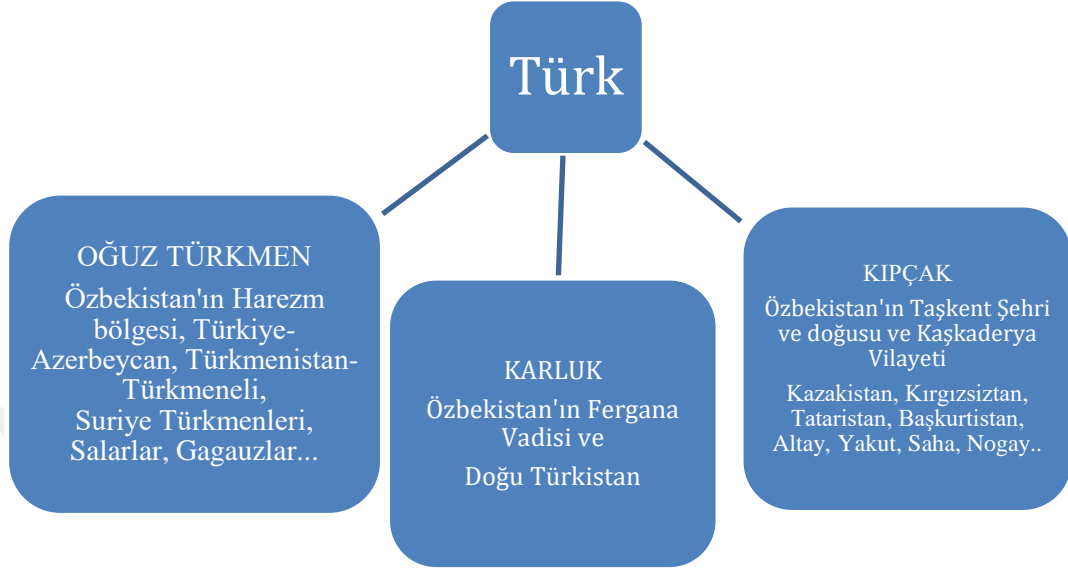
Sekizinci yüzyılın sonlarında ve dokuzuncu yüzyılın başlarında, Arap Halifeliği ciddi siyasi gerilimlerle karşı karşıya kalmıştır. Araplar için fethedilen halkları itaat altında tutmak giderek zorlaşmıştır. Mâverâünnehir ve Horasan halkının sık sık isyanları, sürekli iç savaşlar ve iç çatışmalar Arap Hilafetinin gücünü zayıflatmıştır. Bu bağımsız devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mâverâünnehir'in kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde, sınır bölgelerinde henüz hilafete tabi olmayan birkaç devlet kurulmuştur.

⁵³ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 191-192.

⁵⁴ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 192-198.

⁵⁵ Izbullayeva GV, *Didaktik Asarlarda Madaniyat Maktab va Pedagogik Qarashlarni O'rganish Tizimi* (Buxoro: Durdona, 2022), 4.

Bunlardan biri **Karluklar Devletidir**. Karluklar eski zamanlarda Altay'ın batı kesiminde ve daha sonra İrtiş Nehri'nin orta kesimlerinde yaşayan eski Türk boylarından biridir. Kadim Türk çağlarında Karluklara "Üç Oğuz" yani "Üç boy" da denilmiştir.⁵⁶

Şekil 2.1. Türk boyları

Karluklar VI-VII yüzyıllarda Türk Hanlığının bir parçası olmuştur. VIII. yüzyılın ortalarında Yedisu topraklarında Karluk Devleti kurulmuştur. Bu devletin başkenti, Çu Nehri'nin kuzeyinde bulunan Suyob şehriydi. Karluk devletinin hükümdarına "Yabgu" veya "Cabgu" denilmiştir. 751 yılında Talas muharebesi sonrası Türk boylarından ilk olarak İslami kabul eden Karluklar olmuştur. X. yüzyılın ortalarında Karlukların çoğu Müslüman olmuştur. Bu dönemde birçok şehirde camiler inşa edilmiştir. Karluklar devleti kuzeyden ve doğudan Elsyu Nehri vadisine, Çigil aşiretinin otlaklarına kadar uzanmıştır; batısında Oğuz ve Fergana Vadisi, güneyde ise Yağmalar vahası ve Doğu Türkistan ile sınır komşusudur. Başkentin yanı sıra Jol, Navkat, Karmankat, Yor gibi şehirleri ve köyleri olmuştur. Nüfus dağ vadilerinde koyun yetiştiriciliği ve çiftçilikle uğraşmıştır. Doğu Türkistan ve Mâverâünnehir ile ticaret yapmıştır. X. yüzyılda, Karluklar Mâverâünnehir'in kuzey kısmını fethederek Şaş bölgesine ve Fergana ve Zerefşan vadilerine yerleşmişler ve daha sonra yerel nüfusun bir parçası olmuşlardır.⁵⁷

⁵⁶ Gumiliev LN, *Drevnie tyurkie* (Hayka, 1967), 61-62.

⁵⁷ Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/85; Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 81-82.

Türkistan halkı yerleşik, yarı yerleşik ve göçebe, birbirlerine çok bağlı yana yana hayat yaşamışlardır. Harezmi, Zereşan, Fergana, Kaşkaderya ve Surhanderya vaha ve vadilerinde yaşayan halklar binlerce yıl yerleşik bir yaşam sürdürmüşler, doğal olarak çevredeki çöllerde göçebeler ve yarı göçebeler olarak yaşamışlardır. Göçebe ortamdaki güçlü siyasi hanedanların ortaya çıktığı da bilinmektedir. Bu özellikle Selçuklu hanedanı örneğinde belirgindir.⁵⁸

Selçuklular, Oğuz boyunun bir parçası olarak, günümüz Güney Kazakistan bölgesinin meralarında, Sırderya'nın orta kesimlerinde göçebe bir yaşam sürdürmüştür.⁵⁹ X. yüzyılın ortalarında İslam'ı kabul etmişler. Bu dönemde Mâverâünnehir Samaniler yönetiminde idi. Selçukluların Mâverâünnehir siyasi hayatına aktif müdahalesi, özellikle Samaniler ile Karahanlılar arasındaki rekabet yıllarında artmıştır. Bu durum Selçukluların himayesindeki Oğuzların Semerkant, Buhara ve Keş bölgelerine gidip yerleşmeleri için şartlar yaratmıştır. Oğuz boylarının seyri iki nehir arasındaki alanla sınırlı kalmamıştır. Selçuklu Türkleri, 1025-1030 yılında bir kısmı (4000 aile) askerlik hizmetleri karşılığında Mahmud Gazneli'nin rızası ve çeşitli şartlarla Horasan'daki Gaznelilerden mülkleri olan Serahs, Farova ve Obivard civarındaki otlakları kendilerine yer edinerek böylece Horasan'a girmişlerdir. 1038'de Nişabur'u ele geçirmişler ve liderleri Tuğrul Bey'i Sultan ilan etmişlerdir. Selçuklular yavaş yavaş bütün Horasan (1038-1044), Harezmi (1043), Batı İran (1042 ve 1051), Azerbaycan (1054) ve Irak'ı Bağdat ile (1055) birlikte fethetmişlerdir. Abbasi halifesi Tuğrul Bey'i sultan ve "Doğunun ve Batının Kralı" olarak da tanımak zorunda kalmıştır. Tuğrul Bey Rey, kardeşi Çağrı Bey ise Merv'i başkent olarak seçmiştir. Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah I (1072-1092) dönemlerinde Selçuklular Ermenistan'ı fethetmiş, Bizanslıları (1071) mağlup etmiş, tüm Küçük Asya'yı (1071-1081) ve daha sonra Suriye ve Filistin'i fethetmiştir. Gürcistan'ı, Şirvan'ı ve Mâverâünnehir'i zapt ettiler

⁵⁸ Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/85; Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 81-82.

⁵⁹ "Bizim kanaatimizce 'Özbek' etnogenezi gibi 'Özbek' etnolojisi altında da 'Oğuz' sözü olasılığı gerçeğe de bir görüş niteliğinde. Tarihçi, mimarlık fenleri doktoru, Doğu Halkları Uluslararası Mimarlık Akademisi üyesi Polat Zahidov da buna müttefik fikirler aktarmıştır (Zohidov P., 2008, Tefekkür Dergisi:I). Bizans yıllıklarında Türkler 'Uz' diye gösterilmiştir. Oğuz veya Guzlar, isimlerinden de anlaşılacağı üzere Oğuz boylarının batı kısmını teşkil eden gruptur (Yücel M. U., 2013: 529). Orhun Abidelerinde Bilge Hakan'ın 'Ey Türk Oğuz Beyleri!' diye hitap ettiği vardır (Thomsen V., (2011: 163). Oğuz Beyleri birleştirilerek okunduğunda 'Özbek' sözü zuhur oluyor. Mirza Uluğ Bey, Oğuz Kağan'ın Türk kavimlerinin atası olduğunu, Türk boylarına isim verdiğini aktaran çok önemli bilgiler aktarmıştır (Mirza Uluğ Bey, 1994: 32). Ayrıca bazı Batı araştırmacılarının öngördükleri görüşlerinde de Özbek sözünün Oğuz Kağan ile bağlı olduğu fikirlerine rastlamaktayız (Keane A.H., Hingston Quiggin A., Haddon A.C., 2011: 312)."Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/2 (18 Aralık 2017), 160-173.

ve oradaki hükümdarları kendi vasalları (tebaa, tebaiyyet) haline getirmiştir. Selçuklu kuvvetleri, Arap Yarımadası'ndaki Yemen ve Bahreyn topraklarını da ele geçirmiştir. 1074'te Tirmiz, Buhara, Semerkant ve daha sonra Fergana'yı fethetmiştir. Melikşah'ın saltanatı sırasında, Selçuklular askeri ve siyasi açıdan çok güçlü hale gelmiştir. Başkent İsfahan'a taşınmışlardır.⁶⁰

XI. yüzyılın sonlarından itibaren Selçuklu devleti gerilemeye başlamıştır. Melikşah'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgası çıkmasıyla Selçuklu devleti ikiye bölünmüştür: Batı İran, Irak ve Azerbaycan Mahmud tarafından Irak Sultanlığı (1118-1194) adı altında yönetilmiştir. Hemedan'ı başkent yapmıştır. Melikşah'ın oğlu Sultan Sencer (1118-1157) Horasan, Seyistan, Harezm ve Mâverâünnehir'de taht için hak iddia etmiştir. Başkent Merv idi. Sencer'in ölümüyle (1157) Horasan'daki Selçuklu hakimiyeti sona ermiştir. 1194 yılında Harzemşah Tekiş Irak saltanatını yıkmış, Anadolu Selçuklu Sultanlığı ise XII. yüzyıla kadar hüküm sürmüştür.⁶¹

Tâhirî devleti.⁶² VIII yüzyılın sonlarında ve IX yüzyılın başlarında halifeliği sarsan zor siyasi durum, Abbasileri Mâverâünnehir ve Horasan'daki politikalarını değiştirmeye zorlamıştır. Yerel aristokrasi sadece Mâverâünnehir ve Horasan'ın kontrolünü ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda hilafet merkezinin yönetilmesinde giderek daha önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Halife Harun Reşit'in (786-809) ölümünden sonra 809-813 yıllarında oğulları Me'mun ve Emin arasındaki taht mücadelesi bunun yolunu açmıştır.

Hilafetin orta kesimindeki Araplar, Emin'i hilafete getirmiştir. Memnun olmayan Me'mun, kardeşi Emin'e karşı savaşmaya başlamıştır. Tahir İbn Hüseyin liderliğindeki Herat vilayetinin soyluları ve Horasan ve Mâverâünnehir'in toprak sahiplerinin ona yardımıyla 813 yılında Bağdat üzerine yürümüştür. Me'mun başkenti ele geçirerek halifeliğe yükselmiştir. Buna karşılık Tahir, 821'de Horasan ve Mâverâünnehir'in valisi olarak atanmıştır. Me'mün, Mâverâünnehir aristokrasisinin yardımını da unutmamıştır. Samanhudat'ın torunlarını belirli şehir ve illere vekil olarak atamıştır. Nuh'a Semerkant, Ahmed'e Fergana, Yahya'ya Şoş ve Ustruşane, İlyas'a Herat'ı vermiştir. Karşılığında,

⁶⁰ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 126-128.

⁶¹ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 128-130.

⁶² Türkistan, İran ve Afganistan'da Horasan merkezli olarak egemenlik sürmüş olan bir Müslüman devlettir.

Samani kardeşler Mâverâünnehir'in yıllık haraçlarının büyük bir miktarını Tahiriler aracılığıyla halifenin hazinesine göndermiştir.⁶³

Tahir İbn Hüseyin 822 yılında, Bağdat ile bağlarını koparmak ve bağımsızlık ilan etmek için halifenin adını hutbeden çıkarmıştır. Ama çok geçmeden aniden vefat etmiştir. Bazı kaynaklara göre Me'mun adamları tarafından öldürülmüştür. Onun yerine Talha İbn Tahir (822-830) vekil tayin edilmiştir. Bunun nedeni şuydu Tahir'in oğulları Talha ve Ebul Abbas Abdullah, babasının halefleri olmuşlardır. Böylece Horasan ve Mâverâünnehir'in yönetimi Tahiriler tarafından miras alınmıştır. Ebul Abbas Abdullah (830-844) döneminde, başkent Merv'den Nişapur'a taşınmıştır. Horasan'da Abbasî halifesinden bağımsız olarak kurulan ilk hanedan Tahirîler; Horasan'ı ele geçirerek bölgeyi kendi topraklarına katan Seferîler⁶⁴ tarafından yıkılmıştır.⁶⁵

Sâmânîler Devleti (819-999), Orta Asya ve doğu İran'da kurulmuş, adını kurucusu Sâmân Hüdâ'dan alan bir Fars ya da Türk hanedanlıktır.⁶⁶ İslâm ordularının İran'ı ele geçirmesinin ve Seferî egemenliğinin yıkılmasının ardından İran'da iktidarı ele geçiren ilk yerli yönetimdir.⁶⁷

Dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, Mâverâünnehir'in hemen hemen tüm eyaletleri Samaniler egemenliğine girerek Nasir, Mâverâünnehir'in tamamının hükümdarı olmuştur. Samaniler ilk olarak ülke yönetiminde Emir dergâhı ve divanlardan (bakanlıklardan) oluşan sıkı (kompakt) bir yönetim kurmuştur. Dergâh, Emir ve Haram'ın yanı sıra saray mensuplarının, nökerlerinin ve hizmetçilerin ikametgahı olmuştur.⁶⁸ Narşahi'ye göre, Samaniler idaresi esas olarak on divan tarafından yönetilmiştir. Bu divanlar arasında bakanın divanı baş idari mahkemeydi. Nasir II (914-943) döneminde, Buhara'nın Registan Meydanı'ndaki Emir'in sarayının önüne divanlar için bir saray inşa edilmiş ve mahkeme bu

⁶³ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 167.

⁶⁴ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 117.

⁶⁵ Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/208-213.

⁶⁶ Samahudatın geldiği yer bazı kaynaklarda Semerkant çevresi gösterilirken bazılarında Tirmiz veya Belh yönü belirtilmektedir. Ayrıca Samanilerin hangi etnik gruba ait olduğu da bilinmiyor. Azamat Z, *O'zbek Davlatchligi Tarixi* (Toshkent: Sharq, 2001), 92; Narshaxiy, *Buxoro Tarixi*, 56.

⁶⁷ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 168.

⁶⁸ Navkar, nu sağır (Moğolca nohor-arkadaş, yoldaş) - Moğol Hanları, Noyan huzurunda görev yapan üst sınıf gençler. 14-17. yüzyıllarda Osmanlı Türk İmparatorluğu'nda "özel şahıs koruma, hizmetçi" idi. "Nöker- TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 17 Temmuz 2022); "Navkar", *Vikipediya*, 20 Kasım 2021.

sarayın içinde idi. Mahkeme heyeti, Arapça ve Farsça bilen, Kur'an ve Şeriatın temel ilkelerini iyi bilen, çeşitli ilimlerden bilgili, iyi eğitilmiş soylulardan seçilmiştir.⁶⁹

Samaniler Döneminde **Mâverâünnehir ve Harezmde** tarım, hayvancılık, el sanatları, iç ve dış ticaret gelişmiştir. Eski karavan yolu boyunca kuyular kazılarak, her mevkide *rabâtlar*⁷⁰ inşa edilmişti. Kervanların geçeceği şehir ve köylerde kervansaraylar yapılmıştır. Buralarda küçük odalar ve depoları bulunmaktaydı. Dış ticarete para dolaşımı yerine makbuz yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bu nedenle tüccarlar yanlarında büyük miktarda para buldurmuyorlardı. Onlar paralarını sarraflara teslim eder sarraflarda bunun karşılığında tüccarlara işbu parayı temsil edecek sarraf makbuzu vermektedir. Gideceğiniz şehre giderek transfer makbuz belgesi⁷¹ bozdurana verebilir ve üzerinde belirtilen tutarın tamamını geri alabilmek imkanını veriyordu. Mâverâünnehir Güney Sibirya ve Moğolistan, Çin, İtil, Hazar ve Bulgarlarla ciddi ticari ilişkileri olmuştu. İç piyasada "Fals" adındaki bakır paralar, uluslararası ticarete ise gümüş para dirhem kullanılıyordu. Arazi mülkiyet türlerinden "mülk-ü sultanı", "mülk arazisi", "vakıf arazisi" ve "topluluk arazisi" bulunuyordu.⁷²

Samanoğulları'nın askeri seferleri, yönetici hanedanın iç çekişmeleri ve yerel valilerin anlaşmazlıkları yoğunlaştığında ülke bir ekonomik kriz yaşadı. Emir'in düzenli Türk birlikleri de dahil olmak üzere ordu bile ödeme yapamıyordu. Bu çıkmazdan kurtulmak için 942'de nüfus iki kez vergilendirildi. Huzursuzluk ülkedeki durumu daha da kötüleştirmiş ve nüfusun çeşitli katmanlarının iktidara karşı ayaklanmasına neden oldu. Bu tür olayların sık görülmesi merkezi otoritenin zayıflamasının bir göstergesiydi.

Gazneliler 963-1186 yılları arasında Mâverâünnehir, Afganistan, Hindistan'ın kuzeyi ve Horasan'da hüküm sürmüş olan Türk devletidir. Sovyetler dönemi kaynaklarında bu hanedanın kurulduğu Gazne bölgesi, "Asi Türk Komutanların" zenginlik kazanmaları için uygun bir yer olarak yorumlanmış ve Gazneli hanedanının tarihi de aynı amaç için ortaya

⁶⁹ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 168.

⁷⁰ Rabat: Orta Çağ'da Arapların müstahkem bir yerleşim yeridir. İlk olarak gaziler için yapılmış özel bir yapı, daha sonra sadece kale anlamında değil, otel (kervansaray) anlamında da anlaşılmıştır.

⁷¹ Çek (fiş) kelimesi o dönemde de günümüzde de Özbekistan'da aynı anlamda kullanılan Farsça bir terimdir.

⁷² Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/218-222.

çıkmiş ve faaliyet göstermiş olarak tanımlanır.⁷³

962-963'te Alptekin, Gazne ve Kabil'i bağımsız olarak yönetmeyi başararak Gazneli devletini kurdu. Bu yeni kurulan Türk devletinin başkenti Gazne şehri oldu. Gaznelilerin siyasi nüfuzu Sabuk Tekin (977-997) döneminde arttı ve Samaniler tarafından tanındı. Gazneli Mahmut (997-1030) döneminde toprakları genişledi ve Doğu'nun en güçlü devletlerinden biri haline geldi. Samani hanedanının sona ermesinden sonra Gazneli Mahmut, Horasan'ı ve ardından Harezmi (1017) saltanatına ekledi. Ancak, Gazneli Mesut (1030-1040) döneminde, birbiri ardına eyaletler kaybedildi ve düşüşe geçti. Sonuç olarak, 1186'da Gazneli devleti tamamen ortadan kaldırıldı.⁷⁴

Vezirlik sisteminde askeri, elçilik ve resmi işler, maliye ve haber-posta divanları faaliyet gösteriyordu. Vilayet valisine vali, şehir hakimine (belediye başkanına) Reis deniyordu. Vilayet (İl) yönetim işleri amid, şehirlerde ise kutval tarafından yürütülmüştür. Devletin güçlü bir ordusu vardı. Ordunun ayrıca savaş gemileri (nehir ve deniz filosu) vardı.

Sovyet dönemi tarihçiliğinde, Samaniler ile Karahanlılar arasındaki doğal rekabetin "Mâverâünnehir ve Türkler Arasındaki Çatışma", "Mâverâünnehir'de Türklerin İşgali" şeklinde gösterildiğini görüyoruz.⁷⁵ Bunun nedeni, Tarih Bilimleri Profesörü Azamat Ziya kitabında: "Rusya İmparatorluğu'nun komünistler tarafından yönetildiği dönemde emperyalizmin hedefleriyle doğrudan ilgili olup, Bolşevikler döneminde bölgenin "idari bölünmesini" (aslında parçalamayı) ve Özbekleri iki nehir arasında yabancı olarak göstermek ve bunu tarihsel olarak kanıtlama girişimiydi" diye belirtmektedir.⁷⁶

X. yüzyılın ortalarında Karluklar, Yağma, Çigil, Oğuz ve diğer aşiretlerle ittifak kurdular. Bu geniş bölge başlangıçta "Kağanya Ülkesi" olarak adlandırıldı. Bu devletin hükümdarları kendilerine "jabgu (yabgu)" unvanı yerine "büyük han" anlamına gelen "Karahan" derler. XI-XII yüzyıllarda, Kağanlık geliştiğinde, Karluk-Karahanlı devleti olarak yeniden adlandırıldı. Aşiret ittifakı temelinde kurulmuş bu devletin yöneticilerine yüce hükümdar anlamına gelen "Arslan Han", "Buğra Han" veya "Tavgaç Han"

⁷³ Tolstova SP vd., *O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Tarix va Arxeologiya İnstituti "O'zbekiston SSR Tarixi I"* (Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti, 1955), 1/246.

⁷⁴ Eshov B, Haydarov M, *a.g.e.*, 183.

⁷⁵ Tolstova SP vd., 1/255.

⁷⁶ Azamat Z, *O'zbek Davlatchligi Tarixi*, 103; Shoniyozov K, *a.g.e.*, 20.

deniyordu.⁷⁷ Büyüklük veya ihtişam, eski Türk halkı tarafından "kara" olarak tanımlandı. Bu nedenle tahtta oturan Arslan Han, Buğra Han ve Tavgaç Han "Karahanlılar" olarak tanındı. Yönettikleri devlet, tarihte "Karahanlı devleti" olarak anılır oldu.⁷⁸

Mâverâünnehir'in Karahanlılar tarafından fethi 992'de Harun Buğra Han'ın önderliğinde başladı. Bu dönemde Samaniler hanedanı iç karmaşa içinde idi. Karahanlılar Buhara'yı direniş göstermeden fethetmişlerdir. 996'da Karahanlılar Mâverâünnehir'e yeni bir harekât başlattı. Yani Sebük Tegin 'in ordusu Buhara'yı işgal ederek Sebük Tegin savaş yapmadan Sâ mânîler adına Karahanlılar ile antlaşma imzaladı. Buna göre Sâ mânîler, Sirderya (Seyhun) sahasını Katvân çölüne kadar Karahanlılar'a bırakıyordu. Sebük Tegin, Horasan da dahil olmak üzere Emuderya'nın güneyindeki toprakların hükümdarı oldu. Mâverâünnehir'in sadece orta kısmı Samanileler'e verilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra, 999'da Nasr Eloq Han liderliğindeki Karahanlılar tarafından Buhara'nın fethi ile Samani egemenliği tamamen sona erdi. Sonra Karahanlılar Horasan'ı da kendi devletine birleştirmek için harekate geçmişlerdir. Bundan kısa bir süre sonra Karahanlılar ile Gazneliler arasında şiddetli savaşlar başlamıştır. 1006 ve 1008'de Karahanlılar iki kez ordu ile Horasan'ı almak girişiminde bulunmuşlardır. Ancak Gazneli Mahmud, Karahanlılara karşı durarak Horasan'ı kontrolü altında tutmayı başarmıştır.

Zaman içinde siyasî yönden giderek zayıflayan Karahanlı devleti eski statüsünü kaybetmiş, Selçuklular tarafından ezilmiş ve ona bağımlı hale gelmiştir. XII. Yüzyılın başlarında, Karahanlı devleti doğudan gelen yeni işgalciler- göçebe Karahıtaylar⁷⁹ (Türk dilinde konuşan mancurlar⁸⁰) tarafından saldırıya uğramıştır.⁸¹ Karahıtaylar hükümdarı Görhan, Balasağun şehrini Karahıtay eyaletinin başkenti yaptı.

Yedisu'ya yerleşen Karahıtaylar, hızlı bir şekilde Sirderya'nın ortalarına doğru hareket etmeye başlamıştır. Savaş birlikleri önce Şoş ve Fergana'yı, ardından Zerefşan ve Kaşkaderya bölgelerini almışlardır. 1137'de Hocend şehri yakınlarında Karahanlıların

⁷⁷ Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/180.

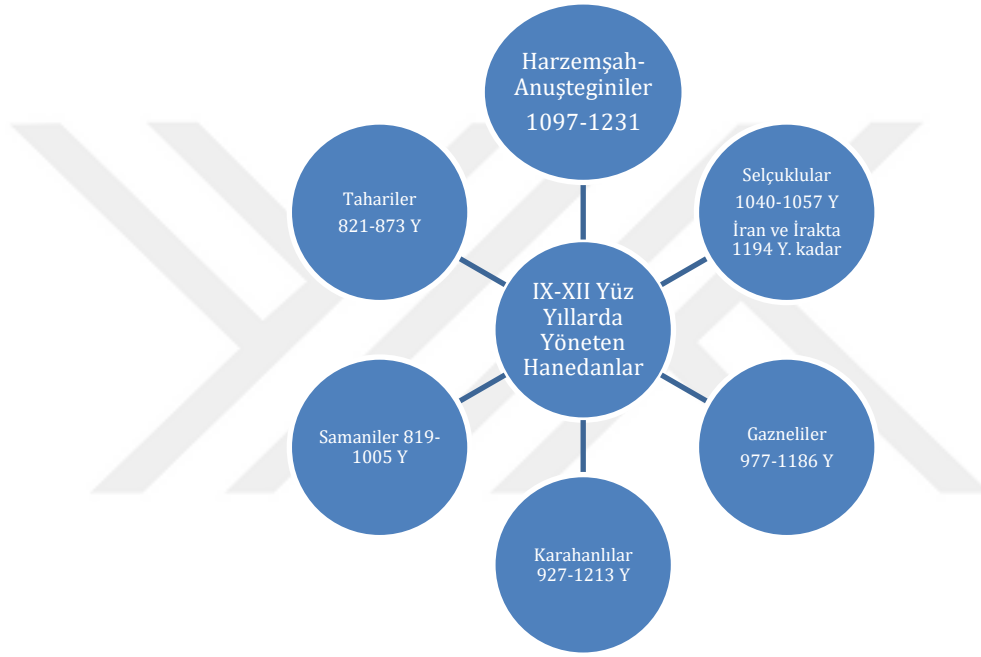
⁷⁸ Sagdullaev A, Mavlonov O', *a.g.e.*, 122.

⁷⁹ Karahıtaylar Doğu ve Batı Türkistan'ın büyük bir kısmında hüküm süren Moğol devleti (1130-1211). Tarih sahnesine ilk defa IV. yüzyılda çıkan ve Orhon yazıtlarında "doğudaki Türk düşmanı kavim" şeklinde tanımlanan Moğol asıllı Hitaylar'ın (Kıtaylar-K'i-tan) anavatanları Mançurya'nın güneyidir. Taşağil A, "Karahıtaylar - TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 01 Temmuz 2022).

⁸⁰ Ziyoyev H, *O'zbekiston Mustaqilligi Uchun Kurashlar Tarixi* (Sharq Nashriyoti, 2001), 35.

⁸¹ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 123; Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/179.

lideri Mahmud'a güçlü bir darbe vurmuşlardır. Birbirleriyle barışıp Karahanlılardan büyük bir tazminat aldıktan sonra ülkelerine dönerler. Ancak ateşkes uzun sürmeyecektir. Dört yıl sonra Karahıtaylar tekrar Mâverâünnehir'e yürüdüler. 1141'de yapılan savaşta Karahıtaylar kazandı. Burada ilginç olan Karahıtaylar'ın siyasi bir hanedan olarak Karahanlıları tamamen yok etmeyip kendilerine bağımlı hale getirmiş olmalarıdır. 1206'dan itibaren Mâverâünnehir'in Karahıtaylar'ın bağımlılığından kurtuluşu başladı. 1210 yılında Karahıtaylar Talos Vadisi'nde bozguna uğratıldı. Harzemşah Sultan Muhammed (1200-1220) Karahanlı devletini 1213'te siyasi hanedan olarak faaliyetini bitirmiştir.⁸²

Şekil 2.2. Özbekistan coğrafyasında IX-XII yüzyıllarda yönetimde bulunan hanedanlar

Özbekistanın bir vilayeti olan Harezmi, ülkenin kuzeybatısında, Amuderya Nehri'nin aşağı kesimlerinde yer alan, Türkmenistan, Karakalpakistan ve Buhara Bölgesi ile komşudur. Harezmi vahası uygun stratejik ve coğrafi konumu ve eski çağlardan beri gelişmiş bir bölge olduğundan, Orta Asya bölgesinin önemli tarihsel süreçlerinde özel bir yer edinmiş ve kendi etkisini göstermiştir. Özbekistan topraklarında, MÖ binyılın başlarındaki ilk devlet yapıları da bu alanda oluşturulmuştur. Miladi senenin farklı dönemlerinde Harzemşah hanedanı adı altında hüküm süren hükümdarların hanedanı tarihte bilinmektedir. Bunlar, 305-995'te Afrigiler hanedanı, 995-1017'de Ma'muniler

⁸² Azamat Z, *a.g.e.*, 106; Sagdullaev A, Mavlonov O', *a.g.e.*, 78.

(Ma'mun İbn Muhammed, oğulları Ali İbn Ma'mun ve Ma'mun ibn Ma'mun), 1017-1034-yıl, Altıntaşiler (Altıntaş, Harun, Handan) hanedanlarıdır.⁸³ Ancak, Teginiler (1097-1231) döneminde bu unvanın konumu zirveye ulaştı ve bu hanedanı zamanının en büyük ve en etkili krallığı haline getirmeyi başardı.

XI. yüzyılda ve XII. yüzyılın ilk yarısında Harezmi, Selçuklu devletinin bir parçasıydı (XI. yüzyılda Gazneli devletinin yıkıntıları arasında kurulmuştur). Bu hanedan Selçuklu emirinin Taştârî⁸⁴ Anuş Tegin Garçai,⁸⁵ tarafından kurulmuştur.⁸⁶ 1077'de Melikşah, Anuş Tegin Garçai'yi Harezmi valisi olarak atadı ve Harezmi'de Anuş Tegin hanedanının yönetimi başlamıştır. Anuş Teginler Türk hanedanındandı ve o dönemde Asya'yı yöneten üç büyük hanedan: Anuş Teginler, Selçuklular ve Gazneliler aynı kökten gelmektedir. Anuş Tegin'in 1097'de ölümünden sonra Harezmi vekili olarak İkinci İbn Karaçar atanmıştır. Ancak aynı yıl naiplikten indirilmiş ve yerine Anuştegin'in oğlu Kutbiddin Muhammed (1097-1127) getirilmiştir. Kutbettin Muhammed "Harzemşah" unvanını iade etmesine ve bu adla yüceltilmesine rağmen, Selçukluların sadık bir vekili olarak kalmıştır. Anuştegin'in Harzemşah unvanını geri alan torunu Atsız, Harezmi'nin bağımsızlığı için (1127-1156), Selçuklu Sultanı Sencer'e karşı savaşmıştır. Olağanüstü bir diplomat ve katı bir komutan olmuş ve bağımsız bir dış politika yürütmüştür. 12. yüzyılın başında Orta Asya, doğudan gelen Kara Hitaylara tarafından işgal edilmiştir. Semerkant yakınlarında Kara Hitaylara karşı yapılan savaşta Sencer'in yenilgisinden Atsız yararlanarak 1141'de Merv'i almış ve 1142'de Nişabur'a yaklaşmıştır. 1156'da Atsız ölmüş ve oğlu İlarşan (1156-1172) Harezmi devletini güçlendirmeye devam etmiştir. İlarşan, halefi olarak oğlu Sultanşah Mahmud'u (1172-1193) atamış, ancak büyük oğlu Takaş, kardeşinin otoritesini tanımamış ve ona karşı kazanacağı 21 yıl sürecek bir taht mücadelesi başlatmıştır. Oğlu Tekeş (1172-1200) 1187'de Nişabur'u ve 1192'de Merv'i almıştır. 1194'te Batı Selçuklu padişahını mağlup ederek İran'ın tüm doğusunu ele geçirmiştir. 1195'te Tekeş, Abbasi halifesinin ordusunu yenerek Irak'ı işgal etmiştir. Ülkesinin topraklarını iki kez genişleten

⁸³ "Tarihî coğrafya açısından Harezmi bölgesi, genel hatlarıyla Horasan'ın kuzeyinde, Mâverâünnehir'in batısında, Aral Gölü'nün güneyinde ve Mazenderan Gölü'nün (Hazar Denizi) doğusunda yer alır." Çoşkun Erdoğan, "Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Journal of Turkish Research Institute* 62 (01 Ocak 2018), 307-322.

⁸⁴ Taştârî, İslâm devletlerinin bazılarında, hükümdarların ellerini yıkamaları ve abdest almaları için önlerine leğen ve ibrik getirerek hizmet eden güvenilir kişilerden seçilen saray görevlisidir.

⁸⁵ Selçuklu idarecilerinden Bilge Tekin tarafından **Garcistanlı** birisinden köle olarak satın alındı. Bundan dolayı kendisi **Anuş Tekin Garçai** olarak da anılmıştır.

⁸⁶ Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/246.

ve güçlü bir devlet kuran Harezmi Şah Tekeş, Harezmi 'in en yetenekli hükümdarı olarak kabul edilebilir. Kıpçaklar, Tekeş'in politikasındaki bazı eksikleri ve eşinin hayırseverliğini kullanmıştır. Türk komutanlarının devlet işlerine keyfi müdahalesi, daha sonra Tekeş'in oğlu Muhammed döneminde Harezmi devletinin dağılmasına neden olmuştur. Alaeddin Muhammed (1200–1220) döneminde ülkenin toprakları daha da genişlemiştir. 1210'da Mâverâünnehir'i Kara Hitay'dan almıştır. Onun zamanında ülke ne kadar müreffeh olsa da ülke içten içe çürümüştür. Padişah sarayında bile iç çekişmeler alevlenmiş, bunların başında Türkân Hatun ve Kıpçaklar gelmiştir.

Harzemşahlar sarayındaki bu tür anlaşmazlıkların bulunduğu aynı zamanda doğuda başka bir askeri-politik güç olan Cengiz Han, kurduğu kudretli göçebe ordusu ile meydana idi. 1210 yılı sonunda, Doğu'daki iki büyük gücün; Harzemşahlar ve Cengiz'ler egemenliği koşullarında,⁸⁷ çatışmaları tabii haldir.⁸⁸ XIII. yüzyılın başında, Harezmi krallığının toplam asker sayısı, Cengiz Han'ın askeri gücünden biraz daha yüksek olmasına rağmen Harzemşah ve komutanlar arasındaki çatışmalar daha baştan mevcut avantajın kullanılmasına izin vermemiştir.⁸⁹ Şubat 1220'de Cengiz Han tarafından, Müslüman Doğu'nun en büyük kültür merkezi olan Buhara işgal edilerek, asırlık el yazmaları, kutsal kitaplar yakılmıştır.⁹⁰ Moğol savaşçılara marifet perver ve bilgin alimler ve şeyhler hizmetkar olarak verilmiştir.⁹¹ Buhara'nın işgalinden sonra, Mart 1220'de Semerkant'a doğru yola çıkmışlardır. Semerkant Moğollar tarafından işgal edildiğinde Buhara gibi

⁸⁷ Cengiz Han'ın savaşları sonucunda Gobi Çölü'nün doğu sınırından Tanrıdağ (Tianşan) sırtının batı eteklerine kadar olan eyaletler Moğolların egemenliği altında birleştirildi. Öylelikle Moğol devletinin batı toprakları, Sultan Muhammed Harzemşah saltanatının sınırları ile doğrudan bağlantılıydı.

⁸⁸ Azamat Z, *a.g.e.*, 138.

⁸⁹ Sagdullaev A, Mavlonov O', *a.g.e.*, 91; Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 134.

⁹⁰ Nagehan Güler, "Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)", *Anasay* 1 (31 Ağustos 2017), 15-36.

⁹¹ İbnü'l Esir, Cengiz Han'ın şehri işgali hakkında "*O gün dehşet verici bir gündü. Erkekler, kadınlar, çoluk çocuk herkes sürekli olarak ağlayıp duruyor ve düşman elinde esir olarak elden ele dolaşıyorlardı. Perişan olan Buhara halkının kadınları düşman arasında paylaştırılıyordu. Nihayet Buhara şehri sanki dün ortada yokmuşçasına evlerinin çatıları çökmüş, şehir tamamen harabeye dönüşmüş, ıssız bir kent haline gelmişti. Moğollar kadınlara karşı zalimce davranarak hiçbir insanın yapamayacağı şekilde namuslarına musallat oldular. Halk ise eli kolu bağlı olarak hiçbir şey yapmıyor, bu reva görülen zulme bakıp sürekli ağlayıp duruyordu. Başlarına gelen bu felaketi defetmeye gücü yetemeyenler, bu yapılanlara karşı ölümü tercih ederek ölünceye kadar çarpışmak üzere Moğol askerlerine saldırıyorlardı. Bu yapılan zulümleri engellemek veya bu uğurda ölmek üzere harekete geçip Moğollara karşı koyanlardan birisi de Buhara'nın ileri gelen fakihlerinden İmam Rükneddin İmamzâde ve oğluydu. İmam Rükneddin İmamzâde ile oğlu Moğol askerlerinin Müslümanlara karşı giriştiği bu zalimce davranışı ve kadınların ırz ve namuslarına el uzattıklarından dolayı harekete geçerek ikisi de öldürülene dek çarpışmışlardı. Aynı şekilde şehrin kadısı Sadreddin Han da bu şekilde davranmış ve o da şehit edilmişti"* demiştir (İbnü'l Esir, X., 2016: 219)." Güler, "Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)".

yıkılmış ve yakılmıştır.⁹² 1221'in başlarında Ürgenç üzerine yürümeye başlamış ve yedi aylık kuşatma sonrası ele geçirmişlerdir. Calaleddin Menguberdi ve Timur Melik gibi komutanlar, Zamanının büyük âlimi Şeyh Necmeddin Kübra (Ahmed İbn Umar Hivaki), 76 yaşında müritleriyle birlikte bu savaşlarda yer almıştır. Moğollar şehrin ana barajını yıkmakla Ürgenç'i sular altında bırakmışlardır. Buhara, Semerkant ve Hocend⁹³ gibi büyük şehirlerin kaybı Celaleddin Harzemşah'ı sarstı ve harekete geçirmişti. Moğol ordusu ile mücadele ederek ve çok kere galip gelmiştir. Sultan Celaleddin döneminde Moğollar Ortadoğu'yu işgal edememiştir. Bu çok daha sonra, 1256'da olmuştur. Celaleddin Mengü Verdi on bir yıl boyunca Moğolları sadece Ortadoğu'da değil, Doğu Avrupa'ya da geçirmemiştir.⁹⁴ Celaleddin Mengü Verdi'nin Ağustos 1231'de Azerbaycan'da ölümüyle 154 yıl hüküm süren Anuş Tegin hanedanından Harzemşahlar saltanatı sona ermiştir.⁹⁵ Yüzyıllar boyunca, Türkistan'ı Çin ve Hindistan'dan Türkistan üzerinden geçerek Küçük Asya ve Avrupa'ya uzanan ünlü İpek Yolu, Moğol istilası sırasında tamamen hareketsiz kalmıştı. Bu dönemde bilim ve aydınlanma ciddi şekilde zarar görmüştür.

Cengiz Han ölmeden önce 1224 yılında topraklarını oğulları arasında paylaşmıştır. Yıktıkları Kara Hitay'ın toprakları olan Kaşgar civarı ile Mâverâünnehir (Özbekistan), Yedisu ve Doğu Türkistan büyük bölümünü oğlu Çağatay'a vermiştir. Burada Çağatay ulusu kurulmuştur. Daha sonra 1227 de Çağatay devleti olmuştur.

XIV. yüzyılın ilk yarısında Moğolların yerleşik yaşama geçişi ile sosyal hayatları değişmeye başlamıştır. Kebek (1318-1326), Mâverâünnehir gibi kültürel bir toprakla güçlü bir bağ kurmaya ve yerleşmeye çalışan Çağatay hanlarından biridir.⁹⁶ Doğrudan iktidarı ele geçirerek günümüzdeki Özbekistan'ın bir vilayeti olan Kaşkaderya vahasındaki antik bir şehir olan Nesef yakınında kendisine bir saray inşa etmiştir. Saraya Moğolca "Karşı" denilmiştir. Kebekhan, ikametgahını Mâverâünnehir'e taşıyan ilk Moğol hükümdarı olmuştur. Ülkeyi bu saraydan yönetmiştir. Daha sonra sarayın etrafına yeni binalar yapılarak eski Nesef şehri ile birleşmiştir. Bundan böyle şehrin adı Karşı olmuştur. Bu

⁹² Donuk A, "Cüveynive Moğul Mezalimi", *Tarih Dergisi İstanbul* 47 (2008), 47-57.

⁹³ Hocend müdafaasında Harzemşah Sultanı Alâeddin Muhammed'in en meşhur komutanı ve oğlu Celâlettin'in en güvendiği arkadaşı Timur Melik büyük bir direniş gösterdi. Meryem Doygun, "Hocend Müdafaası ve Bir Direniş Örneği: Timur Melik", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, (13 Ağustos 2021).

⁹⁴ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 151.

⁹⁵ Sagdullaev A, Mavlonov O', *a.g.e.*, 85.

⁹⁶ Sagdullaev A, Mavlonov O', *a.g.e.*, 93.

dönemde ekonomik hayatın canlanmaya başlamış, Moğol istilaları sırasında yok olan zanaat, ticaret ve tarım yavaş yavaş restore edilmiştir. El sanatları, iç ve dış ticaretin canlanması, hiç şüphesiz harap olmuş şehirlerin restorasyonuna yol açmıştır. Birçok şehir ve vilayet harabe ve yarı yıkık durumda olsa da Ürgenç ve Buhara yeniden inşa edilmiştir. Antik Semerkant kalıntılarının yanına yeni bir şehir inşa edilmiştir. Şehirlerde çeşitli devlet, kamu ve eğitim yapıları inşa edilmiş, ticaret canlanmıştır.⁹⁷

1360 yıllarda Mâverâünnehir'de hüküm süren zorlu siyasi ve ekonomik durum, ülkenin güçlü bir devlet olarak birleşmesini gerektirmiştir. Emir Timur, bu ihtiyacı diğer emirlerden daha iyi anlamıştır. Bu yüzden merkezi bir devlet yaratmayı başarmıştır. Bu amacın peşinden koşarken, aksakallar, askerler, tüccarlar ve şehir zanaatkârlarını arkasına almıştır. Emir Timur bu büyük amacı gerçekleştirmeye iç düşmanlarıyla savaşarak başlamıştır. 10 Nisan 1370'te Belh şehrini Emir Hüseyin'den teslim almıştır.⁹⁸

Temmuz 1370'te Emir Timur, merkezi bir devletin kurulması için devleti siyasi ve ekonomik yönden güçlendirmek, uzun süredir devam eden iç bölünmeleri sona erdirmek, barış ve sükûneti tesis etmek amacıyla Semerkant'ta ileri gelenlerden oluşan büyük bir toplantı yapmış, ardından Semerkant'ta sağlam surlar, kaleler ve sarayların yapımına başlanmıştır. Bunlar, Semerkant'ın Moğollar tarafından yıkılmasından 150 yıl sonra ülke çapında inşa edilen ilk yapılardır. Timur 1370 yılında merkezi bir devlet kurduysa da bu devletin yasal Hanı olarak ilan edilmemiştir.

1381'de Herat, Seyistan, Mozandaran fethedilmiştir. Bundan sonra Serahs, Cam, Kavsiya, Sebzevar şehirleri savaşmadan Timur'a teslim olmuşlardır. Böylece Emir Timur, Mâverâünnehir, Horasan ve Harezm'i birleştirmiş ve büyük bir merkezi devlet kurmuştur.

Ülkeyi yönetmek için Pîrlerine (Şeyh) güveniyordu. "Horasan'ın önde gelen şeyhlerinden Zeynüddin Abubakr Toyabadi, Emir Timur'a devlet idaresi işlerinde Konsey, meşveret-istişare, dikkatli olması ve sağduyuya uymasını tavsiye etmiştir. Ayrıca Seyyid Baraka, Mir Seyyid Şerif Cürçani, Tirmiz Seyyidlerinden Ala-el Mülk, Abul Meali ve Ali

⁹⁷ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 154.

⁹⁸ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 167.

Ekber'in Emir Timur'un devlet dergahlarının meclislerine aktif katılımı "Timurun Tüzükleri"nde belirtilmiştir."⁹⁹

Sahipkıran, kamu yönetiminde İslami esaslara dayanmaktadır. Kur'an ve hadislerle karşı tavrı samimi ve yüksek olmuştur. Peygamberin soyundan gelenler şeyhlere büyük saygı göstermiştir. Devleti güçlendirmek için bu tür insanlara dayanarak iş yürütmüştür.¹⁰⁰

1371-1390'daki yedi askeri seferden sonra Emir Timur Moğolistan'da barışı sağlamayı ve kontrolü altına almayı başararak ülkeyi 35 yıl yönetmiş, Hindistan ve Çin'den Karadeniz'e, Aral Denizi'nden Basra Körfezi'ne uzanan geniş bir imparatorluk kurmuştur. Ayrıca Küçük Asya, Suriye, Mısır ve Aşağı Volga, Don bölgesi, Balkaş Gölü ve Elsuvi Nehri ile kuzey Hindistan'ı da fethetmiştir. O sadece Mâverâünnehir ve Türkistan'ı zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda fethedilen toprakların şehirlerini de yeniden inşa etmiştir. Bunlar Bağdat, Darband ve Baylakon'dur. En önemlisi Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan kadim kervan yollarını restore ederek İran, Azerbaycan ve Irak'taki parçalanma ve kaosa son verdi. Bu sayede sadece Mâverâünnehir değil, Uzak ve Ortadoğu ülkeleri de ekonomik ve kültürel kalkınmaya büyük katkı sağlayarak halkları ve ülkeleri birbirine yakınlaştırmıştır.

Sahipkıran, 18 Şubat 1405'te Çin'e giderken kışın ortasında Otrar şehrinde vefat etmiştir. Timur'un ölümünden hemen sonra devlet oğlu ve torunları arasında paylaşılmıştır. Buna göre torunu Muhammed Semerkant'ta tahta çıkarken, diğer torunları Pir Muhammed ile İskender İran'da, 3. oğlu Miranşah Bağdat ve Azerbaycan'da, en küçük oğlu Şahrüh ise Horasan'da yerleşmişlerdir. 1409'da Semerkant'tan Herat'a dönmeden önce Şahrüh, on beş yaşındaki Mirza Ulubey'i Mâverâünnehir ve Türkistan'a vali atamıştır. Ulubey, babasının rızasıyla 1425 baharının başlarında Moğolistan üzerine yürümeye başlamıştır. Issıkgöl yakınlarındaki bir çatışmada Ulubey, Moğolları yenmiş ve ülkenin doğu sınırlarını güçlendirmek için yerel muhalefet güçlerini yenmiştir. Mâverâünnehir'i kırk yıl yöneten Ulubey, ülkenin siyasi hayatındaki şiddetli mücadeleye rağmen devleti güçlendirmeye, ülke birliğini korumaya ve kültürel yaşamı yükseltmeye ve geliştirmeye çalışmıştır.¹⁰¹

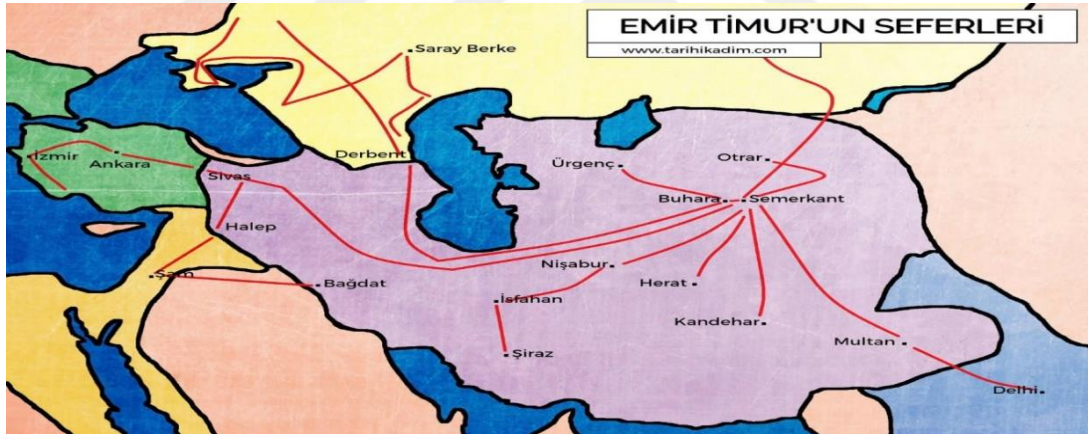
⁹⁹ Sagdullaev A, Mavlonov O', *a.g.e.*, 101.

¹⁰⁰ Sagdullaev A, Mavlonov O', *a.g.e.*, 101.

¹⁰¹ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 173.

Timurluların son büyük hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara, Horasan, Harezm ve Doğu ve Kuzey İran'ı birleştiren Amu Derya'nın güneyindeki toprakları yaklaşık 40 yıl yönetmiştir. Bu süre zarfında ülkenin ekonomik ve kültürel hayatı, şehzadelerin ve emirlerin kargaşasına rağmen gelişmiştir. Horasan'ın gelişmesinde ve refahında büyük yazar ve devler adamı Ali Şîr Nevaî, devrinin iş adamı ve bilgeli hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara ile birlikte önemli rol oynamıştır.¹⁰²

Sonuç olarak Emir Timur'un ölümünden sonra, yıllar süren büyük çabaları sonucunda kurulan büyük imparatorluk parçalanmıştır. Bunun temel nedeni, imparatorluğun kontrolü altındaki toprakların çok çeşitli ve uzak mesafeli olması ve tek bir merkezden yönetilmesinin zor olmasıdır. Üstüne üstlük içlerindeki muhalif güçlerin de ayrılmak için fırsat kollaması, Emir Timur'un varislerinin taht için aralarında yıllarca süren çatışma ve savaşlarından kaynaklanan nedenlerden dolayı zamanın unutulmaz gücü olan Timurlular imparatorluğu XV. Yüzyılın ikinci yarısında krize yol açmış XVI. Yüzyılın başlarında tamamıyla yıkılmıştır.

Şekil 2.3. Emir Timur'un kurduğu büyük imparatorluğunun haritası

Timurlu hanedanının egemenliğinin sona ermesinden sonra ülkede Şeybanî¹⁰³ hanedanının egemenliği kurulmuştur. Bu hanedan, Timurluların üretim, bilim ve kültürün gelişimindeki büyük başarılarını sürdürmemiştir. Şeybânîler döneminde devletin topraklarının hanedan üyelerine dağıtılması merkezi yönetimin zayıflamasına, ülke

¹⁰² Eshov BJ, Odilov AA, *a.g.e.*, 1/359.

¹⁰³ Şeybanîler (1428-1468, 1500-1599), Cengiz Han'ın oğullarından Cuci'nin 5. oğlu ve Batu'nun kardeşi olan Şeyban'ın (Şiban) sülalesinden olup Özbekleri yöneten Ebu'l Hayr tarafından kurulmuş Türk veya Türk-Moğol sonradan Farslaşan hanlık. Sagdullaev A vd., *a.g.e.*, 147.

valilerinin gücünün güçlenmesine ve siyasi parçalanmaya yol açmıştır. Sonuç olarak, XVIII yüzyılın başında Buhara hanlığı ikiye bölünmüştü Hanlıklardaki siyasi parçalanma ve merkezi hükümetin aşırı derecede zayıflaması, sonunda. Şeybani hanedanının, ardından Astrahan ve Hive hanlığında Arapşahlar hanedanının egemenliğinin sona ermesine yol açmıştır. Onların yerini aşiretler hanedanı almıştı (Buhara Hanlığı'ndaki Özbeklerin Mangit kabilesi, Hive Hanlığındaki Kongrat kabilesi ve Hokand Hanlığındaki Mingler sülalesi). Bu olay bir yandan aşiret hanedanlarının merkezden kaçan yerel yöneticilerin direnişini kırmalarına ve merkezi yönetimi güçlendirmelerine olanak sağlamıştır. Öte yandan, bir ulusun üç devlete bölünmesine yol açmıştır. Yani bu üç Özbek devletinin nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan Özbekler, tek bir Özbek halkına ait olduklarının tam olarak farkına varmamışlardır. Ancak yukarıdakilerden, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemi kapsayan 350 yıllık Özbekistan tarihinin sadece karanlıktan ibaret olduğu sonucunu varılamaz. Bu dönemde bu tür zorluklara rağmen bu bölge insanları Avrasya kervan ticaretini geliştirmiştir. Aynı zamanda dünya insanlarını hayrete düşürecek mimari anıtlar inşa etmişlerdir. Özbek devletlerinin geri kalmışlığının sebeplerini sadece yöneticilerin izledikleri politikalarda aramak haksızlık olur. Çünkü o dönemde sadece Orta Asya değil tüm İslam dünyası bir bunalım dönemi yaşamıştır. Özbek Devletlerinin geride kalmalarının nedenleri ve sonuçları olarak şunu söyleyebiliriz.

Dünyadaki gelişim ve değişimleri takip edememeleri bu nedenlerden birisidir. Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde lider bir sanayi üretim ağı haline gelmiştir. Ancak Özbek hanlıkları sürecin dışında kalmış ve gelişmede geri kalmıştır. Yüzyıllardır bir bütün olan ülkenin, tek bir ekonomik ve manevi-kültürel alanda yaşayan Özbek halkının üç devlete bölünmesi, aralarında devam eden çatışmalar, savaşlar ülkeyi kalkınma sürecinden koparmıştır. Her Özbek devletinde iç iktidar mücadelesi, bitmeyen çekişmeler, sürekli provokasyonlar ülkeyi mahvetmiştir.¹⁰⁴ Yüzyıllardır değişmeyen hanlığın devleti yönetme şekli gelişmeye engel olmuştur. Hanlıkların asıl zenginliği olan toprak sahibi olma biçimi yüzyıllardır değişmemiştir. Toprak sahibi, hükümdara hizmet edenlere bir avuç toprak vermiştir. Araziyi kiralayan çiftçi arazinin sahibi olmadığı ve menfaati az olduğu için, toprağı korumaya, verimini artırmaya çalışmamıştır. Üretim ağırlıklı olarak tüketici odaklı olduğu için ekonomik büyümeyi teşvik etmemiştir. Yaşam standardı düşüktü ve nüfus dar

¹⁰⁴ Ro'ziboyeva G, "Arabshohiyar Sulolasi Davrida Xiva-Buxoro Munosabatlari Tarixi", *Fan Tarixi Rivojiga Akademik A.R.Muhammadjonovning Qo'shgan Hissasi* (Toshkent: Alişir Nevai'nin adını taşıyan Özbekistan Ulusal Kütüphanesi, 2020), 456-459.

bir temel ihtiyaç, dar dairedeki basit mal ve ürünle yetinmek zorunda kalmıştır. Bunların dışında emtia-para ilişkileri gelişmemiştir. Orta Asya sadece dünya pazarından kopmakla kalmamış, anlaşmazlıklar Özbekler için bir iç pazar oluşumunu da engellemiştir. Özbekistan Birinci Cumhurbaşkanı I. Kerimov'un da belirttiği gibi, “Ülkenin yöneticileri ve yetkilileri, halkın kaderi ve geleceği için endişelenmek yerine, kişisel çıkarlarını her şeyin üstünde tutarak cahil ve umursamaz hale gelmişlerdir. Bugün içinde yaşadığımız bölge küresel gelişme süreçlerinden kopmuş ve gelişmede çok geride kalmıştır.”¹⁰⁵ Özbek devletlerinin dünya gelişiminden geri kalmışlığının çok olumsuz sonuçları olmuştur. Ekonomik geri kalmışlık, askeri zayıflık ve sosyo-politik istikrarsızlık, yabancı güçlerin Orta Asya'nın kontrolünü ele geçirmelerine yardımcı olmuştur. Özbek devletlerindeki çatışmalar, savaşlar ve parçalanma, nihayetinde Rus İmparatorluğu tarafından sömürgeleştirilmeleri için elverişli bir fırsat yaratmıştır.¹⁰⁶

XIX. yüzyılda Orta Asya'da üç bağımsız devlet vardı, bunlar Buhara emirliği, Hive ve Kokand hanlıklarıdır. Her ne kadar bu ülkelerde üretim, sosyo-ekonomik ilişkiler, ticaret ve diğer alanlar gelişmiş olsa da gelişim seviyeleri Avrupa ülkelerinin seviyesinin altında olmuştur. Emirliğin başkenti, “Buhara-i Şerif” olmuştur. Emirlik sınırları güneyde Emuderya'nın Sol Yakasından kuzeyde Sırderya'ya, doğuda Pamir Dağları'ndan Batıda Hive Hanlığının Topraklarına kadar uzanmıştır. XIX yüzyılın başlarında Buhara Emirliği toprakları, Kazak Cüzleri¹⁰⁷, İran, Afganistan, Kokand ve Hive hanlıkları toprakları ile sınırlı olmuştur. Emirliğin orta kısmı, Buhara ve Semerkant şehirlerinin bulunduğu Zerefşan Vadisi'dir. Emirlikte büyük ticaret, zanaat ve kültür merkezleri sayılan Buhara, Semerkant, Şehrisebz, Karşı, Kitap, Güzer, Tirmiz, Şerabad, Hisar, Alab gibi şehirler de bulunmuştur. Bugünkü Tacikistan'daki Vahş, Kafarnihan, Panzh nehirleri vadisindeki topraklara, Türkmenistan'daki Murgab Nehri vadilerindeki alanlara aittir. Aynı zamanda, bölge beyliklere ve ilçelere bölünmüş ve emir tarafından atanan Beyler tarafından yönetilmiştir. Emirlikte 40 beylik bulunmuştur.¹⁰⁸

¹⁰⁵ “Integrated Search | National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi” (Erişim 02 Temmuz 2022).

¹⁰⁶ Azamat Z, *a.g.e.*, 285.

¹⁰⁷ Tarihsel olarak Kazak boyları 3 gruba ayrılmış ve ayrı bölgelerde yaşamışlardır. Onlar (Büyük, Küçük ve Orta Cüz) olarak adlandırılırlar.

¹⁰⁸ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 251.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hive Hanlığı, güneyde İran, doğuda Buhara Emirliği, batıda Hazar Denizi ve kuzeyde Kazak toprakları ile sınırlanmıştır. Hanlığın idari merkezi Hive şehriydi. Hanlık, Hive, Kat, Yeni Ürgenç, Hazerasp, Kungrad, Hocaylı gibi beyliklerin merkezlerine sahipti. Hive Hanlığı 18 beylik ve 2 valiye bölünmüş ve han tarafından atanan beyler ve töreler (seyitler) tarafından yönetiliyordu.¹⁰⁹

XVIII. Yüzyılın başlarında başta Fergana Vadisi ve Sırderya'nın alt kesimlerine kadar olan bölgeler Buhara Emirliği'nden ayrılarak bağımsız bir devlet olan Kokand Hanlığı'nı kurmuşlardır. Hanlık Doğu Türkistan, Batıda Buhara emirliği ve Hive Hanlığı, kuzeyde Kazak hanlıkları toprakları ile sınır komşusudur. Hanlık, Kokand, Taşkent, Andican, Merginân, Namangan, Özgen, Oş, Pişpak, Türkistan, Çimkent gibi idari, ticaret ve kültür merkeziydi. Hanlığın toprakları, Buhara emirliği ve Hive hanlıklarının aksine verimli nehirler, Suyu bol vadiler, verimli topraklar bakımından zengindi. Hanlık 15 beyliğe bölünmüştü ve esas olarak han tarafından akrabalarından ve arkadaşlarından atanan kişiler tarafından yönetildi.¹¹⁰

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Buhara Emirliği, Hive ve Hokand hanlıklarının nüfusunun etnik bileşimi birbirine yakındı. Özellikle, Buhara Emirliği'nin bu dönemde nüfusu yaklaşık 2 milyondur ve nüfusun etnik bileşimi esas olarak Özbekler, Tacikler, Türkmenler, Karakalpaklar ve Kazaklardan oluşuyordu. Nüfusun büyük kısmı sulu vahalarda yaşıyordu. Emirliğe Mangit, Saray, Kungrad, Kenagas, Karluk, Kalmak, Nayman ve Kıpçak gibi Özbek kabileleri hakimdir.

Hive hanlığının nüfusu 800 binden fazlaydı. Hanlığın nüfusunun etnik bileşimi esas olarak Özbeklerden, ayrıca Türkmenlerden, Karakalpaklardan, Kazaklardan ve diğerlerinden oluşuyordu. Kokand Hanlığı, çoğunluğu Özbeklerden oluşan yaklaşık 3 milyon nüfusa sahipti. Kırgızlar, Tacikler, Kazaklar, Uygurlar, Yahudiler, Hintliler ve diğer etnik gruplar da vardı.¹¹¹ Bu dönemde her üç ülkede de nüfusun büyük bölümünü oluşturan Özbekler yerleşik bir yaşam tarzı, çiftçilik, el sanatları ve ticaret, Kazaklar, Karakalpaklar, Türkmenler ve Kırgızlar ise göçebe bir yaşam sürmüşlerdir.

¹⁰⁹ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 289.

¹¹⁰ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 319.

¹¹¹ Sagdullaev A vd., *a.g.e.*, 131.

Buhara Emirliği'nde hükümdar emir olarak kabul edilmiştir, yetkisi nesilden nesile miras yoluyla geçmiştir. Emirlik, Mangit hanedanına ait sınırsız güce sahip yöneticiler tarafından yönetilmiştir. Buhara şehri emirliğin idari merkezi olmuştur. Emirlikte yürütme gücü Başbakan – Kuş Beyi'nin elindeydi. İl ve İlçe valileri Kuş Beyi'nin tavsiyesi üzerine atanmıştır. Maliye ve hazine işleri, vergiler gibi sektörlerin tahsili divan beyi tarafından yönetilmiştir. Divan Beyi ayrıca dış ilişkilerin sürdürülmesine de görevlendirilmiştir. Emirlikteki belgelerin işlenmesinden sorumlu olan Mirza Baş'ya bağlı olmuştur. Emirlikte, vergilerin zamanında toplanmasından ve muhasebesinden sorumlu kişi Müşrif olmuştur. Dadhah, halktan gelen şikayetlerle ilgilenmiştir. Hükümdarın kararnamele Pervane tarafından ilan edilmiştir. Şeyhülislam şeriat kurallarının ve kanunlarının uygulanmasını denetlemiştir. Şeyhülislam'a bağlı olan Müftü, dini ve hukuki meselelerle ilgilenmiş, Muhtesipler şeriatın uygulanması ve icrası ile ilgilenmiştir. Buhara Emirliği'nde mahkeme başkanı, Başkan Kadıkalan (baş hâkim) olmuştur. Sadr, vakıf işleri ve mülklerden sorumludur. Emir ikametgahı olan arkta taht varisi – veliaht terbiyesi ile Atalık (Atabey) sorumlu olmuştur. Topçu Baş Emir birliklerinin başkomutanı olmuştur. Emir'in muhafız şefi, genelkurmay başkanı, emirliğin şehirlerinde barış ve düzeni korumaktan sorumlu olmuştur. Kokaldaşın görevi, ülkenin güvenliği, emirin dostları ve düşmanları hakkında bilgi toplamak idi. Buhara Emirliği'nde kamu yönetimi, maliye, yargı, zabıtalık ve ordu Emir'in yakınları, ona yakın insanlar tarafından yönetiliyordu. Faaliyetlerinin yürütülmesinde büyük hak ve ayrıcalıklara sahiptiler.¹¹²

Hive hanlığı, en büyük hükümdarı han olan Kongrat hanedanı tarafından yönetiliyordu. Sınırsız idari ve askeri güce sahipti. En yüksek hükümdar olarak kabul edilen hanın ikametgahı Hive'de bulunuyordu. Şehrin bir iç kalesi ve bir savunma duvarı ile çevrili bir de dış kalesi vardı. Hive, Ürgenç, Kiyat, Hazerasp ve Kungrad hanlığın idari, ticari ve kültürel merkezleriydi. Hanlıkta yüksek yetkili Divan Beyi idi, onun riyasetinde Kuş Beyi, Mehtar ve Atalık'dan oluşan bir konsey faaliyet gösterirdi. Halkın huzur ve sükuneti ile Mirşebbaşı, hanlıktaki düzen ve disiplin işlerine han ordusunun baş komutanı Yasavulbaşı, dini işler ve şeriat kurallarının uygulamasındaki düzenden Şeyhülislam, sulama inşaatı ve su temini ve dağıtımından Mirabbaşı sorumluydu. Askeri birliklere ordu şefleri tarafından komuta edildi. Askerlikte bulunanlar vergiden muaf tutuldu.¹¹³

¹¹² Eshov BJ vd., e.g.e., 186.

¹¹³ Eshov BJ vd., e.g.e., 289.

Hokand Hanlığının devlet yönetiminde Han Hokand hanlığının en büyük hükümdarıydı. Hanlık Mingler sülalesi hanedanı tarafından yönetiliyordu ve yönetim merkezi Kokand şehriydi. Hokand hanı hâkimiyeti miras idi ve han elinde sınırsız siyasi, idari ve askeri güce sahipti. En yüksek askeri rütbe bir Emirlaşker'di, askeri bakan olarak kabul edildi. Hanlıktaki ayrı askeri birliklere binbaşılar komuta ediyordu. Daha sonra başbakanlık görevini yaptılar. Mehter, hazinenin işlerini ve harcamalarını kontrol ederdi. Kadıkalan, yargıçlar yargılamayı İslam'ın kurallarına göre yürüttü. Muhtesip dini işleri, Şeriat yasalarına uyulmasını ve ticaretin uygun şekilde yürütülmesini denetledi. Hanlığın iç işlerinden Mirşablar sorumluydu.¹¹⁴

XIX. yüzyılda, Orta Asya hanlıkları tarım devletleriydi. Nüfusun sosyo-ekonomik durumu, arazi mülkiyeti durumuna göre, ödenen vergi ve harçların miktarına göre belirlenirdi. Bu dönemde arazinin büyük bir kısmı, özellikle ekilebilir arazi, hanın, akrabalarının ve arkadaşlarının yanı sıra birkaç büyük toprak sahibinin elindeydi. Nüfusun çoğunluğu büyük toprak sahiplerine ait ekilebilir arazilerde çalışıyor ve hasadın bir kısmını (genellikle 1/5 veya 1/3'ü) kiraladıkları arazi için haraç olarak ödüyordu.

Hive Hanlığında toprak kiralayan çiftçilere yarı çiftçi denirdi. Çünkü alınan mahsulün yarısını kira olarak öderdi. Buhara Emirliği'nin Hive ve Kokand hanlıklarındaki toprak mülkiyeti biçimleri hemen hemen aynıydı. Bunlar üç tür toprak mülkiyetinden oluşur: Emlak – devlet arazisi, mülk – özel arazi, ayrıca dini kurumlara cami ve medreseler ait vakıf toprakları vardı. Hanlıklardaki büyük yetkili memurlara ve askeri komutanlara devlet tarafından topraklar hediye edildi. Mütevelli, vakfın topraklarından elde edilen karların hesaplanması ve dağıtımını ile ilgilenmiştir. Nüfus, vergi ve harçlarını, ürün veya para şeklinde öderlerdi. Ayrıca sulama tesislerinin, yolların, köprülerin yapımı ve bakımları gibi işleri de halkı zorunlu istihdam etmek şeklinde gerçekleştirdiler. Halkın o işlerde bedava zorunlu çalışma yükümlülüğü olduğundan halk arasında bunu bekar diye adlandırdılar.¹¹⁵

Bu dönemde nüfustan haraç, zekât, su, değirmenler, tuz, emlak, arazi, bahçe vergileri ve diğer vergiler toplanmıştır. Hive hanlığındaki ana vergiye solgut denirdi. Her erkeğin askerlik hizmetine yiyecek ve silahla katılması gerekiyordu. Çiftçiler ayrıca çiftlik

¹¹⁴ Eshov BJ vd., *e.g.e.*, 316.

¹¹⁵ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 297.

hayvanları, otlaklar ve su için de zekât verirdi. Kent sakinleri; zanaatkarlar ve tüccarlar ise ticaret ücretleri, dükkân ücretleri ve teraziler gibi vergilere tabiydi.

Orta Asya bölgesi ve iklimi tarımsal üretime elverişliydi. Bu sektörün gelişimi, sulama durumuna ve su temini düzeyine bağlıydı. Bu nedenle Orta Asya'da sulama ve su temini çok önemli hale geldi. Ayrıca hazinenin ana gelir kaynağı çiftçilerden toplanan vergilerdi. Her bölgede, sakinler ve yönetimler sulamadan sorumluydu. Sulama, tarladaki uzmanlar-mirablar tarafından yönetilir ve denetlenirdi. Sulama, inşaat, tedarik, onarım, temizlik ve su dağıtım konularında çok bilgiliydiler. Sulama, Orta Asya'daki en eski endüstrilerden biridir. Bu, esas olarak haşar (gönüllü çalışma) aracılığıyla yapıldı.¹¹⁶

Nüfusu ağırlıklı olarak çiftçilik yapılan Fergana Vadisi'nde, inşa edilen Şehrihançay, Andicançay, Margilançay, Yeniariq, Ulunâr, Kara Derya sulama ağlarına sulama yapılıyordu. Su, ulaşılması zor alanlardan özel cihazlar yardımıyla pompalanırdı. Amuderya ve Sirderya nehirlerinin suları, çeşitli yapay sulama sistemleri, bunlar üzerine inşa edilen kanallar ve barajlar aracılığıyla tarlalara ulaştırılmaktaydı. Bölgenin tarımsal üretimi ağırlıklı olarak pamuk ve tahıldır. Bahçecilik, bağcılık, kavun ve sebze de yetiştirilmekteydi.

Orta Asya halklarının yaşamında el sanatları önemli bir rol oynadı ve tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşan köylülerin yaşamı doğrudan el sanatlarıyla ilişkiliydi. Her çiftçi ve çoban el sanatlarını kullanarak çalıştığı için aynı zamanda el sanatlarının farklı alanlarına da hammadde sağlıyorlardı. Orta Asya'da çeşitli yerel el sanatlarında uzmanlaşmış birçok zanaat merkezi bulunmaktaydı. Örneğin, Margilan'da saten dokuma, takke, Riştan'da çömlekçilik, Şehrihan'da bıçak yapımı, takke, marangozluk, Çüst'te bıçak yapımı, Hokand'da demircilik, Buhara'da marangozluk, mücevher, Semerkant'ta, Mimarlık ve Hive 'de çanak çömlek geliştirildi. Çömlekçilik, demircilik, bakırcılık, kuyumculuk, camcılık, oymacılık ve nakış da bu dönemde Buhara Emirliği'nde yaygındı. Hanlıklarda demir ürünlerine olan büyük talep nedeniyle yerel metal işleme endüstrisi gelişti. Esnaf ağırlıklı olarak alet, özellikle tarım aletleri, giyim, mücevher, mutfak eşyaları ve hayvancılık ürünleri üretti.¹¹⁷

¹¹⁶ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 328.

¹¹⁷ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 329.

El sanatları, ağırlıklı olarak el işi kullanıldığı ev eksenli çalışma şeklinde küçük evler ve küçük atölyelerden oluşmaktaydı. El sanatları sadece yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda tüccarlar tarafından da ihraç edildi. Orta Asyalı tüccarlar İran, Çin, Hindistan, Afganistan, Rusya ve Kazakistan ile ticaret yapıyorlardı.¹¹⁸ Kuyumcuların takıları, ipek ve saten kumaşları ve seramikleri yurtdışında çok değerlidir.

¹¹⁸ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 328.

2.2. KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI

2.2.1. İslam Öncesi Dönemde Kültürel ve Dini Yapı

Orta Asya'daki dini hayatla ilgili olarak Yeni Taş Çağı ve Zerdüştlüğün doğduğu Grek-Baktriya Devleti'ne kadarki ilk, Büyük İskender'den İslam'ın bölgeye ulaşmasına kadarki ikinci ve İslami olmak üzere üç aşamadan söz edilebilir.

İlk aşama, Neolitik ya da Yeni Taş Çağı'nın sonundan Grek-Baktriya dönemine kadarki dönemdir. Bu aşamadaki dini hayat hakkındaki düşüncelerimiz yeterince derin ve bütünsel değildir. Bu dönemde yaşamış Mâverâünnehir bölgesi insanların görüşlerini, inançlarını, dünyaya karşı tutumlarını, yaşam biçimlerini kaya resimlerinde, Türk halklarının sözlü geleneğinde korunan arkaik unsurlar, kalıntılar, oğuz-nameler, esatirler ve arkeolojik kazılarda bulunan maddi-siyasi ve inanç ve ibadete ait delillerle biliyoruz.¹¹⁹

Budizm, MÖ 1000 yılının sonunda Sri Lanka'ya ve Orta Asya ile Eski Asya'yı içine alan Kuşan İmparatorluğu'na girdi. Ülkemizde yapılan arkeolojik kazılarda Uratepa, Dalvarzintepa, Kuva, Zartepa, Korovultepa, Ayritom ilçelerinde bulunan Sakyamuni putları, hayvan heykelleri, sembolik tekerlekler ve bir stupanın kalıntıları, Kuşan İmparatorluğu'nda¹²⁰ Budizm'in çok değerli olduğuna tanıklık ediyor.¹²¹ Çin kaynaklarına göre, Budizm'in Çin topraklarına girmesine ülkeden Budist bilginlerin katkısı önemliydi. Yaklaşık otuz vaiz bilgin Budist öğretilerini Çin'in farklı şehirlerinde yaymışlardır. Semerkant, Buhara ve Şoşlı Budist bilginlerin türbeleri hala kutsal yerler olarak kabul edilmektedir.¹²² Unutulmamalıdır ki bu dönemde başlangıçta nesnelere ve putlara tapınma (fetişizm), ardından çeşitli fenomenlere ve ruhlara tapınma (animizm- doğanın dirilişi) ve

¹¹⁹ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 26-50; Imomnazarov M, *Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Milliy Istiqlol G'oyasi Va Ma'naviyat Asoslari Kafedrasi Milliy Ma'naviyat Bosqichlari* (Toshkent, 2010), 30.

¹²⁰ Kuşan dönemi şehirleri, büyük ibadethanelerin ve dini törenlerin yer aldığı dini ve ideolojik merkezler olarak da hizmet vermiştir. Bunlara Harezm'deki Toprakkale, Belh'teki Budist kompleksi, Tirmiz'deki Budist tapınakları ve Kuva'daki Budist sarayı dahildir.

¹²¹ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*,150.

¹²² Akmalov SHI (ed.), *Dinshunoslik Fanidan O'quv Qo'llanma* (Toshkent: Toshkent irrigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muxandislari instituti "gumanitar fanlar" kafedrasi, 2019), 165.

ardından Tanrı, Gök, Ahuramazda gibi baş ilahlara ve iyilik ve hayatın sembolleri ve onun çeşitli tezahürlerine, doğaüstü güçler, tanrıçalara tapınıldığı belirtilmelidir. Bakır ve bronz çağından bize kadar tüm Türk mit ve efsanelerinin, Oğuzhan hakkında esatirler, Avesta'nın en eski kısmından olan esatirler (Alpamış) ve Şirak ve Tomaris ile ilgili efsanelerin hayatta kaldığını söyleyebiliriz.¹²³

Fakat ne yazık ki, çeşitli nedenlerden dolayı, o zamanlar Mâverâünnehir 'de yaratılan büyük yazılı anıtlardan, Vekayiname (kronikler) ve dini-felsefi yazıtlardan hiçbiri tam olarak günümüze ulaşmamıştır. Bize ulaşan “(Avesta'nın en eski nüshası bile bu bölgede değildir, ancak aslen Hindistan'da Persler tarafından bulunmuştur.) Yunanlılardan bin yıl sonra Araplar, Mâverâünnehir'de bulunan yazılı anıtları da cehaleti teşvik etmesin diye ortadan kaldırmışlardır.¹²⁴

Orta Asya'da dini hayatının oluşumunun ilk döneminde, kendine has özellikleri olan birkaç eski toplumun etkisi olduğu söylenir. Bunlar **Büyük Harezm, Baktriya ve Soğdiana** devletleridir. Mâverâünnehir bölgesinin dini hayatının gelişiminin ilk aşamasından itibaren, bölge insanlarında iyilik ve kötülük, görev ve onur, vatanseverlik ve özgürlük, cesaret ve fedakârlık gibi yüce amellerin derinden anladıklarına ve eserlerine damgaladıklarına tanık oluyoruz. İlk aşamanın son çeyreğinde sulama tarım ve evcil hayvanların özel bakımına dayalı hayvancılık önemli ölçüde gelişti ve bununla bağlantılı olarak, insan ruhunda kendi hayatı için önemli olan; doğaya sevgi, yer, su, ateşe saygı

¹²³ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 66.

¹²⁴ Araplar, İslam dininin egemenliğinin siyasi temelini güçlendirmede ve istikrarını sağlamada yaygınlaşmasına ve yayılmasına büyük önem vermişlerdir. Müslüman olan yerli halklar, ilk yıllarda haraç ve cizye vergilerinden muaf tutulmuş ve önemli ayrıcalıklar tanınmıştır. Camilere namaz kılmak için gidenlere de 2 dirhem verildi. Cizye vergilerini zamanında ödemeyen kişiler tutuklandı, boyunlarına “Borçlu” yazılı pankartlar asıldı. Orta Asya sakinleri içinde Zerdüştlük, monizm, Budizm, Hristiyanlık ve diğer dinler yanlış ilan edildi. Özellikle Zerdüştlüğe karşı keskin bir şekilde savaştı. Fethedilen topraklarda, bu dinin tüm tapınakları tahrip edildi. Bunun yerine, camiler yapmaya başladı. Yunus Akyürek, “Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi” 22/1 (2013), 85-115. Zerdüşti edebiyatı başta olmak üzere dini kitaplar, Bilhassa Zerdüştlüğe karşı şiddetli bir mücadele yürütülmüştür. Fethedilen topraklarda bu dinin tüm tapınakları yıkıldı. Bunun yerine camiler yapılmaya başlandı. Zerdüşti edebiyatı, özellikle dini kitaplar, Soğd dilinde yazılan nameler ve halk edebiyatı yok edildi. Kuteybe, Harezm yazısını iyi bilenleri, onların haber ve rivayetlerini öğrenen, ilmini başkalarına öğretenleri helak etmiş ve tamimiyle yok etmişti. Bu nedenle, İslam döneminden sonra (haber ve rivayetler) o kadar karanlık kaldı ki, hakikat bilinemedi.” Birûnî, *a.g.e.*,72; Imomnazarov M, *Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Milliy Istiqlol G'oyasi Va Ma'naviyat Asoslari Kafedrası Milliy Ma'naviyat Bosqichlari*, 40. Kuteybe İbn Müslim, Harezm hattatlarını idam ettikten ve dini liderleri yok ettikten ve kitaplarını ve el yazmalarını yaktıktan sonra, - diye yazmış, Birûnî, Harezm, sadece akıllarında sakladıkları hatıralar kaldı, ancak zamanla unutuldu ve sadece onlar uygun hatıralar hayatta kaldı.” Birûnî, *a.g.e.*, 84.

duymaya yaratıcılık çalışmasının yüceltilmesi gibi insanî faziletler ortaya çıkmıştır.¹²⁵

İkinci aşama, maneviyatın İslam öncesi Zerdüştlük, monizm, Budizm, Hristiyanlık ve diğer dinlerin yaygın olduğu dönemdir. Bu dönem Büyük İskender'in işgalinden Arapların fethine kadar yani bin yıldan biraz fazla sürmüştür. Bu dönemde halkların kültürlerinin birbirine karışması, göç ve nüfus kompozisyonu bir önceki aşamaya göre yoğunlaşmış ve hızlanmıştır.

MS IV-V. yüzyıllarda, Türk etnik grupları Hioniler, Kidarîler, Eftalitler Orta Asya topraklarına girdi. Kuşan hanedanı devrildi ve iktidar önce Kidarîler'e, sonra Aktalitler'e geçti. Bu çalkantılı tarihsel süreçte Orta Asya'ya Türk etnik grupları yerel nüfusa katılacaktır.¹²⁶ Eftalit İmparatorluğu Özbekistan'ın topraklarına Orta Çağ'ın başlarında kurulan güçlü bir devlettir. V. yüzyılın ikinci yarısında ve VI. yüzyılın başlarında Eftalit Devleti Orta Asya, Doğu İran, Kuzey Hindistan ve Doğu Türkistan'ı içeriyordu. Bu dönemde bu bölge insanların yarısı Soğdca, yarısı Türkçe konuşuyordu. Bu dönemde Soğdca, Yedisu ve Fergana'da, Doğu Türkistan'da ve Çin'de uluslararası ticaret dili olarak kullanılmıştır. Soğdca, Harezmi ve Aktalit yazıtları V-VI. yüzyıllarda yayılmıştır. Eftalit (Ak Hunlar) alfabesi soldan sağa yazılan, alfabesi 25 harften oluşan Baktriya alfabesine dayanan yazı idi. Göktürk yazısı da bu dönemde yaygın olarak kullanılmıştır. Bu Türk alfabesi 38-40 harften oluşuyordu. Taş ve ahşap üzerine kazımak çok kolaydı. Altay ve Doğu Türkistan'ın yanı sıra Yedisu, Fergana ve Zerefşan vadilerinde antik Köktürk yazıtları (Kültegin ve Bilge Kağan yazıtları) bulunmuş ve incelenmiştir. Mezar taşları, çanak çömlek ve metal objeler, ahşap ve madeni paralarla süslenmiştir. Bu dönemde yerel valilikler olan Soğd, Harezmi ve Taharistan'ın nüfusu ayrı alfabelere sahipti. Soğd ve Harezmi alfabeleri, eski Aramice alfabesine dayanmaktadır. Taharlar ise Baktriya alfabesine dayalı 25 harflik alfabeden oluşan bir yazı kullanmışlardır. Bu dönemde kâğıt fiyatları çok yüksek olduğu için not, belge gibi mektuplar ve bazı bilgiler daha çok deri, ahşap, seramik, nadiren de kâğıt üzerine yazılmıştır. Hatta bazı yazıtlar kraliyet saraylarının ve tapınakların duvarlarına bile yazılmıştır. Bunlar, elçilik mektuplarını, ticari gelir ve giderleri, yasal sözleşmeleri, astronomik belgeleri, tarihi hatıraları ve dini inançları ve nadir el yazmalarını içeren yazıtlardır.

¹²⁵ İmomnazarov M, *a.g.e.*, 29.

¹²⁶ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 73.

Doğu Türkistan'da Turfan kenti yakınlarındaki Pancikent yakınlarındaki Mug kalesinde ve Efrasiyab'da Semerkant antik harabelerinde günümüze ulaşan Soğdca yazıtlar kaydedilmiştir. Soğdya'nın siyasi tarihi, hakları ve kanunları ile ekonomik ve dini inançları hakkında önemli bilgiler sağlarlar.¹²⁷ Soğdya'da erkeklere beş yaşında yazı ve aritmetik öğretilmiş ve 20 yaşına geldiklerinde ticaret öğrenmeleri için başka ülkelere gönderilmiştir. Orta çağlarda Özbekistanın bulunduğu topraklarda Soğd, Harezmi, Tahar ve Türk runik (Köktürk) yazıları kullanılmıştır.

Bu büyük "Aktalit imparatorluğun insanları inanç olarak Zerdüştlüğe, Siyavuş, Anahita, Mitra'ya ve Budizm (esas olarak kuzey Hindistan'da) gibi eski inançlara sahip olmuşlardır. Aynı zamanda Monizm (tekçilik)¹²⁸ ve Mazda (Mazdakiizm) öğretileri de ülkede yayılmıştır."¹²⁹ Orta Asya halklarının kültürel gelenekleri, komşu ülkelerin, özellikle Hindistan ve İran'ın resimli stilleriyle karışımları, erken orta çağ kültürünün oluşumu için sağlam bir temel oluşturmuştur.

Orta Çağ'ın başlarında günümüz Özbekistan'ın bulunduğu bölgede dini inanç olarak Zerdüştlük, Budizm, Hristiyanlık, Monizm ve Kam (Şamanizm) gibi birçok yerli ve yabancı din ve inanç olmuştur. Nüfusun çoğunluğu Zerdüş inancında idiler.¹³⁰ Kaynaklara göre Taharistan halkı Budist dinine mensuptu. Taharistan, Orta Asya'da Budizm ve Monizmin (tek Tanrı inancı) yayılmasında ve gelişmesinde önemli bir yeri olmuştur. Monizm öğretilerine göre, evrenin başlangıcı iki karşıt yaratıcıdan oluşur- ışık ve iyi, karanlık ve kötü.¹³¹

İbadet, oruç, sadaka, Monik dinin rükünleri olarak kabul edilmiştir. Semerkant vilayetinin Ürgüt İlçesi sadece Soğdların önemli merkezlerinden biri olmamış, belki tüm Orta Asya'daki Hristiyan Merkezlerinden biriydi.

¹²⁷ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 98.

¹²⁸ Monizm ya da bircilik, her şeyin bir tek zorunluluğun, ilkenin, madde ve enerjiden olduğunu iddia eden veya tek bir tözden kaynaklandığını savunan felsefi görüş.

¹²⁹ Saidov ShJ, *Markaziy Osiyo Xalqlari Tarixi (Eng qadimgi davirlardan VII-VIII asirlargacha)*, ed. Is'haqov MM (Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2014), 99.

¹³⁰ "Tarihsel olarak, kaynaklarda bölgemizi yöneten yerel devletlerin hiçbirinde etnik veya dinler arası bir çatışma yaşanmadığı belirtilmektedir. Aynı zamanda ateşe tapma, Zerdüştlük, Budizm, keşişlik, Şamanizm, Gök Tanrı, ata ruhlarının tavaf edilmesi gibi dinlere inananlar da yan yana barış içinde yaşamışlardır." Abduraxmonova J, "Pedagogical Education Cluster: Problems and Solutions", *O'zbekiston Tarixi Fanida Diniy Bag'rikenglikning Yoritilishi* (International Conference, Chirchik, Uzbekistan: Chirchiq davlat pedagogika instituti, ts.), 1184-1188.

¹³¹ *Uzbekistan 2019 International Religious Freedom Report*.

Göktürk Kağanlığının göçebe çobanları (pastoralistler) eskiden şamanlık inancına inanmışlardır. Bu inanç can ve ruhlara, anne-baba ruhundan beslenme, ruhuna tapmayı öğretmiştir. Eski Türkler dini törenleri yürüten Şaman'a, Kam, Gam ve Ham da derlerdi. Evreni yoktan var eden Gök Tanrı'ya inanan tek tanrılı bir dindir. Göçebe çobanlar ayinler yapar ve Gök Tanrı'ya kurbanlar sunarlar. Örneğin, Gök Tanrı'nın onuruna siyah doru bir at kurban edilirdi.¹³²

“Şamanlık inancına göre ateş her şeyi temizler ve kötü ruhları kovardı. Batı Göktürk Devleti'ne elçi olarak gönderilen ünlü Bizans elçisi Zemahros 569'da Orta Asya'da Batı Göktürk ülkesinin sınırlarına vardığında, Türkler'in kendisini ve arkadaşlarını alevler üzerinden atlatarak kötü ruhlardan arındırdıklarından söz etmiştir.”¹³³ Özbekistan'da yakın tarihlere kadar şaman inancından kalma ihtimali olan gelenek devam ediyordu. Düğün günü gelin ve damat ateşi etrafında dönerlerdi.

Türker'in dininden Vey-şu ve Suy-şu Çin kroniklerinde bahsedilir. Türklerin dini ve gelenekleri hakkında şu bilgileri içerir:

1. Kağan, saray konuta doğu tarafından giriş yapar. Bu doğan güneşe saygıyı ve güneşe tapmayı ifade ederdi.

2. Kağan her yıl görevlileriyle özel bir mağaraya gider ve atalarının ruhlarına kurbanlar sunar.

3. Her 5. ay doğuşunda ve o ayın ortasında Kağanlar akrabalarını toplayarak nehre giderek Gök Ruhuna (Tanrı) kurbanlar sunarlar.

4. Kabileler arasında de çeşitli tanrılara inanç olmuştur. Tanrı (Gök Ruh) tüm kabilelerin tek esas tanrısı olmuştur. Ona devamlı kurbanlar getirmişler. Onlar ruhun bakiliğine ve başka bir alemin yaratılacağına inanmışlardır. Birisi vefat ederse onun yanına başka kişiler ve eşyaları da beraber gömmüşler. Örneğin 576 yılında İstemi Yabgu öldüğünde 4 savaş esiri öldürülerek onunla birlikte gömmüşlerdir. Mukanhan öldüğünde, 20.000 kişi öldürüldü ve ahirette ona hizmet etmek için birlikte gömüldü. Kıyamet, Türklerin “Terk Edilmiş Gün” dediği şeydir. Türkler mezar taşlarının yanına taştan insan

¹³² Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 103.

¹³³ Pamir A, “Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/4 (2003), 1-1. Dinler Tarihi Ansiklopedisi, 1999, s. 31.

heykelleri yerleştirmiştir. Bunlara “balbal” denir. Bu balballar, ölü bir kişinin ruhuna adanmış bir anıttır. Türklerin o dönemde ana inancı Şamanizm olmuş ve daha sonra Budizm, Hristiyanlık ve diğer dinler aralarında yayılmıştır. Taş yazıtlarda ölen adam dışında pek çok Taş kitabelerde paranın yanı sıra birçok tarihi olay da kayıtlıdır. Bu yazıtların en ünlüleri Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk bitigtaşı ve diğerleridir ki bunlara topluca Göktürk ya da Orhun-Yenisey yazıtları denir. Kâğıt üzerine yazılan ve Çin'de bulunan 104 satırlık Tabirname eseri, Türklerin hayatını da aydınlatmaktadır.¹³⁴

Orta Asya'daki İslam öncesi tektanrıcılık fikrinin bağımsız bir temele sahip olduğuna dikkat edilmelidir. Batı Türk dünyasında Hakan'ın (552-576) hükümdarlığı döneminde Kutsal Yüce Gök anlamında “Tanrı”, “Huda”, “Huday” “Egem=Sahibim” kavramları kullanılmıştır.¹³⁵ Hristiyan dininin yerel halk arasında yayıcıları daha önce Doğu'nun bazı vilayetlerine girmişlerdir. Örneğin 280 yılında Taraz (Merke) kiliseleri inşa edilmiş, Semerkand (310'dan itibaren), Merv (334'ten), Herat (430'dan itibaren), Harezm ve Orta Asya'nın diğer şehirlerinde piskoposluklar kurulmuş ve misyonerlikler hareketleri başlatılmıştır. Daha sonra Semerkand, Merv (430 yılından itibaren) ve Herat'ta (658 yılından itibaren) piskoposluklardan oluşan bölgesel dini topluluklar ve dernekler bulunmuştur.¹³⁶

V. ve VII. yüzyıllarda tarım arazilerinin genişlemesi, üretimin artması, el sanatlarına ve teçhizata olan ihtiyaç ve ticaretin büyümesi şehirlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Şehir planlamasının kalbi olan Şehristanlar (Şehirlerin savunma duvarı ile güçlendirilmiş şehrin ana kısmı) çoğunlukla sulak alanlarda olmak üzere Rabatlar, (Orta Asya ve İran'da VII-VIII. yüzyıllarda, bir yerleşmenin zanaat ve ticaret erbabının yerleştiği dış semti) bahçeler ve meyve bahçeleri ile çevrilidir. Şehristan, çoğunlukla zenginlerin yaşadığı bir yerd. Şehrin etrafındaki Rabat'ta zanaatkarlar ve köylüler yaşamıştır Semerkant o dönemde Orta Asya'nın en büyük şehirlerinden biriydi. Sokaklar sıradan evler, atölyeler, dükkanlar, tapınaklar ve saraylarla çevrilidir. Duvarlar, özellikle savunma duvarları, köşelerinde kuleleri olan, pamuk ve ham tuğladan yapılmıştır.¹³⁷

¹³⁴ Eshov B,- Haydarov M, *a.g.e.*, 141.

¹³⁵ Gumilyov LN, “Velikii Tiurkskii Kaganat”, *Drevnie Tiurki (Eski Türkler)*, 1967, 504.

¹³⁶ Akmalov SHI, *Dinshunoslik Fanidan O'quv Qo'llanma*, 165.

¹³⁷ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 167.

2.2.2 İslami Dönemde Kültürel ve Dini Yapı

Mâverâünnehir’de bilim, İslam’ın bu bölgeye ulaşmasından XIII. yüzyıldaki Moğol istilasına kadar geçen beş yüzyıl boyunca gelişmiş ve dünya kültürünün gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Orta Asya, Arap halifeliğinden ve Samaniler (819-1005), Karahanlılar (999-1211), Harzemşahlar (995-1194), Gazneliler ve Selçuklular gibi bağımsız devletler ortaya çıkmıştı. Abbasi Hilafetinin güç kaybetmesi Samani yönetiminin kurulması, kültürel hayatın gelişmesinin önünü açmıştır. Mâverâünnehir’ in kültürel yaşamında bir Rönesans dönemi başlamıştır.¹³⁸ Bu dönemde İslami ilimler: tefsir, hadis, akait ve fıkıh gelişmiştir. Ülkede, İslam dini ile aynı zamanda Arap dili ve imlası öğrenilmiştir. Çünkü Arapça, halifeliğin hem devlet dili hem de ilim dili olmuştur. Neticede Arap dilinin rolü ve önemi artmış, öğrenme isteği artmıştır. Arap dil kaidelerini çok iyi bilen alimler yetişmiştir. Bağdat, Doğu’da önemli bir bilim ve kültür merkezi olmuştur. El-Me’mun döneminde (813-833) bilime destek artmıştır. Tıp, felsefe, astronomi ve matematik fen ilimleri ve kısmen edebiyat alanı ile ilgili Yunanca, Süryanice, Sanskritçe, Pehlevi ve Harezmi dillerindeki eserler Arapçaya çevrilmiştir.¹³⁹ Merv’deki Halife el-Me’mun’un dergahındaki Muhammed Musa el-Harezmi, Cevheri, Ahmed Fergani, Ali al-Marvazi gibi alimleri araştırma yapmaları için Bağdat’a davet edilmiştir. Böylece halifeliğin başkenti Bağdat’ta “Beytül-Hikme” (Bilgeler Evi)- “Halife Me’mun Akademisi” kurulmuştur. Bu bilim adamları orta çağ bilimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bununla ilgili Alman araştırmacı H. Zutter’in bu bilim adamlarının çoğu Horasan, Mâverâünnehir, Baktriya ve Fergana bölgesinden gelen alimlerinden oluştuğunu belirtmiştir. Bu şekilde, çoğulu bu topraklardan çıkan alimlerin elleriyle Arap dilindeki bilim ortaya çıkmıştır. Daha sonra Avrupa’da bu alimlerin hepsine yanlılıkla “Arap alimleri” denilmiştir.¹⁴⁰

¹³⁸ “Bîrûnî’nin yaşadığı dönem ve yer ilmi hareketlerin en yoğun olduğu yerler arasındaydı. Nitekim onun hemen öncesi ve sonrasında Mâverâünnehir’de, konularında uzman ilim adamları ve çok yoğun bilimsel faaliyet vardı. Bu dönemde yetişmiş bilim adamları arasında Matematik âlimi Muhammed b. Musa el-Ferganî (v. 850), Filozof Ebu Nasır Farabi (v.950), Tabib Allame Ebu Ali İbni Sina (v.1037), Tarihçi Ebu Abdullah Razi (v.), Nahivci Zemahşerî (v.1144), Lügatçi Kaşgarî (d.1038) sayılabilir. Fıkıh ve Hadis alanında meşhur olan İmam Nesaî (v.915), İmam Tirmizî (v.893), İmam Buharî (v.869) de bu bölgede yetişmiş önemli isimler arasında yer almaktadır.” Günay N, “Bîrûnî’nin Dinler Tarihi’ne Katkısı”, *Milel ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 10/3 (Aralık 2013), 85-110.

¹³⁹ Zengin ZS, “İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam’da Eğitim ve Öğretim”, *Din Eğitimi* (Ankara: Grafiker Yayınları, ts.), 2017, 24.

¹⁴⁰ Eshov BJ- Odilov AA, *a.g.e.*, 269.

1004 yılında Harezm'in başkenti Gurganç (Urganch) şehrinde eski ilmî ve eğitim geleneği olan "Bayt-ül-Hikme"nin devamını getiren, Atina'daki "Plato" Akademisi faaliyetlerine benzer şekilde, bilimin güncel problemlerini ele alan, bilimin her alanında araştırmalar yapan, dünya biliminin gelişiminde değerli katkı sağlayan "Dârul Hikme ve Maarif" (bazı kaynaklarda Meclis-i Ulema) adlı akademi teşekkül etmiştir.¹⁴¹

Samaniler döneminde, İslam din adamlarının Mâverâünnahir'in gelişimine önemli katkıları olmuş, başkent Buhara, İslam'ın Doğu'daki en etkili merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹⁴² Şehirlerde camiler, hangâhlar ve ibadethaneler başta olmak üzere birçok eser inşa edilmiştir. Bu dönemde Orta Asya'daki ilk medrese Buhara'da inşa edilmiştir. Buhara'nın bu eski medresesi X yüzyılda inşa edilmiştir. Adı Farcak Medresesi idi.

Ülkenin manevi hayatı, "Üstat" olarak adlandırılan din ve bilim liderleri tarafından yönetilmiştir. Adı daha sonra "Şeyhü'l-İslam" olarak değiştirilmiştir. Üstattan sonra vaizler (Hatipler) geliyordu. Samaniler cami, medrese ve hangâhların inşası için özel araziler ve masrafları için büyük mülkler ayırdılar. Orta Asya halkının bağımsız bir ulus olarak şekillenmesinde şüphesiz İslam'ın gelişmesi önemli bir rol oynamıştır.¹⁴³ Fıkıh okulunun kuruluşu kronolojik olarak Samanoğulları (819-1015) dönemine denk gelir. Karahanlılar döneminde (999-1211), fıkıh ilmi Mâverâünnahir'de zirveye ulaşmıştır. Fakihlerin toplum hayatında özel bir yeri olmaya başlamıştır. Nüfus onlara çeşitli konularda sorunlarıyla yaklaştılar. Verdikleri hükümler tutanağa geçirildi ve bu hükümler fetva niteliğindedir.¹⁴⁴

Karahanlı hükümdarlarının siyasi desteği sonucunda ülkede çok sayıda fakih görev yapmıştır. Özellikle bu dönemde, yaklaşık üç yüz fakih, fıkıhın hem teorik hem de pratik yönleriyle ve ayrıca yirmiden fazla fetva derlemesi, çoğulu Hanefi fıkına ait üç yüz elliden fazla fıkıh eseriyle uğraştılar.¹⁴⁵ Mâverâünnahir'de Fıkıhın gelişmesi için bir diğer faktör, Karahanlı hükümdarlarının Fıkıh; İslam hukuku ve kurallarına olan ilgilerinin yanı sıra hukuk normlarının pratikte uygulanması olmuştur.¹⁴⁶ Bu özellikle İbrahim Tamgaç

¹⁴¹ Vahit Celal, "Kitap ve Bilimsel Toplantı Değerlendirmeleri", (ts.), 6; Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 269.

¹⁴² Sagdullaev A vd., *a.g.e.*, 111.

¹⁴³ Hangâhı: Gariphane, Misafirhane.

¹⁴⁴ Niyazmetov A, "Movarounnahrda fiqh ilmining taraqqiyoti Islom huquqshunosligi", *xorazim.natlib.uz* (2020).

¹⁴⁵ Niyazmetov A, "Movarounnahrda fiqh ilmining taraqqiyoti Islom huquqshunosligi", *xorazim.natlib.uz* (2020). Juzjoniy ASH. *Islom huquqshunosligi*, Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2002. S. 180.

¹⁴⁶ Niyazmetov A, "a.g.e." (2020).

Han örneğinde görülebilir. Fakihlerin fetvasını alana kadar hiçbir suçluyu cezalandırmaz, malına el koymazdı. Karahanlılar döneminde, yüksek dereceli hukukçuların ders verdiği bir dizi medrese faaliyet gösteriyordu. X. ve XII. yüzyıllarda Semerkant'taki “Dârü'l-Cüzcaniye” bilim merkezi, İslami bilimlerin en popüler merkezlerinden biriydi. Adı, Hanefi mezhebini Semerkant'a ilk getiren Ebu Bekir Süleyman Cüzcanî'nin adıyla ilişkilidir. Medresede Ebul Feth Salih Razi Nesefî (ö. 532/1138) ve Hamza ibn Ali Haylemî (ö. 523/1128-29) gibi fakihler ders vermiştir. Ayrıca İbrahim Tamgaç Han tarafından kurulan Tamgaç Han Medresesi ve Mescid-i Minara birçok hukukçu ulema yetiştirmiştir.¹⁴⁷

Karahanlı döneminde, Hanefi mezhebinin gereklerine uygun olarak mahalli âdetler ile hukukî ölçütleri ilk ayıran ve bunları yazılı fetvalarına yansıtan birçok hukukçu yaşamıştır. Şemsü'l-Eimme Halvanî, Şemsüleimme Serahsî (ö. 490/1097), Fahu'l- İslâm el-Pezdevî (Bazdavî) (ö. 400 / 1010-482 / 1090), İftiharu'd Din Buharî (ö. 569/1174), Fahrüddin Kazihan (ö. 592 / 1196) Karahanlı dönemi büyük Fıkıh alimlerindedir.¹⁴⁸

Şemsüleimme Halvanî, Mâverâünnehir'de Hanefi mezhebinin gelişmesinde yeni bir dönem başlattığından, dönemleri ayırt eden ve tanımlayan bir kişi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Buhara'daki Fıkıh dizileri Halvani'de birleşmiştir. Şemsüleimme, İslam dünyasında hacimli Al-Mabsut'un yanı sıra Kitab al-Navadir ve diğer eserlerin yazarı olarak tanınmaktadır.¹⁴⁹ Şemsüleimme Ebu Sehl Muhammed İbn Ahmed Serahsî 1009 yılında Meşhet ile Merv arasındaki Serahs bölgesinde doğdu ve 1090 yılında Fergana'da öldü. On beş yıl Özgen'de tutuklu kaldı.¹⁵⁰ Hocası Şemsüleimme Halvanî'nin çalışmalarını devam ettirdi. Onu bütün İslam dünyası tanıdı. Çünkü artık tüm dünya İmam Muhammed Şeybanî'nin (Abu Hanifenin Şagirdi) Es-Siyarü'l-Kebir tefsirini Serahsî'nin günümüzdeki şerhi ile tanıdılar. Serahsî ayrıca “An-Nukat” ve “Usul as-Serahsi” olarak bilinen hukuk teorisi üzerine eserler de yazmıştır. Muhammed Şeybanî'nin altı kitabı (“Zahir er-Rivaya”) en muteber sayılır. Bu eserlerin en önemli kuralları daha sonra Ebul Fazl Marvazî tarafından “El-Kâfi” adlı kitabında özetlenmiştir. Şemsüleimme Serahsî, bu kitap hakkında

¹⁴⁷ Asrorova L, *Abu Hafs Kabir Buxoriy va Hanafiy fiqhi*, thk. İslomov Z (Toshkent: Toshkent Islom Universiteti, 2014), 98-100.

¹⁴⁸ Niyazmetov A, “a.g.e.” (2020).

¹⁴⁹ Sadridin SB Azimov S, *Buxoroning Tabarruk Ziyoratgohlari* (Buxoro: Durdona, 2012), 76; Niyazmetov A, “Movarounnahrdada fiqh ilmining taraqqiyoti Islom huquqshunosligi” (2020).

¹⁵⁰ Oliver L (ed.), *The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy* (London: Bloomsbury Academic, 2015), 442.

ayrıntılı bir yorum olan “El-Mebsût” eserini yazdı. El-Mebsût, Hanefî mezhebinin en muteber eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁵¹

En önemlisi, bu dönemde Mâverâünnehir’deki fetva verme yetkisine sahip fakihler çoğunluğu oluşturdu. Bu konuda Hüsameddin Ömer İbn Abdülaziz Buhari (ö. 535/1141), Burhaniddin Buharî, Ebu Hafs Nesafî (ö. 536/1142), Zahiruddin Marginanî (ö. XII. yüzyıl) ve diğerleri de ünlüdür. Bu dönemin bir diğer özelliği de fakihlerin çeşitli konularda ve çeşitli alanlarda verdiği fetvaların belli müelliflerin eserlerinde toplanıp özetlenmesidir. O zamanlar, elliden fazla bu tür koleksiyon vardı.¹⁵² Böylece fıkıh ilmi, Karahanlılar döneminde yüksek bir düzeyde gelişmiştir.

2.2.3. Mâverâünnehir’de ve Harezmi’de Yetişen Büyük Bilim Adamları

Özbekistan coğrafyasında Büyük Bilim Adamları yetişti bunlardan biri **Muhammed İbn Musa el- el-Harezmi** (783-850) Harezmi’de doğup büyüdü. İlk eğitimini ve çeşitli alanlardaki bilgilerini doğduğu şehir olan Harezmi ve Mâverâünnehir’deki birçok öğretmenden aldı. Daha sonra Halife Me’mun (813-833) döneminde Beytü’l Hikme’nin yöneticisi olarak görev yaptı. Zamanının ünlü bir matematikçisi, astronomu ve coğrafyacısı olarak bilime büyük katkıları olmuştur. El-Harezmi 20’den fazla eser yazmıştır. Sadece 10 tanesi bize ulaşmıştır. Eserleri arasında özellikle matematik üzerine olan El-Cebr Vel-Mukabele¹⁵³ eseri ünlüdür.¹⁵⁴

Beytü’l Hikme’de çalışan bir diğer bilgin ise büyük astronom, matematikçi ve coğrafyacı Ebul Abbas Ahmed İbn Muhammed İbn Kesir el-Ferganî’dir (797-865). Fergana Vadisi’ndeki Quva şehrinde doğdu, Doğu’da Al-Ferganî ve Avrupa’da Elfraganus olarak bilinir. Astronomi, matematik ve coğrafya okudu. Bir dizi bilimsel ve pratik eser yazdı. Şam Gözlemevinde gök cisimlerinin hareketini ve pozisyonunu ve yeni bir astronomik haritanın oluşturulmasını denetledi.

¹⁵¹ Mansur A, “İslom Ensiklopediyasi” (Toshkent: O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Nashri, 2017) (BP40 .I858 2017), 514.

¹⁵² Qoriev OA, *Farg’ona fiqh maktabi va Burhoniddin al-Marg’inoniy* (Toshkent: Fan, 2009).

¹⁵³ "el-Cebr" vel-mukabele" adlı eseri, Doğu ve Batı’da birkaç yüzyıl boyunca cebirin ana ders kitabı olmuştur.

¹⁵⁴ Sagdullaev A vd., *a.g.e.*, 114.

Buhara, Semerkant, Ürgenç, Merv, Belh ve Nîşâbûr gibi merkezi şehirlerde kütüphaneler ve kitapçılar kurulmuştur. Mâverâünnehir ve Harezm, dünya bilim ve kültürünün gelişimine büyük katkı sağlayan büyük şahsiyetler yetiştirmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi Dârü'l Hikme ve Maarif'da (Bilgi ve Aydınlanma Evi), Ebu Nasr ibn Irak (X. yüzyıl-1034), Ebu el-Hair İbn Hammar (991-1048), Ebû Sehl Veycen (el-Kûhî) (970– 1011), Ebu Reyhan Birûnî (973-1048), Ebu Ali İbn Sina (980-1037) ve diğerlerinden oluşan bilim adamları ilmi faaliyet yürütmüştür. Mahmud Gaznevî'nin 1017'de Harezm'i fethinden sonra Dârü'l Hikma ve Maarif ortadan kalkmış ve alimlerin çoğu zorla Gazne'ye götürülmüştür.¹⁵⁵

Ebu Nasir el-Farabî "Muallim-i Sani" (873-950), Aris ve Sirderya nehirlerinin birleştiği yerde, Farab şehrinde doğdu. Önce memleketinde, ardından Semerkant, Buhara ve Bağdat'ta eğitim gördü. Ömrünün sonlarına doğru Halep ve Şam'da yaşadı. Farabi matematik, astronomi, tıp, müzik, mantık, felsefe, dilbilim, pedagoji ve edebiyat alanlarında çalıştı. 160'tan fazla eser yazdı ve orta çağ bilim ve kültürüne önemli katkılarda bulundu. Farabî'nin bilime hizmetlerinden biri de Yunan düşünürlerin eserlerini yorumlayarak onları yeni fikirlerle zenginleştirmesidir. Orta Çağ'da mükemmel kabul edilen bir bilimler sınıflandırması yarattı.¹⁵⁶

Ebu Ali bin Sina, 980 yılında Buhara yakınlarındaki Afşana köyünde yerel bir yetkilinin ailesinde doğdu. İbn Sina, 43'ü tıpla ilgili olmak üzere 450'den fazla eser yazmıştır. El-kanun fi't-Tıp adlı eseri XII. yüzyılda Latinceye çevrilmiş ve XVII. yüzyıla kadar Avrupa tıbbında temel bir rehber olarak kullanılmıştır. İbn Sina, Gürganç'taki (Ürgenç) Harezm Me'mün Akademisi alimlerinden biriydi. 1037'de öldü ve Hemedan'a defnedildi.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Gazneli devletinde bilim ve kültür, özellikle edebiyat gelişmiştir. Mahmud Gazneli, anadili Türkçesinin yanı sıra Farsça, Arapça ve Pehlevi dillerini de akıcı bir şekilde biliyor ve şiir yazıyordu. Başkent sarayında 400'den fazla bilim adamı, şair ve sanatçı faaliyette idi. Gazne'de Ebu Reyhan Birûnî, Nasır Hüsrev, Gardizi ve Beyhaki gibi büyük düşünürler yaşamıştır. Birûnî'nin "Kanuni Mesudi" ve Bayhakî'nin "Mesudi Tarihi", Sultan Mes'ud'a ithaf edilmiştir. Ebul Kasim Firdevsi ünlü destan "Şahname"yı Mahmut Gaznevî'ye sundu. Gazneli devleti de inşaat ve mimariye büyük önem vermiştir. Gazne, Belh, Nîşâbûr, Lahor ve diğer şehirlerde çok sayıda medrese, cami, hangâhı ve saray inşa edilmiş ve kütüphaneler faaliyet göstermiştir. Özellikle başkent Gazne'de bahçeler dikildi. Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 124-126.

¹⁵⁶ Sagdullaev A vd., *a.g.e.*, 114.

¹⁵⁷ Sagdullaev A vd., *a.g.e.*, 115.

Ebu Reyhan Birûni (973-1048), Harezmi'nin Kat¹⁵⁸ şehrinde doğdu¹⁵⁹ ve Ürgenç'te eğitim gördü. Harzemşah Ebul Abbas, II. Me'mun'un sarayında toplanan alimlerle birlikte Me'mun Akademisi'nde çalıştı. Mahmud Gazneli tarafından Harezmi'nin fethinden sonra Birûni ve diğer alimlerle birlikte Gazne'ye götürüldü ve ömrünün sonuna kadar burada çalıştı. Birûni 1048'de Gazne'de vefat etti.¹⁶⁰ Birûni astronomi, coğrafya, matematik ve tarih üzerine 160'tan fazla eser yazmıştır. Başlıca eserleri arasında "Eski Halkların Anıtları", "Hindistan", "Mineraloji", "Jeodezi" bulunmaktadır.¹⁶¹

X. ve XII. yüzyıllarda Türk halklarının eski sözlü edebiyatı ile birlikte Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da yazılı edebiyat ortaya çıktı. Bir dizi önemli çalışma tamamlandı. Bunların en nadide olanları Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i, Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't Türk'ü, Ahmed Yükneki'nin Atabetü'l Hakayık'ı ve Ahmed Yesevi'nin Hikmet'idir.¹⁶² Bu dönem aynı zamanda Türk edebi dilinin, eski Özbek ve Uygur dillerinin oluşumunda da önemli bir aşamayıdır. Ebulkasım Mahmud ez-Zemahşeri, 1075 yılında Harezmi'nin Zemahşer köyünde doğdu. 1144 yılında Harezmi'de vefat etti. Arap dilinin fonetiği ve morfolojisi üzerine El-Mufassal ve Kur'an'ın tefsiri üzerine bir eser olan El-Keşşaf, Müslüman dünyasında iyi bilinmektedir. Zemahşeri, "Arapların ve Arap Olmayanların Öğretmeni", "Harezmi'nin Şerefi" gibi unvanlarla onurlandırılmıştır. Eserlerinin çoğunu Mekke'de yazdığı için kendisine "Carullah" (Allah'ın Komşusu) lakabı verilmiştir. Farklı dönemlerde kopyalanan eserlerin el yazmaları İngiltere, Fransa, İtalya, Fas, Mısır, Suriye, Irak, Türkiye el yazması fonlarında muhafaza edilmektedir. Özellikle İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde eserin 22 yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁶³

Dokuzuncu yüzyılda seküler alimlerle birlikte, muhaddis alimleri de İslami öğretinin gelişmesinde önemli bir rol oynadılar. Muhammed İbn İsmail el-Buhari (810-870) ve çağdaşı ve müridi Ebu İsa Muhammed at-Tirmizi'nin (824-894) katkısı özellikle önemlidir.¹⁶⁴ Kalam ilmini gelişmesine büyük katkı sağlayan büyük alim Ebu Mansur el-Maturidi (870-944) Semerkant yakınlarındaki Maturidi köyünde doğdu. El-Maturidi 944

¹⁵⁸ Erdoğan, "Hârezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler".

¹⁵⁹ Birûni 362 yıl 3 Zilhicce, Harezmi antik kenti Kat'ta doğdu. X yüzyılda Kat şehri, Harzemşahlar - Afrigî hanedanının başkenti ve Orta Asya'nın en büyük ticaret merkezlerinden biriydi. Birûni, a.g.e., 5.

¹⁶⁰ Sagdullaev A vd., a.g.e., 117.

¹⁶¹ Birûni, a.g.e., 6.

¹⁶² Sagdullaev A vd., a.g.e., 113.

¹⁶³ Mansur A, "İslom", 70.

¹⁶⁴ Sagdullaev A vd., a.g.e., 117.

yılında Semerkant'ta vefat etti. Ünlü hukukçu Burhaniddin el-Marghinanî 1123 yılında Riştan'da (Fergana Vadisi) doğdu. Al-Marghinanî'nin en nadir eseri dört ciltlik Hidâye'dir. Hidâye, İslam hukuku üzerine mükemmel bir eserdir ve yüzyıllardır Müslüman ülkelerdeki hukukçular için hem teorik hem de pratik bir rehber olarak hizmet etmiştir. Kitap birkaç dile çevrildi. Bugün hala önemli bir kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle âlim, sadece âlimler arasında değil, halk arasında da "hidâyet yolunun askeri" olarak çok itibar görür. "Burhane'd-din ve'l-milla" fahri unvanına layık görüldü.

İslam, IX-XIII yüzyılların manevi yaşamında önemli bir rol oynadı. Bu dönemde Müslüman Doğu'da yayılan ve bir dünya dini düzeyine yükselen İslam, insanların hayatında önemli bir rol oynamıştır. Mâverâünnehir halkı İslam'a geçti, Şeriat kurallarına uydu ve Arap dili ve yazısını öğrendi. Merkezi şehirlerde çok sayıda cami ve medrese inşa edilmiştir.

XII. yüzyılda, Buhara'nın Darvaze-i Mansur mahallesinde hukukçular için özel bir "Fakihler Medresesi" inşa edilmiştir.¹⁶⁵ Böyle bir yüksek İslami öğretim (Darülfünun) okulunun ana kaynakları: Kur'an-ı Kerim, hadis ve Arap dilidir. Bu ilimleri mükemmel bir şekilde öğrenmeye büyük önem vermişlerdir. Şeriat ahkamlarının derinlemesine öğrenilmesinde Tefsir, Kur'an-ı Kerim'in şerhleri (yorumlama ve açıklama) çok zengin ve değerli bir kaynak olarak kabul edilmiştir. Hukuk bilimi (İslam hukuku), ahlak ve Şeriat kuralları hakkında mükemmel bilgi sağlamıştır. Özellikle Buhara şehri, İslami öğretilerin gelişiminin ve yayılmasının merkezi haline gelmiştir. Buhara medreseleri birçok önde gelen hukukçu, kadı ve imam yetiştirmiştir. Bu nedenle Buhara, IX. yüzyıldan beri "Kubbetü'l İslâm" olarak bilinmektedir.

Tasavvuf, orta çağ Müslüman Doğu'sunda yaygındı. Öğreti ilk olarak sekizinci yüzyılın ortalarında Irak'ta ortaya çıkmıştır. Tasavvufun kalbinde insan etkinliği ve mükemmellik vardır. İslam medeniyetinin önemli merkezlerinden olan Hicaz, Irak, Şam, Mısır, Horasan gibi Mâverâünnehir'in de tasavvufun ocaklarından (beşiklerinden) biri olarak ünlü olduğu bilinmektedir. VIII-IX yüzyıllarda Medine, Basra, Kûfe ve Horasan zühd (zahidiye) mektepleri ile birlikte Merkezi Asya zühd mektepleri ve IX-XI yüzyıllarda Nişabur, Mısır, Şam ve Bağdat tasavvuf okulları ile birlikte Merkezi Asya tasavvuf okulları da faaliyet yürütmüştür. XII. yüzyıldan itibaren İslam dünyasının farklı

¹⁶⁵ Izbullayeva GV, *Didaktik Asarlarda Madaniyat Maktab va Pedagogik Qarashlarni O'rganish Tizimi*, 78.

bölgelerinde ortaya çıkan elliden fazla tasavvuf mezhebinden dördü -Yeseviyye, Hocagan-Nakşibendiye, Kübreviyye ve Işkıya tarikatları¹⁶⁶- Merkezi Asya'da ortaya çıktı.¹⁶⁷

Mâverâünnehir'deki en yaygın tasavvufî akım, Ahmed Yesevi tarafından kurulan Yesevi tarikatıdır. Yesevi'nin ünlü Divan-ı Hikmet adlı eserinde dini ve ahlaki ilkeler manzum biçimde anlatılmaktadır. Tasavvufta bir başka büyük şahsiyet Necmeddin Kübra (1145-1221) idi. O Harezmi'de Kübreviyye tarikatını kurdu.¹⁶⁸ XIV. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkan bir diğer büyük tasavvuf tarikatı da "Nakşibendiye" tarikatıdır. Bu tarikat, Hâce Muhammed Bahaeddin Nakşibend adıyla anılır. Nakşibend 1318 yılında Buhara yakınlarındaki bir Kasr-i Hinduyon (Kasr-i Hinduvan) köyünde kumaş nakışçısı ailesinde doğdu (daha sonra Hazreti Nakşibend'in şerefine bu köye (Kasr-i Ârifân denildi). Nakşibendi tarikatı Mâverâünnehir, Horasan ve Harezmi'de yayıldı.¹⁶⁹ Sonraki yüzyıllarda Ali Şîr Nevaî, Abdurrahman Cami, Hoca Ehrar Veli gibi büyük alimler Nakşibendi öğretilerinin gelişmesine büyük katkılarda bulundular.

XIV-XV. yüzyıllarda İslam medeniyetinin gelişiminde bilim ve kültürün katkısı büyük olmuştur. Bu dönemde eğitim kurumları olarak medrese-i umumiye, medrese-i âliye faaliyet göstermiştir. Medreseler Emir Timur ve Timurular döneminde bir yükseköğretim merkezi olarak hizmet vermiştir. Mâverâünnehir ve Horasan'da çoğu devlet ve varlıklı kişiler maddî desteği ile inşa edilmiş birçok medrese vardı. Medresede ilahiyatla birlikte dünyevi bilimler fıkıh (Hukuk), mantık, matematik, geometri (Hendese), astronomi, tıp, tarih, coğrafya, edebiyat, şiir (Aruz), Arapça ve morfolojisi (Kafiye) öğretilmiştir. Medresede en ileri uzmanlar ders vermişlerdir. Onlara ayrı maaş verilmiştir. 1404 yılında Saray Mülk Hanım¹⁷⁰ Semerkant'ta diğer yapılardan ihtişamıyla ayrılan bir medrese

¹⁶⁶ Mâverâünnehir'in farklı yerlerinde farklı tasavvuf mezhepleri ortaya çıkmıştır. Türkistan'da XII. Yüzyılda Yeseviyye, XII. Yüzyılın sonunda Harezmi Kübreviyye, XIV. Yüzyılda Buhara'da Nakşibendiyye ve diğer tarikatlar ortaya çıktı.

¹⁶⁷ Rakhimov K, "Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-", ed. Demirkol M vd. (Ankara Yıldırım Beyazıt Yayınları: 2, 2020).

¹⁶⁸ Yeseviyye tarikatının aksine Kübreviyye tarikatı terk-i dünyacılığı reddeder. Kemale erme yolunda zahmetli çalışma sürecinde bu dünya nimetlerinden yararlanmanın caiz olduğu gayesini ileri sürer.

¹⁶⁹ Nakşibendi tarikatı insanları dürüst ve temiz olmaya, kendi emeğiyle yaşamaya, muhtaçlara vermeye, dürüst ve alçakgönüllü olmaya teşvik eder. O'nun "Dil be yâr-u dest be kâr" ("Kalbin Allah'ta olsun, elin işle meşgul olsun") hikmeti Nakşibendi mezhebinin hayati özünü ifade eder. Terki dünyacılığı reddeder ve çalışkanlığı, adaleti ve bilgiyi teşvik eder.

¹⁷⁰ Saray Mülk Hanım, (Özbekçe: Saroyulkxonim, d. 1343- ö. 1406, Semerkant), Timur İmparatorluğu'nun kurucusu Timur'un ikinci eşi. Semerkant'taki XIV. yüzyılın en önemli binalarından biri, Timur'un muhteşem camisinin karşısındaki "Hanım" medresesiydi. Medrese Saray Mülk Hanım tarafından 1397

yaptırmıştır. Orada zamanının ünlü alimleri müderrislik yapmıştır. Sadece Herat'ta 36 medrese bulunmuştur. Bu medresede ve bu bölgede bulunan hangâhlarda eğitim görmeye farklı ülkelerden öğrenciler gelmiştir. Özellikle Herat civarında bulunan Emir Firuz Şah'ın medresesi ve hangâhları meşhurdu. İncil ırmağının kıyısında yer alan İhlasiye Medresesi ve Halasiye hangâhı, Hüseyin Baykara döneminde inşa edilmiştir. Hüseyin Baykara döneminde 300'den fazla benzersiz yapılar: camiler ve medreseler, türbeler hastaneler, rabat-kervansaray, havuzlar ve köprüler inşa edilmiştir.¹⁷¹

Eğitim rekabetçi bir temelde yürütülmüştür. Yarışmalar düzenlenerek sonucunda bilgisi yeterli olmayan öğrenciler elenmiş ve sadece en iyi öğrenciler eğitime devam edebilmişlerdir. Ulubey'in fermanıyla 1417'de Buhara'da, 1420'de Semerkant'ta ve 1433'te Gicduvan'da medreseler yaptırılmıştır. Hatta Buhara medresesinin kapısında “Eğitim her Müslüman kadın ve erkeğin görevidir” yazılı bir kitabe vardır. Özellikle Mâverâünnehir'in bu üç antik kentinde inşa edilen ilim yerleri özellikle Semerkant medresesi döneminin darülfünunuydu. 1420 yılında açılan Semerkant Ulubey Medresesi iki katlı ve elli odalıydı. Her oda üç odaya ayrılmıştır: bir depo, bir yatak odası ve bir sınıf vardı. Dönemin en yetenekli alimlerinden olan Mevlâna Şemseddin Muhammed Havafî, medresenin önde gelen hocasıydı. Ünlü orta çağ bilginleri Kadızade Rumi, Giyasiddin Cemşid Kaşanî, Mirza Ulubey ve öğrencisi Alâeddin Ali Kuşçu çeşitli dersler verdi. Medresenin açılış gününde ilk ders Şemseddin Muhammed Havafî tarafından verildi ve doksan öğrenci katıldı. Kadızade-i Rumi medresede astronomi dersleri verdi. Bir medresede en az 15-16 yıl eğitim görmüş, programının konularına tam olarak hâkim olmuş ve bilgisini sınavlarda gösterebilen bir öğrenci, bilim sertifikası verilmiştir.¹⁷²

O dönemde Semerkant'taki Ulubey medresesine ek olarak Hanım, Kutbettin Sadr ve Muhammed Sadr medreseleri de vardı. Medrese ve hangâh talebeleri, çeşitli ilim dallarından pek çok kitabı tahlil ettiler. Emir Timur ve onun soyundan gelenlerin sarayları, antik dünyanın ve Orta Çağ'ın eşsiz eserlerinden oluşan zengin bir kütüphaneye sahipti. Semerkant'ta Emir Timur ve Ulubey, Herat'ta Şahruh, Baysungur, Hüseyin Baykara ve Ali

yılı civarında yaptırıldı. Saray Mülk Hanım birçok eser daha yaptırdı ancak bugüne sadece Hanım Medresesi kaldı.

¹⁷¹ Usmonova Q vd., a.g.e., 179.

¹⁷² Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 361.

Şîr Nevaî'nin zengin kütüphaneleri faaliyette idi.¹⁷³

XV. yüzyılda Semerkant ve Herat'ta büyük bir bilgin, füzelâ şair ve besteci grubu vardı. Döneminin kültür ortamında yetişen ve genç bir bilim insanı olarak ünlenen Ulubey, bilim ve sanatın gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Ulubey, ülkeyi yönetmenin yanı sıra bilimsel çalışmalar yapmış ve bilimsel tartışmalara aktif olarak katılmıştır. Ulubey, çağdaşları Ahmed Ferganî, Ebu Nasir Farabî, Muhammed Harezmi, Ebu Reyhan Birûnî ve İbn Sina'nın eserlerini ayrıntılı olarak incelemiştir. Bu büyük düşünürlerin eserleri sayesinde eski Yunan bilginleri Platon, Aristoteles, Hipparchus ve Ptolemy'nin klasikleriyle de tanışmıştır. Astronomi ve matematik alanındaki büyük başarılar Timurlu devletine büyük bir şan getirmişti. Bu ün öncelikle Ulubey adıyla bağlantılıdır. Ulubey Gözlemevi. 1424–1429'da Mirza Ulubey, Semerkant yakınlarındaki Ab-ı rahmet nehri kıyısında, çevresinde toplanan tanınmış bilim adamlarının katılımı ve yardımı ile bir gözlemevi inşa etmişti. Halen bilim insanlarının ilgisini çeken bu devasa yapının yüksekliği 31 metre idi.¹⁷⁴

Orta Asya halklarının edebiyatı, sanatsal üslup açısından gelişmiş ve yeni bir düzeye ulaşmıştır. Hem nesirde hem de şiirde pek çok nadide eser ve güfte vardır. Büyük devlet adamı, büyük şair, bilim adamı, düşünür Ali Şîr Nevaî (1441-1501) ve büyük Fars-Tacik şair Abdurrahman Cami (1414-1492), IV. yüzyıl Edebiyatın gelişimine önemli katkılarda bulundu. Özbek edebi dilini, Özbek klasik edebiyatını yeni bir düzeye yükseltti. Nevaî otuzdan fazla büyük sanat eseri yazmıştır. “Hamsa”, “Hazâyin ul meanî”, “Mahbub ul kulub”, “Lisan ut tayr” bunlar arasındadır.¹⁷⁵

Şeybânîler zamanında Buhara'da gelişmiş bir kültürel ortam vardı. Şeybânî hükümdarları arasında eğitilmiş, marifetli devlet adamları da vardı. Medresede eğitim görmüş, laik ve dini bilgilere sahip olmuşlardır. Ayrıca Özbekçe, Farsça ve Arapça da konuşuyorlardı. Özellikle şiir konusunda yetenekliydi. Şeybânîler bilim, edebiyat, sanat ve mimarinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Tıp, matematik, astronomi gibi ilimler belli ölçüde gelişmiştir. Ancak Timurlular dönemindeki gelişmiş bilimi miras almayı başaramadılar. Ne yazık ki, Eştarhanlılar döneminde dini taassup toplumda

¹⁷³ Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 362.

¹⁷⁴ Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 361.

¹⁷⁵ Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 365.

yaygındı. Herkesten kayıtsız şartsız dini inançlara boyun eğmeyi talep edilirdi. Bu faktörlerin bilimin gelişimi üzerinde olumsuz bir etkisi olduysa da yine de bilim devam etti. Özellikle Mir Arap Medresesi'nin hocası Muhammed Şerif Buhari tarih, fıkıh, dilbilim, astronomi ve diğer bilimler üzerine 20'den fazla eser yazmıştır. Özellikle önemli olan “Hükümdar İçin Tavsiyeler” adlı çalışmasıdır.¹⁷⁶

Subhankulihan döneminde tıp bilimi gelişti. İnisiyatifiyle Buhara'da bir Darüşşifa inşa edildi ve bir tıp okulu inşa edildi ve doktorlar yetiştirildi. Subhankulihan, tıp üzerine eşsiz bir kütüphaneye sahipti. Ayrıca “Subhani tıbbı ile tedavi etmek” hakkında bir kitap yazdı. Şeybânîler devrinde tarih sahasında pek çok büyük eser meydana getirildi. Hayatının çoğunu savaşlarda geçiren Muhammed Şeybânî Han şiirle de uğraştı. Yüksek düzeyde bir sanat miras kaldı. Eserleri dünyanın çeşitli ülkelerine götürüldü. Örneğin, tek şiir koleksiyonu olan Divani, İstanbul Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Muhammed Şeybânî Han, Abdülaziz Han ve Abdullah Han I-II'nin kütüphaneleri, zamanlarının büyük kitap hazineleriydi.¹⁷⁷

Şeybani hükümdarları başkent Buhara ve çevresini imar etmeye çalıştılar. XVI. Yüzyılda bu bir asırlık zamanda dönemin tüm mühendislik imkânlarını kullanarak birçok binalar, mimari külliyeler, yapılar inşa edilmiştir. Bunlar arasında Buhara'daki Mir Arab, Abdullahhan, Kulbobo Kokaldaş, Nadir Devonbegi, Ernazar Elçi; Semerkant'ta inşa edilen Şeybani Han, Taşkent'te inşa edilen Barak Han ve Kökaldaş medreseleri mimarlığın parlak örnekleridir. Barak Han Medresesi, Şeybani hükümdarı Süyünçi Hoca'nın oğlu Barak Han tarafından yaptırılmıştır. Medresenin kubbe yüksekliği 22 metredir. Bağımsızlık yıllarında bu medrese büyük onarımlar geçirmiştir. XVII yüzyılda, Semerkant Registan meydan Külliyesinin yapısı tesis edildi. XVI. yüzyılın ilk yarısında Semerkant valisi Yalangtaş Bahadır, harap durumda olan Registan Meydanı'ndaki Ulubey medresesinin önüne Şerdar medresesini, yanındaki Tillakori medrese-camisini kendi hesabından yaptırmıştır. Semerkant Registan Külliyesi, renkli çini süslemeleri, kabartmalı çatıları ve devasa kubbeleriyle Orta Asya mimarisinin eşsiz bir tarihi eseri olarak dünya kamuoyunun ve turistlerin ilgisini çekiyor.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 386.

¹⁷⁷ Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 403.

¹⁷⁸ Yavuz Y, “Semerkant-Registan Külliyesi ve Onarımı”, (1993), 85-110.

Şeybânîler eğitim alanında da reformlar yapmışlardır. Reformun nedeni, toplumun gelişmesini sağlamak üzere çeşitli alanlarda eğitilmiş uzmanlara duyulan ihtiyaç olmuştur. Hanların ve padişahların her alanda bilgi ve diplomatik beceriye sahip memurlara ihtiyacı vardı. Bu amaçla, çok aşamalı bir eğitim sistemi getirilmiş, her mahallede bir okul açılmış, bazı yerlerde evde eğitim vermeye geçilmiştir. Çocuklara 6 yaşından itibaren eğitim vermeye başlanmıştır. İki yıllık okul eğitiminden sonra öğrenciler medreseye geçiş yapmışlardır. Medrese eğitimi, her kademesi 7 yıl olmak üzere öğrenme süreci 21 yıl süren üç aşamadan oluşmuştur. Öğrenciler ilahiyat, aritmetik, hendese, fıkıh, mantık, müzik ve şiir sanatını öğrenmiştir. XVII-XVIII yüzyıllarda kasaba ve köylerde birçok okul bulunmuştur. Kız ve erkek öğrenciler ayrı okullarda okutulmuş. Erkek okulları camilerde, medreselerde, iş atölyelerinde veya özel okul sahiplerinin evlerinde kurulmuş ve cami imamı veya medrese mezunu aydınlar tarafından öğretilmiştir. Onlara öğretmen denmiştir. Kız okulları varlıklı kişilerin veya kadın öğretmenlerin evlerinde kurulmuştur. Kızlar Otinoyi, Otin Bibi, Bibi Halife, Bibi Otin adı verilen kadın öğretmenlerden ders almışlardır.¹⁷⁹ Çocuklar 6 ila 7 yaşları arasında okula kaydolmuş ve 5 ila 8 yıl arasında ilköğretim almıştır.

Öğrencilere önce harfleri, sonra heceleri, onlar eklenerek kelimeyi okumak ve Haftiyak (Kur'an'ın yedide biri) kitabını okumak öğretilmiştir. Nevaî, Fuzulî, Bedil, Meşrep, Sadi Şîrâzî, Hafız Şîrâzî ve Sufi Allahyar, "Dört Kitab"ı okuyup ders almışlardır.¹⁸⁰ Kız okullarında ev işlerinin (hane halkı bakımı), yemek pişirme, terbiye-töre (iyi ahlaki ve sosyal davranış), ve temizliğin sırlarının öğrenilmesine daha çok önem verilmiştir.

Çocuklar okumayı öğrendikten sonra yazmaya başlatılmıştır. Okullarda sınav olmamıştır. Öğrencilere mezuniyet belgesi verilmemiştir. Çocuğun akıcı okuyabilmesi, doğru yazabilmesi ve aritmetik yapabilmesi okul mezunu olduğunun kanıtı kabul edilmiştir. Medrese orta ve yükseköğretim kurumu olarak kabul edilmiştir. Medreseye okul mezunları kabul edilmiştir. Medrese eğitimi öğrencilerin yeteneklerine göre 7-12 yıl

¹⁷⁹ (Bibi "hanım, saygın kadın") Hanımefendi, Hanım, anne; üst sınıftan bir kadın. Geçmişte ünlü Türk kadınlarının onursal unvanı olan kelime, "hanımefendi, Hatun, Ev Sahibesi" anlamına gelir. Özbek lehçelerinde bibi, büyükanne, anne, kayınvalide anlamına da gelir. TDK'ye göre isim, halk ağzında Hala. Otin —1) bir kız öğrenci öğretmeni; din ve şeriat bilgini. Kadınların çoğu dini törenleri yönetir (örneğin, Mevlit); 2) Kadınları hürmeten adına söylenip adlarına eklenen bir söz. [ÖZME. Birinci cild. Taşkent, 2000.yıl]

¹⁸⁰ Izbullayeva GV, *a.g.e.*,105.

sürmüştür.¹⁸¹ Buhara Hanlığı şehirlerinde 150'den fazla medrese mevcuttu. Okula “Önce İlm” olarak adlandırılan Fars dilinde yazılan ders kitapçığının incelemesi ile başlanmıştır. Daha sonra Arapça ve Farsça yazılmış kitaplar okutulmuştur. Müderris tarafından öğrencilere Türkçe şerh edilmiştir. Daha sonra Arapça gramer öğretilmiştir. Fıkıh (hukuk) öğrenimi zorunlu kabul edilmiştir. Hanlıktaki eğitimin maliyeti, vakıf mülkünün geliri hesabından karşılanmıştır.¹⁸²

Tablo 2.1. Çar kitabının eserinin yapısı ve içeriği

“Çahar kitap” ya da “Çar kitap”- bu derslik			
İçindekiler:		İslam hakkında bir öğütler kitabı	
Oluşturulan zaman:	XIII. yüzyıl	Yazar:	Şerafiddin Sanâi el-Buhari
1.Kitap	2. Kitap	3. Kitap	4. Kitap
14 fasl Nezmî	12 fasl Nesri	Nesri	Nazmi
Taat-ibadet, şeriatın kaideleri: Farz, sünnet, namaz ve oruç hakkında bilgi verilir.	İnanç bilgisi; İslâm bilgisi; abdest; namaz bilgisi anlatılır	Öğrencilere şeriatın Temel direği olan İslam hukuku öğretilir.	Kuran-ı Kerim'den alınan adap-ahlak meselelerine ait kurallar, Doğu bilgeliğinden örnekler, ilginç olay ve hikayeler anlatılmaktadır.

Bu dönemde doğa bilimlerinin okullarda öğretilmediği dikkatimizi çekiyor. Bunun nedeni, öncelikle dini bağınağlığın artması, ikincisi ise hanlığın dış ilişkilerinin kendisi gibi daha az gelişmiş ülkelerle sınırlı kalması ve gelişmiş Avrupa ülkeleriyle ilişki kuramamasıdır. Bu nedenle Mâverâünnehir insanları modern, doğal ve teknik bilimlerdeki gelişmelerden habersiz kalmışlar. Sonuç olarak ülkenin kaderinden sorumlu olan hükümdarlar, devlet adamları, hanedan temsilcileri kendi kabuklarına sarılıp kalmışlar, halkla ilgilenmemişlerdir.

Buhara Emirliği'nde Kültürel Yaşam

Astarhanlılar¹⁸³ dönemi ile ilgili 8.sınıf tarih ders kitabında bu dönemden itibaren kültürel ve manevi hayatın gelişmesine engel olan dini bağınağlığın, Mangitler döneminde

¹⁸¹ Izbullayeva GV, a.g.e.,113.

¹⁸² Asrorova L, *Buxoro Madrasalari Tarixidan* (Toshkent: Hilol-Nashr, 2016), 9-12.

¹⁸³ “1599-1785 yılları arasında Buhara ve civarında hüküm süren bir Türk-İslâm hânedanı. Câniler olarak da anılan hânedan, adını kurucusu Bâkî Muhammed’in babası Can Muhammed’den alır. Canoğulları’na, Volga nehri kıyısındaki anayurtları Astarhan (Hacitarhan) şehrinden dolayı Astarhanlılar denildiği gibi

de sürdüğü, teknolojinin ve doğa bilimlerinin gelişmesine izin verilmediği ve din bağınazlarının, bilim alanındaki herhangi bir keşfi Tanrı'nın iradesine aykırı olarak gördüklerini; ancak böyle olduğu halde tarih, edebiyat, sanat ve mimaride büyük eserler yaratıldığı belirtilmiştir.

Buhara Emirliği'nde eğitim sistemi Aştarhani dönemindeki şeklini korumuştur. Yani, emirlikteki eğitim kurumları da ilkokul (Mektephane) ve yüksek (medrese) okullarından oluşuyordu. Okullar daha çok cami kisvesi altında açılmıştır. Orada imamlar öğretmenlik yaptılar. Amir Haydar 1803-1804 yıllarında bir reform gerçekleştirdi. Ona göre, emirlikteki tüm vatandaşlar için zorunlu genel eğitim getirildi. Reformu gerçekleştirmek için her beyliğe özel temsilciler gönderildi. Aynı zamanda, yeğeni Karşı Beyi Seyit Ahmed Hoca Feyzi, tüm emirlikten sorumlu olarak atandı. 8.sınıf Özbekistan Tarihi ders kitabında Emir Haydar'ın yeğenine yazdığı mektuba şu satırlarla yer verilmiştir: "Siz ... öğretmenlere tembih edin, zorunlu genel eğitimin tüm nüfustaki insanlar için dikkatlice öğrenmelerini sağlasınlar... tüm insanların genel zorunlu eğitimi kapsamlı öğrensinler." Medrese eğitimi üç aşamadan oluşuyordu. Bu dönemde Buhara'da 60 medrese ve 300 cami faaliyet gösteriyordu. Medreselerde 9 binden 10 bine kadar öğrenci eğitim görmüştür.

Fen Bilimlerine ek olarak, tarih, coğrafya, dil ve edebiyat, Arapça ve dini ilimler öğretildi. Doğa Bilimleri, prensip olarak, orta çağ yazarlarının eserlerinin tekrarlanmasıyla ötesine geçmedi. Ve tarih derslerinde, yazarı bilinmeyen "Büyük İskender'in tarihi" ve XIII. Yüzyılda yaşayan Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'nin, "Tarih-i Cihângüşâ" eserleri temelinde öğretim yapıldı. Cüveynî (1226-1283) tarihçi, âlim ve devlet adamıdır. Arapça, Farsça, Moğolca ve Uygurca bilmektedir. Çalışmalarını XIII. Yüzyılda Moğolistan, Orta Asya ve İran tarihine adadı. Eser, Cengiz Han'ın fetih savaşlarının hikayesinin yanı sıra Cuci Han ve Çağatay'ın ve onların soyundan gelenlerin tarihini anlatan ilk bölüm olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. İkinci bölüm, Harzemşahlar'ın ve Horasan'ın Moğol hükümdarlarına ayrılmıştır. Üçüncü bölüm, İran'ın Hülâgû Han tarafından fethi gibi olayları kapsar. Eser'inin 1-2. bölümleri Orta Asya tarihi için özel bir değere sahiptir.¹⁸⁴

Okul ve medreselerdeki eğitim masrafları vakıf tarafından karşılanmıştır. Yöneticiler eğitim sistemini kontrol etmiştir. Örneğin Amir Haydar, zamanının en bilgili

ataları Cuci'nin oğlu Toga Timur'a nisbetle Toga Timurlular da denilmektedir." Özaydın A, "Canogulları", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1993.

¹⁸⁴ Eshov BJ - Odilov AA, *e.g.e.*, 328.

hükümdarlarından biriydi ve Kur'an-i Kerim'i ezbere biliyordu. Dini ve bilimsel tartışmalar genellikle Emir'in huzurunda yapılırdı. Buhara medreselerine giden yabancı uyruklu öğrenci sayısı arttı. Onlar için uygun koşulların yaratılması için önlemler alındı. Amir Haydar zaman zaman medrese öğrencilerine vaaz verirdi. Amir Haydar, medreselerde okumak için İstanbul, Kabil ve diğer şehirlerden birçok el yazması kitap getirmesini emretti. Düzenli olarak medreselerde ders verdi. Amir Haydar, Hanefî fıkıh mezhebi üzerine "el-Fevaid el-elfiyya" adlı bir eser de yazdı.¹⁸⁵

Hive Hanlığında Kültürel Yaşam

Hive hanlığında ekonomiyi ve kültürü geliştirme arzusu diğer iki Özbek devleti Buhara Emirliği ve Kokand Hanlığından daha güçlüydü. Bunun nedeni Hive hanlarının Harezmi'nin eski gücünü yeniden tesis etmek ve Orta Asya'nın merkezi olmak arzusudur. Harezmi, Özbek devletinin temel taşıdır. İlk bilim merkezi olan Harezmi Me'mun Akademisi, Harzemşahlar döneminde bu topraklarda kurulmuştur. Anuştegin Harzemşah bu topraklardan çıkmıştır. Hive hanlığındaki ilim seviyesinin, Me'münî Harzemşahlar döneminin ilim seviyesine yetişemedi. Ancak devletin yeterli ekonomik kaynağa sahip olmamasına rağmen, hanlık şehrin inşası, kanalların kazılması, en zengin kütüphanenin oluşturulması için çok maddi destek sağlandı. Bu dönem insanları iyiliğe hizmet etti. Nesillere mimari örnekleri miras bıraktı. Hive Hanlığında edebiyat, tarihçilik, Mimarlık bir ölçüde gelişmiş olsa da doğa ve teknik bilimlere, dünya bilimlerine yeterince önem verilmedi. Hive hanlığında da eğitim iki aşamalıydı. Alt kademe, öğrencilerin okumayı ve yazmayı öğrendiği ilkokuldur. XIX. yüzyılda hanlıkta yaklaşık 1.500 sıbyan mektebi vardı. Medrese sayısı 103 idi. Bunların 22'si Hive'de bulunuyordu.¹⁸⁶

Munis, 1804 tarihli Savodi Ta'lim (Okur-yazarlık Eğitimi) adlı eseriyle eğitimin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu şiir rehberi el kitabı, okuryazarlığı öğrenmeyi kolaylaştırmanın yanı sıra hüsnü hattı geliştirmeyi amaçlamıştır.¹⁸⁷

Eğitimin en yüksek aşaması olan medresede din ilimlerinin yanı sıra Arapça gramer, mantık, konuşma kültürü, matematik, coğrafya ve tarih de öğretilmiştir. Mezunlar kadılık,

¹⁸⁵ To'raev H, *Buxoro tarixi*, ed. Rajabov Q (Buxoro: Durdona, 2020), 208.

¹⁸⁶ Eshov B, - Haydarov M, *a.g.e.*, 328.

¹⁸⁷ Hoshimov K, *O'zbek pedagogikasi antologiyasi* (Toshkent: O'qtuchi, 1995), 1/330.

kadı yardımcılığı, cami imamlığı ve öğretmenlik görevlerine atanmıştır. Öğretmen ve öğrencilerin tüm giderleri vakıf malının gelirlerinden karşılanmıştır.¹⁸⁸

Kokand Hanlığında Kültürel Yaşam

Kokand, Margilan, Andican, Namangan ve Taşkent şehirleri Hanlığın ticaret, el sanatları ve kültür merkezleriydi. XIX. yüzyılda Sadece Kokand 'da 120 okul, 40 medrese ve cami bulunmaktadır. Margilan'da ise 80 okul, 10 medrese ve cami vardır. XVIII-XIX. yüzyılların ilk yarısında, bilimsel ve kültürel alanında ünlü simalar burada yetişmiştir. Kokand Hanı Ömer Han bilimin, kültürün, edebiyatın gelişmesine, medreselerde öğretimin iyileştirilmesine, çeşitli meslek okullarının açılmasına dikkat etmiştir.¹⁸⁹ Mektephaneler ilköğretim eğitimini vermiştir. Okullar genellikle bir sınıftan oluştuğu için Mektephane olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde Hanlıkta 350 Mektephane faaliyette bulunmuştur. İlkokul, çocuklar için genel eğitim ve okur-yazarlık yeri olmuş, Arapça, matematik, İslami bilgiler, görgü kuralları ve genel kültür eğitimi verilmiştir. Kız mektephaneleri okul çağındaki kızları bulunan zenginlerin evlerinde (mektepdar) veya bayan öğretmenlerin evlerinde kurulmuştur. Erkek okulları ise camilerde, medreselerde hafızlık yerlerinde ve özel mektepdar odalarında açıldı.¹⁹⁰ Bu öğretmenlerden biri Hokand'da XIX. yüzyıl şairi Dilşati Rahimkul Sofi'nin kızı idi. Okul faaliyetleri hakkında şunları yazar: “Öğrencilerim zeki kızlar ve yetenekli şairlerdi. 51 yıl boyunca öğretmenlik yaptım ve yılda ortalama 20 ila 30 öğrencim oldu ve 891 kız çocuğu eğittim. Neredeyse dörtte biri şiirde yetenekliydi ve zamanlarının şairleri, bilge ve zeki insanlarıydı.”¹⁹¹

Bu okullardaki öğretmenlik görevini yüksek medrese eğitimini tamamlamış cami hocaları yapmıştır. O dönemde öğrencilerin mazeretsiz okuldan ayrılmaması şartı vardı ve okullardaki öğrenci sayısı 10 ile 60 arasında değişiyordu. Okula 5 ila 12 yaş arasındaki çocuklar kabul ediliyordu ve eğitim süresi 5-7 yıl idi. Kimin kaç sene okuyacağı ailenin ve öğretmenin becerilerine, öğrencinin zekâ ve kabiliyetine bağlıydı. Okullarda dersler gün doğumundan gün batımına kadar devam ediyordu. Cuma günleri, Bayram günleri, yaz

¹⁸⁸ Izbullayeva GV, *a.g.e.*, 116.

¹⁸⁹ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 340.

¹⁹⁰ Hoshimov K, *a.g.e.*, 330

¹⁹¹ Bobobekov H, *Qo'qon Tarixi* (Maxpirat nomli O'rta Osiyo xalqlari tarixi instituti, O'zR FA “fan” nashriyoti, 1996), 166.

mevsimi ve ramazan ayı boyunca okullar tatildi.¹⁹²

Eğitim içeriğinde, derslerde Kelime-i Tayyibe (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ) ve Kelime-i Şehadet ezberlendikten sonra Arap alfabesi öğretimine geçilmiştir. Alfabe öğretiminde ilk olarak harflerin yazılması alıştırmaları yapılmıştır. Daha sonra harflerin farklı yerlerdeki şekilleri öğrenilmiştir. Daha sonra (hareke) yani harflerin altındaki ve üstündeki ayırt edici işaretler ve kullanımları ile bunları kullanarak hece oluşturma kuralları öğretilmiştir. Öğretmen harfleri bir tahta veya sunta üzerine yazıp duvara asarak gösterirdi. Yazma alıştırmaları yapıldı. Dua-i selamı yazabilen öğrenci okuma yazmayı öğrenmiş sayılırdı. Okuma yazmayı öğrenenler Kur'an'ın 1/7 'ini oluşturan bazı surelerin bulunduğu "Haftiyak"¹⁹³ kitabını okumaya başladılar. Haftiyak bittikten sonra Tecvit öğretimine başlamışlardır. Daha sonra Kur'an-ı Kerim'in tamamını öğrenmeye geçmişlerdir.¹⁹⁴ "Okul gününün başlangıcı ve bitişi için bir zaman belirlenmemiştir. Eski geleneğe göre, güneş doğuşu ve batışına, şafaktan alacakaranlığa kadar dersler devam etmiştir. Öğrenciler, öğrendiği derse göre gruplandırılmış, "Tahta-Hane" (molla tarafından yazılmış bir tahtada alfabeyi öğrenme), "Ebcet-Hane" (Ebcet Öğrencileri), "Haftiyek-Hane" (Haftiyek öğrencileri) ve "Kur'an-Hane" (Kuran Okuyucular) olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Müslümanlara yapmaları şart olan "Farzı Ayn" öğretilmiştir. Daha sonra, İslam'ın temel ilkelerini içeren "Çar Kitab" (Dört Kitap), ardından Sufi Alloyar'ın "Sebat-ül-Acizin" (Zayıfların Sabrı) kitabı okutulmuştur. Bu kitapta İslam'ın temel ilkelerinin yanı sıra güzel insan nitelikleri, ahlaki bilgelik, örnek hikayeler, şiirler ve destanlar yer almaktadır.¹⁹⁵

Sebatü'l-Acizin'den sonra bu eserin Farsça yazılan ve Meslekü'l-Muttakin (Takvalılar Mesleği) adlı orijinal nüshası üzerinde çalışılmıştır. Sebatü'l-Acizin, 12.000 beyitlik ilahi aydınlanmanın şiirsel bir yorumu olan Meslekü'l-Muttaki 'in Türkçe kısaltılmış halidir. Sufi Olloyar'un eserlerinin öğrenilmesinden sonra Doğu dünyasında ünlü olan XIII. Yüzyılda yaşamış Sadî-i Şîrâzî'nin Bostan ve Gülistan adlı eserleri öğrenilmiştir.¹⁹⁶

¹⁹² Izbullayeva GV, *a.g.e.*, 102.

¹⁹³ Özbekistan Müslüman Kurulu basın servisine göre, çoğu durumda, Kur'an n okuryazarlığı Haftiyak-i Şerif'ten öğrenilmiştir. Haftiyak-i Şerif ülkemizde ilk kez yayınlandı. Bunun nedeni Özbekistan'da Haftiyak'ın sadece Kazan versiyonunun kullanılmış olmasıdır.

¹⁹⁴ Eshov BJ vd., *a.g.e.* 236.

¹⁹⁵ Izbullayeva GV, *a.g.e.*, 103.

¹⁹⁶ Sofi Olloyar, *Sabotul-Ojizin* (Toshkent: Cho'lpon, 1992).

Kokand hanlığında da medreseler faaliyet gösteriyordu. Özellikle 1841 yılında Kokan medreselerinde 1000 molla yetişmişti. Faaliyetleri komisyon üyeleri (Mütevekkiller) tarafından yönetilirdi. Medreselere 13-15 yaş arası öğrenci alınmaktaydı. Öğrenimleri 15-20 yıl sürmüştür. Medreselerde kelam, kıraat, hadis, fıkıh ile Arapça gramer, mantık, hitabet, hat ve ticari ilimler öğretilirdi. Ayrıca tarih, edebiyat, coğrafya ve matematik dersleri verilirdi. Okulda okutulan dersler medresede daha derinlemesine öğrenilmiştir. Medresede Kelile ve Dimne ile Kabusname de okutulmuştur.¹⁹⁷

2.2.4 XIX. Yüzyılın Ortalarında Orta Asya Nüfusunun Kültürel Yaşamı

Hanlıklardaki nüfusun çoğu Özbekçe konuşuyordu. Özbek edebiyatı cesareti, zaferleri ve adalet mücadelelerini yücelten halk destanlarıyla dolu idi. XIX. yüzyılda en ünlüleri Alpamış, Göroğlu, Gündoğdu, Şirin ve Şeker olan kırk kadar destan biliniyordu. Destanlarda genellikle iyinin kötülüğe galip geldiği fikri hakimdir. Buhara Emirliği eğitim sistemi Hive ve Kokand hanlıklarında uygulanmıştır. Medreselerdeki eğitim, XVI. yüzyıldan sonra Alim Yasavulbaşı adı verilen görevliler tarafından kontrol edilerek düzenlenmiştir. Böylece devlet yönetimi ile medrese eğitimi arasındaki ilişki sağlanmıştır. Alim Yasavulbaşı, eğitim döneminde başladığını hükümdara yazılı olarak bildirdi. Medreselerde eğitim dönemi Eylül ayının ikinci yarısında başlamış ve mart ayının sonuna kadar sürmüştür. Eğitim öğretimin amacı, halkın ekonomik ve sosyal yaşantısına göre belirlenmiştir. Öğrenciler 6 ay boyunca tarlada çalışarak ailesine destek sağlamışlar. Medreselerde haftada dört gün-cumartesi, pazar, pazartesi ve Salı-eğitime devam edilmiştir. Çarşamba, perşembe ve cuma günleri tatil olmuştur. Tatil zamanlarında öğrenciler, derslerde işledikleri konularla ilgili ödevlerini tamamlamışlardır. Cuma geleneksel bir Müslüman bayramı olduğundan herkes günün ibadetlerine hazırlanmıştır. Öğrenciler cuma günleri camileri ziyaret ederek imam ve hocalarla birlikte namaz kılmış, Kur'an okumuş ve dini bilgilerini pekiştirmiştir. Öğrenciler cuma gününü staj günü olarak değerlendirmeleri öğrencilerin meslek hayatlarına hazırlanmaları için önemli bir adım olmuştur. Bu sayede öğrenciler, teorik bilgilerini pratikte kullanma fırsatı bulmuş ve mesleki becerilerini geliştirmiştir. Medreselerin orta ve yükseköğretim kurumları olarak oluşturulduğundan mezunlar için okullarda mollalar, camilerde imamlar, devlet

¹⁹⁷ Bobobekov H, *Kokaknd Tarihi*, 219.

dairelerinde hakimler, mirzalar, finansörler, toprak ve su dağıtıcıları gibi görevlilerin hazır bulunduğu bilinmektedir.¹⁹⁸

Bu dönemde Hive ve Kokand hanlıklarında, Buhara emirliğinde bilim gelişmiştir. Hive Hanlığı'nın siyasî ve ekonomik hayatında meydana gelen olaylar, kültürel hayatı etkilemiştir. Bununla beraber hanlıktaki kültür kendine özgü olarak belirli alanlarda devam etmiştir. Kültürel yaşamın gelişimi eğitim, edebiyat, tarihçilik, mimari ve ameli (uygulamalı) sanatlarda görülmektedir. Orta Asya'nın tamamında olduğu gibi Hive Hanlığı'nda da temel eğitim merkezleri ilkokul ve medreseler olmuştur. İlkokulda yani alt öğrenimde okuma yazmayı öğrenen gençler, başkent Hive ve Buhara'daki medreselerde öğrenim görmüşlerdir. Kaynaklara göre XIX. yüzyılda Hive Hanlığı'nda 1500 kadar sıbyan mektebi ve 130 medrese bulunmuştur. Sadece Hive'de 22 medrese bulunmuş, bunların arasında Muhammed Rahim Han, Şer Gazi Han, Rahmanberdibi, Olloquli Han, Hoca Mahram, Fazılbek, Davlat Karakoz ve Bekniez devonbegi'nin medreseleri bulunmuştur.¹⁹⁹

Hive hanlığında, Muhammed Rahimhan'ın (1778-1829) emriyle tarihçi, şair, tercüman, hattat olan Şermuhammed Munis, Firdevsül İkbal (Baht Saadet Cenneti) eserini yazmıştır. Hive hanlığının XVIII-XIX yüzyıllar tarihi hakkında değerli bilgiler veren bu eseri daha sonra Allahkuluhan emriyle Munis'in yeğeni Agâhî tarafından devam ettirerek 1872 yılına kadar olan tarihi olayları yazmıştır. Agâhî'nin gerçek adı Muhammed Rıza Ernazarbî'dir ve 1809'dan 1874'e kadar yaşamıştır. 16 tarihi, eğitici ve tercüme edilmiş eserin yazarıdır. Arapça, Farsça ve Türkçe bilmektedir ve 1812-1872 yıllarında Harezm tarihi üzerine bir kitap yazmıştır. Hive hanlığı tarihi üzerine "Riyaz ud-davla", "Zübdet üt-Tevarih", "Gülşen-i devlet", "Şahid-i ikbal" gibi eserler yazmıştır. Agâhî'nin vatanseverliği ve insanlara karşı ilgisiz olmadığı, "Kış" adlı şiirinde canlı bir şekilde ifade edilmiştir. Agâhî'nin şiiri, tarihçiliği ve tercümesi sadece Orta Asya'da değil, XIX. yüzyılın Doğu dünyasındaki kültürel yaşamında da derin izler bırakmıştır.²⁰⁰

XVIII. yüzyılın sonunda, Buhara emirliğinin ekonomik gelişimi kültürel gelişme üzerinde etkili olmuştur. Özellikle daha önceki dönemlerde oluşturulan mektep ve yüksek eğitim veren medreselerin faaliyetleri bu dönemde önemli ölçüde artmıştır. Emirliğin

¹⁹⁸ Izbullayeva GV, *a.g.e.*, 113; Jumanazar A, *Buxoro ta'lim tizimida tarix* (Toshkent: Akademnashr, 2017), 110.

¹⁹⁹ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 472.

²⁰⁰ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 472.

şehirlerinde ve büyük köylerindeki okullarda çocuklara okuma-yazma öğretilmiştir. Okullarda Arap dili okuryazarlığı öğretilerek Kur'an'ın ilk ayetleri ezberletilmiş ve Şeriat ile ilgili ilk dersler verilmiştir. Emirliğin bütün şehirlerinde medreseler bulunmuştur. Medreselerde öğretim sistemi eski dönemlerde olduğu gibi eğitim süresi yedi yıl süren üç aşamada gerçekleştirilmiştir. Bunlar: 1) alçak (düşük) basamak, 2) miyona (orta) basamak ve 3) önderlik (peşkadam) basamaklarından oluşuyordu. Müderrisler ve diğer görevlilerin maaşları, öğrenci harçlıkları, kütüphane giderleri, bakım işleri vb. vakıf arazilerinden elde edilen kârdan karşılanmıştır. Medreseler genellikle hükümdarlar, memurlar, ileri gelenler, önde gelen dini liderler ve tüccarlar tarafından, genellikle iki katlı kerpiç tuğlalarla inşa edilmiştir. Birinci katta camiler, okuma salonları ve kütüphaneler, ikinci katta ise öğrencilerin yaşadığı odalar bulunmaktadır.²⁰¹

Medrese öğrencileri, Kur'an-ı Kerim, fıkıh, şeriatın temelleri, dini ve ahlaki literatürün yanı sıra dil, edebiyat, tarih, astronomi, mantık, felsefe, geometri (matematik) gibi dünyevi ve sayısal derslerde eğitim görmüşlerdir. Ancak bu dönemde medreselerde din ve ahlak eğitimine ağırlık verilmiş, dünyevi eğitim nispeten geri kalmıştır.²⁰²

Buhara Emirliğinde edebiyat, tarih, hat sanatı, müzik ve mimarinin gelişmiş olduğunu günümüze ulaşan mimari anıtlar ve yazılı kaynaklardan görmekteyiz. Buhara Emirliği'nde pek çok bilim adamı yetişmiştir. Bunlardan biri filozof, sanatçı yazar Ahmed Daniş'tır. O 1857'de Buhara Emiri Nesrulla'nın elçileri ile Moskova, St. Petersburg ve diğer Rus şehirlerine seyahat etmiştir. "Buhara'dan Petersburg'a Yolculuk", "Buhara Mangit Emirlerinin Kısa Tarihi", "Navadir ul-vakaye" (Nadir Olaylar) kitaplarının yazarıdır. 1865 yılında Emir Muzaffer'in önerisiyle Ahmed Daniş, astronomi üzerine Manazir ul-Kavakib (Gezegenlerin Konumları) adlı bir kitap yazmıştır. O sadece Buhara Emirliği'nde değil, aynı zamanda Orta Asya'nın diğer hanlıklarında da tanınmıştır.²⁰³

Emirliğin kültürel hayatında hattatlığın önemli yeri olmuştur. Bu dönemde Semerkant, Buhara, Şehrisabz gibi şehirlerde hattatlık Mektebi faaliyet göstermiştir. Hattatlar, devlet belgeleri hazırlamak, bilimsel ve sanatsal eserleri yazmak, mimari yapılar üzerine çeşitli yazılar (Kur'an ayetleri, hadisler, atasözleri) güzel işlemeli şekilde

²⁰¹ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 424.

²⁰² Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 424.

²⁰³ Azimov S, *Buxoroning Tabarruk Ziyoratgohlari*, 276-277.

yazmakla ünlü olmuşlardır.²⁰⁴

Orta Çağın sonlarında Orta Asya'nın hemen hemen tüm bölgelerinde bilim ve eğitim alanlarında dini öğretiler egemen olmaya başlamıştır. Hem ilkokullar hem de medreseler dini eğitime odaklanmıştır. Dini derslerin öğretimi medreselerin ana görevi olarak kabul edilmiş ve pozitif bilimler, özellikle de sosyal derslerin (doğa bilimleri) gelişiminde bir miktar durgunluk olmuştur. Kültürel hayatta ortaya çıkan böyle bir durum, **Kokand Hanlığında** bilimsel çalışmaların durmasına neden olmuştur.²⁰⁵

Bu dönemde sayısal ve sosyal bilimlerde sadece gündelik yaşamda kullanılan bilgilerin öğrenimine önem verilmiştir. Günlük hayatta Tıp, mimarlık alanında matematikçi ve geometri, sulu tarımda ise bitki bilimi, hidroloji ve mühendislik bilimi kullanılmıştır. Bu yüzden Hanlıkta sayısal ve sosyal bilimlerle uğraşan bilim adamları yetişmiştir. Taşkentli Muhammed Salih (Kara Hoca Eşon Domla) yerel bir tarih-coğrafya ve doğa bilimcisi-zoolog olarak çalıştı. "Tarihi Cedide-i Taşkant" (Taşkent'in Yeni Tarihi) adlı kitabında Taşkent ve çevresinin coğrafyasını, yer adlarını ve bitki örtüsünü (florasını) aydınlatmıştır. Tıpla uğraşan Molla Avaz Muhammad, "Mavarih al-Kulub" (Kalplerin Süruru) adlı eserin yazarıdır. Ayrıca hastalarını şifalı bitkilerle tedavi etmesiyle de tanınmıştır.²⁰⁶

Hocandlı Hacı Yusuf Hayati medreselerde eğitim görmüş ayrıca kendi çabalarıyla astronomi, doğa ve coğrafya bilimlerini öğrenmiştir. Dünyanın birçok ülkesine seyahat eden Hacı Yusuf, çok uzun çalışmalar sonucunda "Felekiyat" adlı eserini yazmıştır. Ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır. Kokandlı adlı eserinde Türkistan hakkında coğrafi ve sismolojik bilgiler vermiştir. Ayrıca 1823 yılında Fergana'da meydana gelen depremi de ayrıntılı olarak anlatmıştır. Genel olarak Hanlık sayısal ve doğa bilimi gelişimde çağın gerisinde kalmasına rağmen tarih ve edebiyatta ilerleme kaydetmiştir. Kokand tarihçilik mektebine ait eserler, şiirsel bir tarzda yazılmış olmaları ile farklılık kazanmıştır. Bu dönemde yazılan tarihî eserler hükümdarlara yazılan methiyeler olmasına rağmen bu

²⁰⁴ Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 425.

²⁰⁵ Eshov BJ - Odilov AA, a.g.e., 447.

²⁰⁶ Eshov BJ, Odilov AA, a.g.e., 448. Alixojaev M, *Qo'qon Xonligining Madaniy Hayotida Maktab va Madrasalarning Tutgan O'rni (1800-1876 Yy.)* (Toshkent: Mirzo Ulug'bek Nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti, 2012), 19;

eserler o devirlere ait önemli bilgi kaynakları olması itibariyle değerlidir.²⁰⁷

Hokand hanlığında Amir Ömerhan (1810-1822) döneminde merkezi gücün kurulması, ticari ilişkilerin düzenlenmesi, siyasi ve sosyo-ekonomik istikrar, bilimin gelişiminde önemli katkı sağlamıştır. Hokand Hanı'nın sarayında Özbek milli kültürünün gelişmesine önemli katkılarda bulunan temsilcilerin sayısı artmıştır. Sarayda tarih, edebiyat ve hat sanatı gelişmiştir. Saray tarihçisi Muhammed Yunus'un 1859 yılında kaleme aldığı Hadiykatü'l-Envar adlı eserinde Muhammed Alihan döneminin tarihi ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Turdi Ali, Hanlığın en ünlü hattatı olarak Mirza Mahmud ile birlikte Hudayarhan'ın sarayının duvarlarındaki hat işlemlerini yapmıştır. Turdi Ali, kültürel etkinliklerde hana danışmanlık yapan muteber birisi olmuştur.²⁰⁸

XIX. yüzyılda Orta Asyada inşaat faaliyetleri gelişme kaydetmiştir. Bu dönemde Hive ve diğer şehirlerde saraylar, çarşılar, medreseler, camiler, hangahlar inşa edilmiştir. Allahkulihan Medresesi, Rahmankul İnak Sarayı, İçen Kala'daki Muhammed Eminhan Medresesi (1851-1855), Ark Kapısı önündeki Muhammed Rahimhan Medresesi (1871) hâlâ Hive'nin görkemidir. Duvarları, o zamanın Harezmi mimarisi tarzında, açık mavi renk üzerine beyaz ve yeşil çiçeklerle boyanmış çinilerle dekore edilmiştir.²⁰⁹

Yine bu dönemde Hokand hanlığında Hazreti Kalan Sahipzade Medresesi (1862), Hâkim Oyim Medresesi (1869-1870) ve Sultan Muradbek Medresesi (1872) inşa edilmiştir. Bunların arasında yüzden fazla odadan oluşan ve XIX yüzyılın ikinci yarısının eşsiz bir mimari anıtı olan Hudayarhan Sarayı (1863-1870) bulunmaktadır. Süslemeleri ve parlak renkli desenleri ile öne çıkmaktadır. Hanlığın en büyük merkezi olan Taşkent'te XIX yüzyılın ortalarında Hazreti İmam külliyesinin eski kısımlarının restorasyonu ve 1859'da Barak Han medresesinin yapımı başladı. Bu dönemde Barak Han Medresesi'nin karşısındaki Mui Mübarek Medresesi'nin inşaatı XX. yüzyılın başlarında tamamlandı ve Tillaşeyh Camii inşa edildi.²¹⁰

Bu zamana kadar Buhara Emirliği'nin mimari görünümü de değişime uğradı. Kentsel ve kırsal konutlar ve mahalle binaları bölgeyi daha ferah ve güzel hale getirdi. Kufi,

²⁰⁷ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 448.

²⁰⁸ Alixojaev M, *a.g.e.*, 13.

²⁰⁹ Hoji IA, İbrohimov N, *Markaziy Osiyoda İslom Madaniyati*. (Toshkent: Sharq Nashriyoti, 2005), 351.

²¹⁰ Hoji IA, İbrohimov N, *a.g.e.*, 351.

Rayhani ve Nasta'i yazıları binaların dekorasyonunda kullanılmaya devam etti. Bu dönemde Semerkant, Buhara, Şehrisabz, Karşı, Guzor, Katta Kurgan, Dehnov gibi emirliğin birçok şehrinde cami ve medreseler inşa edildi. Buhara'daki Domullo Tursunjon medresesi, Hudoidad mimari kompleksi (cami, medrese ve sarnıç), Ernazar elçi medresesi, Karşı şehrindeki Ali ve Mir Muhammed medreseleri bunlardandır. Ayrıca bu dönemde şehirlerde ihtisaslaşmış birçok açık çarşı, kervansaray, hamam ve yol kenarı sarnıçları yapılmıştır.²¹¹

²¹¹ Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.*, 426.

2.3. SİYASİ, KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI (Rus işgalinden Bağımsızlığa kadar)

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası döneminde Türkistan bir istibdat ve halkı ezme politikasıyla yönetiliyordu. Ekim darbesinden sonra iktidara gelen Sovyet döneminde yerel halkın aşağılanması ve baskısı yoğunlaştı. Böylece Türkistan'da bağımsız devleti, dili, kültürü, örf ve adetleri ve milli değerleri ihlal eden diktatörlük rejimi 130 yıl sürmüştür.

Rus işgali, Özbekistan tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Çarlık Rusyası tarafından 1865-1876 yıllarda işgal edilen Özbekistan, uzun yıllar bağımsızlıktan uzak kalmasına bağlı olarak dini ve kültürel açıdan da birtakım zorluklar yaşamıştır. Özbekistan'ın 1865 yılında Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmesi ile başlayan Rus hakimiyeti daha sonra Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra da devam etmiş ve nihayet 1991 yılında son bulmuştur. Çalışmamızın bu kısmında Özbekistan'ın Rus işgalinde kaldığı yaklaşık 130 yıllık dönemdeki siyasi, kültürel-dini yapısı hakkında bilgiler verilecektir.

2.3.1. Türkistan'ın Rus İmparatorluğu Tarafından İşgali

Kafkasya, Volga bölgesi, Sibirya ve Orta Asya üzerinde hakimiyet kurmak, Rus çarlarının asırlık bir hayaliydi. Rusya Çarı İvan Grozni bu hayali gerçekleştirmeye başladı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kazan, Astrahan ve Sibirya'yı işgal etti. Rus İmparatorluğu'nun dış politikasında sınırlarını doğuya doğru genişletmek için zengin ülke olarak bilinen Orta Asya'daki mevcut hanlıklar hakkında geniş bir istihbarat bilgisi toplamaya başladı. Öncelikle Buhara Emirliği, Hive ve Hokand hanlıkları ile kapsamlı ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Turist, tüccar ve elçi olarak gönderilen casuslar, Orta Asya'daki siyasi, sosyo-ekonomik ve askeri durumun yanı sıra su ve kara yolları hakkında bilgi topladı. Bu, Moskova Ticaret Şirketi sözcüsü Antoni Jenkinson başkanlığındaki büyükelçiliğin faaliyetlerinde belirgindir. Jenkinson ve meslektaşları, Buhara'nın ekonomik, sosyo-politik durumu ve uluslararası ilişkileri hakkında mümkün olduğunca fazla bilgi toplamak için Nisan 1558'den 2 Eylül 1559'a kadar Buhara'da bulundular. Rus devleti Orta Asya hanlıkları hakkında bilgi toplamaya büyük çaba göstererek devam ettiler. Kaynaklarda belirtildiğine göre XVII. yüzyılda Buhara ve Hive hanlıklarında 9 Rus elçisi

bulunmuştur.²¹² XVII. yüzyıl boyunca elçiler iki taraflı gidip gelmelerine rağmen, hiçbir resmi temas kurulmadı.

Rus devleti ile Orta Asya hanlıkları arasındaki ilişkiler, I. Petron'un tahta çıkmasıyla yeni bir düzeye ulaştı. 1700'de Hive Hanı Şahniyaz (1688-1702) elçileri I. Petro'yu ziyaret ettiğinde, Rusların Orta Asya'yı işgal etme niyetleri yoğunlaştı. 1717'de Petro, Orta Asya'nın altın yataklarını almak ve Hindistan'a bir ticaret yolu açmak için Prens Bekovich-Cherkassky liderliğindeki Hive'ye 7.000 kişiden oluşan bir kervan gönderdi. Seferin bir kısmı doğu kıyısı boyunca Astrahan'dan gemiyle gönderilecek ve İskender Körfezi'ndeki St. Peter ve St. Alexandrovsk ve Krasnovodsk kaleleri inşa edildi. Seferin ikinci kısmı Gurev aracılığıyla Astra Han'dan Hiva'ya gönderildi. Asıl amacı, Hive barış büyükelçisi kisvesi altında Bekoviç-Çerkessky'nin komutasında silahlı bir bölüğün Hive hanlığının bağımsızlığını işgal eden bir rakip, düşman olarak yola çıkmasıydı. Hive hanlığını Rusya'nın bir vasalı yapması talimatı verildi. Hive yakınlarındaki müfrezen birlikleriyle yapılan bir savaşta, Hiveliler onları mağlup etti, hayatta kalanlar esir alındı ve sadece birkaçı kaçmayı başardı. 1717 yazında, 3.000 kişilik başka bir müfreze çeşitli hastalıklardan öldü ve sadece 700'ü kaldı. O zamandan beri, Rusya'nın Orta Asya hanlıklarına karşı düşmanlığı arttı.

Rusça Pyotr (I. Petro)'nun hükümdarlığı sırasında kuzeydoğu Kazakistan'da, Om Nehri boyunca 1717'de Omsk, 1718'de Semipalatinsk ve 1720'de Ust-Kamenogorsk dahil olmak üzere birçok kale inşa edildi. Omsk Kalesi'nden Orenburg Kalesi'ne kadar 11 kale, 33 hendek tahkimatı ve 42 meşalesi olan Petropavlovsk Kalesi inşa edildi. Orada yaklaşık 4 bin kişi yaşıyordu. Böylece Orta Asya ve Kuzey Kazakistan'da İrtiş Nehri'nin üst kesimlerinden Ural Nehri'ne kadar uzanan yarım daire şeklinde bir askeri hat kurulmuş ve Orta Asya'nın işgali için büyük ve uzun hazırlıklar yapılmıştır.

Rus birlikleri 200 yılı aşkın bir süredir kuzeyinde Orta Asya'ya karşı güçlü bir askeri üs inşa ediyordu. İngiliz burjuvazisi ise Orta Asya'yı büyük bir ticaret pazarı olarak görüyor ve çeşitli şekillerde ele geçirmek için adımlar atıyordu. Ayrıca Orta Asya

²¹² Averyanov AP. Kertman L E. Krivoguz IM. Manusevich AY. Manfred A Z. Orlov BA. Fursenko A A, *Yangi Tarix (Yeni Tarih) 1871-1917 Lisenin 9. sınıf için ders kitabı I. M. Krivoguz baskısı altında SSCB halk eğitimi devlet komitesi tarafından onaylandı.* (Toshkent: O'qtuchi, 1989). (1. 1 materialı po istorii uzbekskoy, tadjikskoy i turkmenskoy SSR. VIP. 3, Leningrad, 1932, str. 255-195.

hanlıkları arasındaki farklılıklar hem Ruslar hem de İngilizler için elverişli bir durum yaratıyordu.

XIX. yüzyılın ortalarında, İngiltere'nin Orta Asya'ya yönelik politikası ve Rusya'nın Kırım Savaşı'ndaki yenilgisi, Rus İmparatorluğu'nu Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarını işgalini hızlandırdı. XIX. yüzyılın ortalarında iki büyük sömürge imparatorluğu olan İngiltere ve Rusya'nın çıkarları Türkistan'da çatıştı. Rus politikacılar, Türkistan halkları yalnız bırakılırsa, İngiliz hükümetinin yakında Orta Asya'nın doğu bölgelerini ve daha sonra Hazar Denizi'ni işgal edeceğinden korkuyorlardı. İngiltere de Hindistan ve Afganistan üzerinden hanlıklarla ticaret ve diplomatik ilişkiler yürütüyor, Türkistan'ın Rus çarlığı tarafından işgal edilmesinden korkuyordu. İngilizler, Rusya'nın sınırlarının Afganistan'a ulaşmamasını istiyordu. En azından hanlıklar iki devlet arasında tarafsız bir zemin olarak kalmalıydı. İngiltere'nin asıl amacı, üç hanlığı Rusya'ya karşı bir güç olarak birleştirmek ve Rusya'nın hanlıkları işgal etme planlarını engellemek idi. Bu hedefe ulaşarak Orta Asya pazarlarını ele geçirme planı vardı. Bunun için İngiliz hükümeti 1841-1842 yıllarında Stoddart ve Connolly'yi hanlıklara özel bir görevle gönderdi. Kokand ve Hive hanları bu teklif üzere güçlerini birleştirmeye karar verdiler. Ancak Buhara Emiri Nasrullah Han, İngiliz büyükelçilerini idam etti. Bunu yaparken, Çarlık Rusyası'nın işgali için bir fırsat sağladı. Rusya bu fırsatı değerlendirdi ve Orta Asya'nın işgalini dört aşamada gerçekleştirdi. İlk aşama- 1847-1865'te Rus İmparatorluğu, Kokand Hanlığı'nın kuzey-batı bölgelerini ve Taşkent şehrini işgal etti. İşgal altındaki topraklarda Orenburg Genel Valiliği'nin bir parçası olan Türkistan bölgesi kuruldu. İkinci aşama, Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği'ne karşı işgallerin gerçekleştirildiği 1865-1868 yıllarını kapsıyordu. Üçüncü aşama, 1873'ten 1879'a kadar Hiva ve Hokand hanlıklarının işgaliydi. Dördüncü aşama, 1880-1885'te Türkmenlerin işgaliydi. Böylece 1864-1885 yıllarında Rus İmparatorluğu'nun 20 yıldan fazla süren askeri hareketler sonucunda Orta Asya devletleri Rus İmparatorluğu'nun sömürgesi haline getirildi.²¹³

Çarlık Rusya'sı Orta Asya'yı işgal ettikten sonra, Çarlık yöneticilerinin ilk işi ülkedeki idari ve yönetim sistemini güçlendirmek olmuştur. Çar, sömürge politikası Türkistan'ı yönetmek için yeni bir idari sistem oluşturmuştur. Bunun nedeni Türkistan nüfusunu dünya medeniyetinden geride kalan "yarı vahşi halklar" olarak kabul etmeleridir.

²¹³ Eshov BJ vd., *a.g.e.*, 335.

Ruslar kendilerini Hristiyanlığın ve barbarlığa karşı medeniyetin kalesi olarak biliyorlardı. Kendilerini, “Tanrı Tarafından Avrupa’yı ve Hristiyanlığı barbar Asyalılara karşısında korumakla görevlendirilmiş” olarak kabul eden Ruslar aynı zamanda kendilerini “yarı vahşi Asyalıları medenileştirmekle” görevli saydılar. Onun için her tür sorunu askerî yöntemlere başvurarak çözen yeni bir Rus yönetim sistemi kurmuşlardır.²¹⁴ Ülkenin bu tür yönetimi Türkistan Genel Valisi S.M. Duhovsky'ye göre, yerel nüfus üzerinde sürekli kontrolün sürdürülmesidir. O, "insanlık ve insancılık fikirlerinin, kendi hâkimlerinin zulmüne alışmış yerel nüfusa uygulanamaz" olduğunu söylemiştir.²¹⁵

Türkistan Genel Valilerine Rusya, başka bölgelerindeki valilerinde olmayan hak ve büyük ayrıcalıklar vermiştir. Bu ayrıcalıklar idari yönetimde valilerin şiddete dayalı yöntemlerini sürdürmelerinde onlara güç kazandırmıştır. Buna göre Rus dili devlet dili olarak belirlenmiş, milli dilin ve milli kültürün gelişmesine izin verilmeyip “Rus milliyetçiliği” politikası uygulanmıştır. Ruslardan oluşturulan Çarlık yönetiminin memurlarının görevi, Rusya'nın çıkarlarının korunması ve Türkistan'ın doğal kaynaklarının talan edilmesi olmuştur. Böylelikle sömürgecilik ve ulusal baskı ülke genelinde hüküm sürmüştür.²¹⁶ Çarlık Rusya'sı Türkistan'ın işgalinden itibaren ülkeyi bir zenginlik kaynağı olarak görmüştür. Sömürgecilik politikası Rus endüstrisine düzenli olarak hammadde sağlayan alanlara büyük önem vermiştir. Özellikle ülkedeki pamuk endüstrisinin gelişimi için çok büyük maddi destek sağlamıştır. Bu emperyalist politika Rus tekstil endüstrisinin sahipleri, toprak sahipleri ve Rus burjuvası için büyük menfaat sağlamıştır. Buna karşılık kendi sanayi ürünlerine rekabet eden yerel el sanatları ürünlerini bitirmeye çalışmıştır.²¹⁷

Çarlık Rusya'sının Türkistan'da sömürge iskân politikasını uygulamasındaki temel amaçlarından biri de yerel nüfusu asimile etmek ve Türkistan'da kalıcı bir Rus nüfusu oluşturmak olmuştur. Ülkedeki Rus işgali, aynı zamanda Rus devletine askeri ve siyasi bir destek de sağlamıştır. Bu amaçla uygulanan iskân politikası için 1896-1906'da 3 milyon altın som harcanmış bu maliyet 1907'de 13 milyon altın som'a yükseltilmiştir.²¹⁸

²¹⁴ Eshov B, - Haydarov M, a.g.e., 345.

²¹⁵ Ziyoyev H, a.g.e., 151.

²¹⁶ Ziyoyev H, a.g.e., 151.

²¹⁷ Ziyoyev H, a.g.e., 152; Eshov B, - Haydarov M, a.g.e., 347.

²¹⁸ Eshov B, - Haydarov M, a.g.e., 350; Ziyoyev H, a.g.e., 154.

Çarlık hükümeti yerli halktan büyük miktarda vergi alırken, ülkeye yerleştirdikleri Rusları vergiden muaf tutarak ayrıcalık tanımıştır. Bu durumda yerel halk sulu ve verimli arazilerini satmak zorunda kalmıştır. Bu bölgelerde bırakılan arazi Sirderya bölgesinde 47.600, Fergana bölgesinde 75.000, Semerkant bölgesinde 3.000 ve Hazar bölgesinde 7.000 tanob²¹⁹ olmuştur. Zamanla Rus göçmen çiftçileri yerel nüfusun arazilerini işgal etmeye başlamıştır. Bu ise aralarında toprak konusunda çatışmalara neden olmuştur.²²⁰ Sonuçta, sömürgeciler gittikçe zenginleşmiş, ucuz işçi gücü olan yerel nüfus da o kadar yoksullaşmıştır. Köylüler zor şartlarda borçlanmış, borçlarını ödeyemedikleri için topraklarını satmış, topraksız kalanlar topraklarda veya yeni açılan işletmelerde düşük ücretle çalışmak zorunda kalmışlardır. Arazi Rus bankaları veya yerel zenginler tarafından satın alınmış, böylece ülkede sulanan araziye sahip zengin çiftlikler oluşturulmuştur. XX. yüzyılın başlarına ait verilere göre ülke nüfusunun %70'i yoksul, %17'si orta sınıf ve %13'ü varlıklı aileler olarak kabul ediliyordu.²²¹

XIX. yüzyılın sonunda, ekonomik zorluklar ve halkın ahlaki açıdan aşağılanması ve yerel geleneklere aykırı kararların alınması sonucunda Türkistan'da ulusal kurtuluş hareketleri yoğunlaştı. Ülkenin farklı yerlerinde yükselen bu ayaklanmaların merkezinde ağırlıklı olarak çiftçiler ve kent zanaatkarlarından oluşan nüfusun yoksul kesimi vardı. Bu hareketlere vatansever din adamları, tüccarlar, milli gururlarını kaybetmemiş toprak sahipleri de katıldı. Ülkenin farklı yerlerinde sömürgeciliğe karşı protesto gösterileri yapılmıştır. 1887-1897 yıllarında Fergana, Semerkant ve Sirderya bölgelerinde sömürgecilerin politikalarına karşı toplam 663 eylemin olduğu bilinmektedir.²²² Özbek halkının bağımsızlık ve özgürlük mücadeleleri ile ilgili Hamid Ziyoyev'in "Özbekistan'ın Bağımsızlığı Mücadelelerinin Tarihi (M.Ö. asırlardan 31 Ağustos 1991'e kadar)" kitabında detaylı anlatılmıştır.²²³

²¹⁹ Tanob, ½ hektarlık alan ölçüsüdür. 1 tanob, farklı yerlerde farklı olan, hektarın altıda birinden yarım hektara kadar, bir alan ölçüsüdür. Davronbek, "Doğu kaynaklarında ölçü birimleri", <http://n.ziyouz.com/> (24 Ekim 2013).

²²⁰ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 232; Eshov B,- Haydarov M, *a.g.e.*, 349; Ziyoyev H, *a.g.e.*, 154.

²²¹ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 233.

²²² Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 154-342.

²²³ Ziyoyev H, *a.g.e.* 155.

2.3.2. Türkistan'da Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı, Reform Faaliyetleri

Cedit, "yeni" anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Ceditcilik veya Ceditizm XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Türkistan, Kafkaslar, Kırım ve Tataristan'ın yaşamında büyük önem kazanan sosyo-politik, eğitimsel bir harekettir.²²⁴ İlk olarak 1880'lerde Kırım'da ortaya çıkan, Orta Asya'da 1890'lardan itibaren yayılan Ceditçilik, önceleri kültür alanında bir hareket olarak faaliyet göstermiştir. Bu akımın temsilcileri, Türk dillerinin gelişmesi, bu dillerdeki edebiyatın zenginleşmesi, dünyevî ilimlerin öğrenilmesi, ilmî başarıların kullanılması ve kadın-erkek eşitliği için mücadele çağrısında bulunmuşlardır. Daha sonra Ceditçiler Pantürkizm fikirlerini yaymışlardır.²²⁵

Türkistan'da kurulan sömürge baskısı XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında daha da yoğunlaştı. Yerel halkını ekonomik olarak soymak ve ezmekle birlikte, onları cehalet içinde tutmaya, manen yoksullaştırmaya çalışmışlardır. Sömürgeciler bu amaçla, memurlar, askerler, bankerler, ticaret-sanayiciler, mühendisler-teknisyenler, rahipler, bilimsel güçler, işçiler ve köylüler dahil olmak üzere ajanlarını seferber etmişlerdir. Zorbalar ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar yerel halkın özgürlük arzusunu söndürememişler, ulusal kurtuluş hareketi güçlenmiştir. Bu durum, ulusun refahını düşünen aydınlar, yerel burjuvazi temsilcileri, ulema içinde, halkı uyandırmak, ulusal bilinci yükseltmek ve birlik için çabalayan güçleri hazırlamış ve yetiştirmiştir.²²⁶

Doğu ve Batı'yı karşılaştırarak Müslümanların ve Türklerin, özellikle de Rus kontrolündeki Müslüman dünyasının, dünyadaki gelişmeden koptuğunu ilk fark eden kişilerden biri Kırım Tatarlarından olan İsmail Gaspıralı (1851-1914) olmuştur. Gaspıralı, Türkî halkların cehaletini ortadan kaldırmak, maneviyat ve aydınlanma yoluyla gelişmiş ülkeler düzeyine yükseltmek için harekete geçmiştir. İsmail Gaspıralı, eğitimde reform yapılması ve okullarda dünyevi derslerin öğretilmesi konusunu gündeme getirmiştir. 1884'te Kırım'ın Bahçesaray şehrinde bir Cedit okulu kurmuştur.²²⁷ O kurduğu okulun öğrencileri için bir müfredat oluşturmuş ve ders kitapları yazmıştır. 40 günde 12 öğrenciyi

²²⁴ Ceditizmin özünün yeni bir yorumu B. Kasimov, O. Sharafiddinov, A. Ahmedov, A. Aliev, H. Ziyoev, N. Karimov, D. Alimova, Sh. Turdiev, H. Sodikov, M. Hasanov, H. Boltaboev, S. Azamkhozhaev, S. Kholboev, S. Ahmedov, Sh. Rizaev, R. Shamsutdinov vb. gibi alimlerin birçok eser ve makalelerinde gösterilmiştir.

²²⁵ Usmonova Q vd., *a.g.e.* 243.

²²⁶ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 244.

²²⁷ Eshov B, - Haydarov M, *a.g.e.*, 361; Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 244.

okur-yazar yaparak kısa sürede ün kazanmıştır. "Tercüman" isimli gazete neşrederek fikirlerini yaymıştır. 1888'de "Rehber-i Muallimin" öğretmenlere rehber kitabını yayınlarak modern okulların yapımını, donanımlarını, derslerin içeriğini, test ve sınavlara girme yöntemlerini anlatmıştır. İsmail Gaspıralı'nın düşünceleri Türkistan'da da kabul görmüştür. 1893'te Türkistan'a gelerek aydınlarla görüşmüştür. Buhara Emirinin huzuruna çıkıp bir Cedit okulu açma izni almıştır. Türkistanlı aydınlar Ceditçilik fikrine sahip çıkarak eğitimde reform yapmaya ve "Usul-i Cedit" okulları kurmaya başlamışlardır. 1898 yılında Kokand'da Selâhaddin Hoca, 1899 yılında Andican'da Şamsiddin Hoca ve Taşkent'te Mannon Qori (Kârî=hafız, ilim adamı anlamında) Cedit okulunu kurdular. 1903 yılında Türkistan'da 102 ilk ve 2 ortaokul faaliyet göstermiştir.

Türkistan'daki Ceditçilik hareketine Mahmud Hoca Behbudi, Abdülkadir Şakuri, Munavvar Qori Abduraşidhanov, Abdulla Avloni ve daha onlarca ulusal aydınlar rehberlik ediyordu. Başlangıçta eğitim reformu yolunu izlediler. "Usul-i Cedit" okulları ağı giderek genişleyerek dini öğretilerle birlikte tıp, hikmet, kimya, astroloji, geometri gibi dünyevi bilgiler öğretilmiş, okur-yazarlık öğretimi hız kazanmıştır.²²⁸ Öğrencilere Türkistan ve Türklerin tarihinin öğretilmesine, milli şuurların uyandırılmasına ve toplumun etnik olarak birleştirilmesine özel önem verilmiştir. Buna örnek olarak Behbudî'nin öğrencilerine "Öz soyunu tanımayan, yedi atasını (yedi kuşağı) tanımayan bir bilinçsiz köle-mankurttur" diye kültür tarihinin derinden öğrenilmesi pek önemli olduğunu, her insanın doğduğu yere sıkı sıkıya bağlı olması gerektiğini anlatmıştır. Halkına, doğup büyüdüğü ortamına kendinden önceki büyüklerinin buldukları katkıları, yaptıkları faaliyetleri, gösterdikleri kahramanlıkları öğrenilmesi gerekli olduğunu hatırlatarak, aksi halde köksüz "mankurtizm-bilinsiz köle" insanlar haline geleceklerini öğrencilerine söylemiştir.²²⁹

Ceditçiler gençleri yurtdışına eğitime göndermek için inisiyatif almışlardır. Zengin sınıfın ileri düzey temsilcileri, Ceditçilerin bu hareketini onaylamış ve onlara maddi destekte bulunmuştur. Gelecek vaat eden birçok genç Almanya, Mısır, Türkiye ve Rusya'nın merkezi şehirlerine eğitim için gönderilmiş. Andicanlı Mirkomil Mirmominboyev kendi hesabından bu iş için büyük miktarda fon ayırmıştır. 1910'da Müderris Hacı Rafi, Mirza Abduvahid, Hamidhoca Mihri, Osmanhoca ve Muhammaddin Makhдум, Buhara'da "Terbiye-i Etfal" (Çocuk Eğitimi) derneği kurmuşlar ve Türkiye'de

²²⁸ Sodiqov H- Jo'raev N, *Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida* (Toshkent: Sharq, 2011), 345-350.

²²⁹ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 245.

eğitim görmeleri için 1911'de 15 öğrenci ve 1912'de 30 öğrenciyi göndermişler. Munavvar Kârî'nin 1909'da kurduğu "Cemiyeti Hayriye" de fakir ve zayıf öğrencilere yardım ederek gençlerin yurtdışına eğitime gönderilmesine yardımcı olmuştur.²³⁰

Türkistan'da Ceditçiliğin ortaya çıkışı ve gelişimiyle ilgili Sodikov H. ve Joraev N. "Türkistan'ın Çarlığın Sömürgesi Döneminde" kitabında Osmanlı-Türk İmparatorluğu'nun sosyo-politik, kültürel ve ideolojik fikir ve hareketlerinden güçlü bir şekilde etkilendiğini, özellikle Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde ülkeyi geri kalmışlıktan kurtarmaya yönelik birtakım kanunları uygulanmasının Türkistan halkı için önemli olduğunu, Türkiye'deki ileri reformlar, Avrupa kültürünün ve yaşam tarzının ülkede yaygınlaşmasına yol açtığını, bu olumlu gidişatın Türkistan'ı da etkilediğini ifade etmiştir.²³¹ Bu sırada Türkistan, Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği'nden birçok aydın Türkiye'ye okumaya gelmişlerdir. Eğitim gören marifetperverler Türkiye'de devam eden pozitif reformlar, gelişmiş Avrupa yaşam tarzı, teknolojik gelişme, kültür ve aydınlanmadan etkilenmişler ve kendi memleketlerinde de benzer değişimlerin olmasını arzu etmişlerdir. 1889 yılında kurulan "İttihat ve Terakki" cemiyetinin görüşleri Türkiye'de yayıldı. Bu dönemde Türkiye'de eğitim gören Türkistanlı aydınlar anavatanlarına dönüp bu tür cemiyetler kurdular. Rusya'da 1905 yılı²³² boyunca gerçekleşen ayaklanmalar sonrası Rusya'daki Türk halklarının Türkiye ile kardeşlik ilişkileri artmıştır. Döneminde Türk dünyasının merkezlerinden biri olan Kırım ve Kazan'da yayınlanan Ceditizm ruhundaki eserler Türkistan'da da yayılmaya başladı.²³³

İstanbul'da kurulan "Cemiyeti Hayriye" ve "Neşriyat" şirketleri gibi sosyal organizasyonlar Buhara ve Hive'de de ortaya çıktı. Bu toplumlarla birlikte gelişen Ceditçilik hareketi, 1908 Türk ihtilali nedeniyle ortaya çıkan "Genç Türkler" (Jön Türkler) hareketine alternatif olarak büyümüş ve Hive'de "Genç Hiveliler" ve Buhara'da "Genç Buharalılar" topluluklarını oluşturmuştur. Bunlar daha sonra siyasi parti statüsünü kazandılar. Ceditçilik hareketinin bu tür siyasi örgütleri ve toplulukları, Taşkent,

²³⁰ Sodiqov H, Jo'raev N, *a.g.e.*, 350.

²³¹ Sodiqov H, Jo'raev N, *a.g.e.*, 349; Eshov B, - Haydarov M, *a.g.e.*, 362-365.

²³² Rusya'da 1905 yılı boyunca gerçekleşen ayaklanmalar, grevler ve protestolar, İmparatorluk hükümetinin gücünü zayıflattı ve reformlar taleplerini güçlendirdi. Bunun sonucunda, İmparator II. Nikolay, 17 Ekim 1905'te, "Ekim Manifestosu" olarak bilinen bir bildiri yayınladı ve temel özgürlükleri garanti altına alan bir anayasa ve seçim reformları vaat etti. Bu, Rus İmparatorluğu'nda siyasi açıdan önemli bir dönüm noktasıydı ve 1917 yılındaki devrimin ön koşullarından biriydi.

²³³ Sodiqov H, Jo'raev N, *a.g.e.*, 350.

Semerkant, Buhara, Hive, Kokand, Andican gibi Orta Asya'nın büyük şehirlerinde güçlü ve etkili örgütler haline geldi. 1913 yılında M. Behbudî "Semerkant" gazetesini ve "Oyina" (Ayna) dergisini çıkarmaya başladı. Kendi liderliğinde özel yayınevi "Nashriyoti Behbudiya" ve "Kütüphane-i Behbudiya"yı kurmuştur. Gazete ve dergilerde milletin ve vatanın sorunları, halkın aydınlatılması ve özgürlüğünün sağlanması konularında makaleler yayınlamıştır. Bu gazete ve dergiler Rus İmparatorluğu yönetimindeki Türk halklarına, İran, Afganistan, Hindistan ve Türkiye'ye kadar ulaşmıştır. Bunun gibi Özbek aydınlarının önde gelenlerinin, kitleleri otoriter rejime karşı kışkırtmaya hizmet eden gazeteler ve dergiler yayımlanmıştır.²³⁴

Ceditçiler ulusal tiyatroyu kurmuştur. 1913 yılında Munavvar Qori önderliğinde Müslüman sanatçılarından oluşan amatör topluluk- "Turan" grubu kuruldu. 27 Şubat 1914'te Özbek Ulusal Tiyatrosu'nun ilk resmi açılış töreni Taşkent'teki Kolezyum Tiyatrosu binasında gerçekleşti. Munavvar Qori, Özbek Ulusal Tiyatrosu'nun ilk perdesini açarken şunları söyledi: "Hepiniz biliyorsunuz ki Türkistan dilinde hala tiyatro yoktur... Tiyatronun asıl anlamı "ibrethane" veya "uluların mektebi"dir. Tiyatro sahnesi, dört bir yanı aynalı bir eve benzer ki onun içine giren herkes kendinin hüsün ve kubuhunu, kusur ve eksikliğini görür. O gün sahnede M. Behbudî'nin "Padarkush" adlı skeci oynandı.²³⁵ Türkistan'da İslam'ın yozlaşmasını anlatır ve kurtuluşun yolunun eğitim olduğu ve eğitimin "saf bir din" ile sağlanabileceği fikrine izleyicinin dikkatini çeker. "Toy", "Zehirli Hayat", "Cuvanbaz", "Bahtsız Damad" skeclerinde kadın hakları, çok eşlilik, zorla evlendirmenin sonuçları gibi sorunlar işlenmiştir. Ulusal tiyatro sanatı, milletin kusurlarını ve olumlu yönlerini halka anlatmak için bir ayna görevi görmüştür. Ceditçiler yayın ve tiyatrolarında bazı bağınaz din adamlarının rüşvet ve ahlaksızlıkları ciddi şekilde eleştirildi. Abdür-rauf Fıtrat, "Münazara" adlı eserinde Buhara alimlerinin cehaletlerini ve rüşvetlerini gözler önüne sermiştir. "Hintli Turistin Maceraları" adlı çalışmasında, Buhara, Karşı ve diğer şehirlerdeki ekonomik düşüşün ana nedeni olarak bazı din adamları, konumlarının kötüye kullanılmasına dikkat çekti. Ceditçi gazeteciler ve oyun yazarları, uyuşturucu bağımlılığı, fuhuş ve zina gibi ahlaksızlıkları kınadılar.²³⁶

²³⁴ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 246.

²³⁵ Kocaoglu Timur, "Türkistan'da Türkçe İlk Tiyatro Eseri: Mahmud Hoca Behbudî'nin Pederküş (Baba katili) Pyesi 1913", *Türklük Araştırmalar Dergisi*, (bahar 2004), 86.

²³⁶ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 247; Sodiqov H, Jo'raev N, *a.g.e.*, 386.

Ceditçiler, toplumsal ve bölgesel birlik meselesini gündeme getirerek, halkı milli ve dini birliğe, kaynaşmaya, toprak birliğine davet etmiş, toplumsal bilinci yükseltmeye çalışmışlardır. Ceditçilere bir yandan bağınaz ruhaniler diğer yandan katı bürokratlar karşı çıkıyordu. Bağınaz ruhaniler Ceditçilerin getirdiği tüm yeniliklere karşı çıktılar. Onlar Ceditçiler pederküşler (baba katilleri)²³⁷ ve okulları hakkında şöyle derler: "Bu tür okullarda öğrenciler birinci yıl gazete okumaya başlar, ikinci yıl özgürlük talep ederler, üçüncü yıl Cenabı Âlîlerini tahttan indirip hapse atarlar." Mutaassıplar tarihi tasvir etmenin ve öğretmenin saçmalık, dehrilik olduğunu kabul ettiler. M. Behbudi onları ifşa ederken, Hem "Kur'an"ın hem de Hz. Muhammed'in hadislerinin tarihle ilgili olduğunu ve "Kur'an-ı Kerim" in dörtte birinin tarihi bilgilerden oluştuğuna dair için deliller getirmiştir.²³⁸

Sömürge yetkilileri Cedid hareketini engellemek için önlemler almıştır. Bunlar üzerinde denetim kurulmuş, gazete ve dergiler yasaklanmış, yayınevleri yıkılmış, kitapçılar ve okuma salonları kapatılmıştır. Baskı, özellikle 1905-1907 Rus devriminden sonra artmıştır. Yerel burjuvazinin ve toprak sahiplerinin (zemindâr) bir kısmı bu devrimden korktu ve sömürge yetkililerine sığındı. Ceditçilerden ayrılarak kadimcilere katıldı. Kadimciler olarak adlandırılan bu grup, Rusya'nın itibarının bizim itibarımız olduğunu, Allah'tan korkup, padişaha (Rusya) saygı duymak gerekliliğini ve padişahın emrinin vatandaşlara vacip olduğunu söyledi. Reformlara karşı çıktılar ve eski düzeni savundular. Türk halklarının Türk devleti altında birleşmesi olan Pan-Türkizm ve İslam dininin tüm halklarının birleşmesi olan Pan-İslamizm'in karşısında durdular.²³⁹ Ceditçilik giderek daha da ilerledi. Sömürgecilerin Ceditçiliğe karşı aldıkları şiddetli tedbirler, onları manevi ve eğitim reformundan siyasi direniş seviyesine yükseltmeye yöneltti. İlk siyasi dernekler ve partiler kuruldu.²⁴⁰ XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Türkistan'da ortaya çıkan Ceditçilik, kültürel-egitimsel, ulusal, sosyo-politik bir hareket iken daha sonra sömürgecilere karşı ulusal kurtuluş hareketinin ideolojisi haline gelmiştir.

Rus İmparatorluğu'nun sömürgeciliğinin etkisi altında kalan Türkistan bölgesinin hayatında bu dönemde önemli tarihi olaylar meydana geldi. Sömürge yönetim organı olan

²³⁷ "Pederküş" (Baba Katilleri): Babalarının yolundan gitmeyen, babalarına ihanet eden demektir.

²³⁸ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 247.

²³⁹ Kadimciler, Cedidçilik hareketinin İslam kültürüne ve değerlerine aykırı olduğunu düşünüyorlardı. Ayrıca, hareketin Batılılaşma yanlısı olması nedeniyle, İslami değerlerin ve geleneklerin yavaş yavaş kaybolacağı endişesini taşıyorlardı.

²⁴⁰ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 247.

Türkistan Genel Valiliği kaldırıldı. Onun yerine, 7 Nisan 1917 tarihli Geçici Hükümet kararına göre, Harbiyeli N.N. Şçepkin başkanlığında 4'ü yerli 9 kişiden oluşan Rusya Geçici Hükümeti Türkistan Komitesi kuruldu. Bölgelerde askeri valilik sistemi kaldırılmış ve bölge komiserleri kurumu kurulmuştur. Geçici hükümetin ülkeyi dünya savaşından çıkaramaması, tarımsal ve ulusal sorunların çözülememesinden Bolşevikler ustaca yararlandılar. Bolşevikler tarafından öne sürülen "Bütün iktidar Sovyetlere", "Toprak köylülere" ve "Halklara barış" sloganları iktidara gelmelerinde etkili olmuştur. 1917 yılı 24-25 Ekim'inde Rusya'nın başkenti Petrograd'daki darbeden sonra Bolşevikler tarafından Petrograd'da İkinci Tüm Rusya Sovyetleri Kongresi toplanmış ve Lenin'in başkanlığında bir Sovyet hükümeti, "Halk Komiserleri Sovyet'i" kurulmuştur. Barış ve Toprak Kararnameleri kabul edilmiştir. Sovyet hükümeti, gücünü sadece merkezde değil, eski Rus İmparatorluğu'nun kontrolü altındaki tüm topraklarda da kurmaya çalışmıştır.²⁴¹

Türkistan'da Sovyet otoritelerinin oluşumu sırasında da Bolşevik liderlerin şovenist politikası tüm gücüyle kendini göstermiştir. 15-22 Kasım 1917'de Taşkent'te Türkistan İşçi, Asker ve Köylü Vekilleri Sovyetlerinin III. Bölge Kongresi, iktidar meselesini keyfi ve tek taraflı olarak karara bağlamış, Bolşevik Kolesov'un önderliğinde Türkistan Halk Komiserleri Konseyi kurulmuştur. Bu konsey Komünist ve Sosyalist temsilcilerden oluşmuştur.²⁴² Ülke nüfusunun %95'ini oluşturan yerli halkın tek bir temsilcisine konseyde yer verilmemiştir. Ekim Devrimi'nin lideri Lenin tarafından imzalanan "Rus Halklarının Hakları Bildirgesi", "Ezilen ve Sömürülen Halkların Hakları Bildirgesi", "Rusya ve Doğu Müslümanlarına" çağrısında ve diğer belgelerde ulusların özgürlüğü ve haklar resmen tanınmasına rağmen uygulamada Rus egemenliği politikası yürütülmüştür.²⁴³ Sovyetler, yerel halkın asırlık hayallerini gerçekleştirmeye çalışmamış, tam tersine her alanda ayrımcılık yapmış, milli ve dini değerlerini zedelemiştir. Sovyet yetkililerinin yerel halkın özel mülkiyetini ele geçirme ve her şeyi Sovyetlerin yararına genelleştirme yönündeki

²⁴¹ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 254.

²⁴² Sosyalizm, özel mülkiyeti sosyal mülkiyete dönüştürerek Özgürlük ve eşitliğin, mutluluğun ve refahın sağlanabileceğini düşünen siyasi bir öğretilerdir. Bolşevik, çoğunluktan yana anlamına gelen Rusça kelime, 1903 yılında düzenlenen Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin İkinci Kongresi'nde Vladimir Lenin ve Julius Martov arasında yeni kurulmakta olan partinin üyelik tanımı üzerine başlayan görüş ayrılığı sonucu yaşanan ayrışmadaki taraflardan Lenin yanlısı grup. Kongrede Lenin yanlıları çoğunlukta olduğu için Rusça çoğunluk anlamına gelen Bolşevik olarak, azınlıktaki Martov yanlıları da Menşevik olarak adlandırılacaktır. Sosyalizm tersi Bolşevizm'dir daha sonra Komünizme inkılap etmiştir. Üretim araçları tüm toplumun ortak malıdır. Fakat yaygın bir kabule göre temel belirleyici özelliği; sınıfsız bir toplum oluşturulmak istenmesidir. Sosyalizmden en önemli farkı budur. Çünkü sosyalizmde işçi sınıfının egemenliği savunulur, yani sınıf kavramı belirleyicidir.

²⁴³ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 255.

anormal faaliyetleri, nihayetinde ülke halkının güçlü protesto hareketlerinin yoğunlaşmasına yol açmıştır.

1918 yılının 20 Nisan-1 Mayıs tarihleri arasında Taşkent'te düzenlenen 5. Bölge Sovyetleri Kongresi'nde Türkistan Avtanom (Özerk) Sovyet Sosyalist Respublikası (Cumhuriyeti) (TASSR) kurulmuş ve RSFSR'ye²⁴⁴ dahil edilmiştir. 1918 Ekim'de Sovyetler Birliği Anayasası, ülkenin VI. Sovyetler Kongresi'nde kabul edildi. İçinde Türkistan'ın RSFSR'nin "bütünsel, kurucu bir parçası" olduğu ve ülke halkının tüm hayatı sorunlarının sorumluluğu altında olduğu yasallaştırıldı. Moskova'nın Sovyet Türkistan'daki etkisini güçlendirmek ve tamamen kendisine bağımlı hale getirmek için 1919 sonbaharında Taşkent'e olağanüstü yetkilere sahip bir Türk komisyonu önemli görevler yerine getirmek üzere gönderildi. Komisyonun faaliyeti, TASSR Sovyet ve parti kurma çalışmalarını hızlı bir şekilde yürütmek, yeni sistemde derin kökler kurmaktı. TASSR'ın hayatında yer alan sosyal, politik, ekonomik ve kültürel süreçlerle ilgili en önemli sorunların hiçbiri Türk Komisyonu üyelerinin yardımı olmadan çözülemezdi.²⁴⁵

1917'de Rusya'da meydana gelen Şubat devrimi değişikliği, Çarlığın yarı-sömürge toprakları olan Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği'ne de yansdı. Öncelikle bu tabi devletin Rusya'nın etkisinden kurtulma hareketleri çabası, ikinci olarak yerel halkın demokratik özgürlükler ve haklar kazanma çabaları aktif hale gelmişti. Özellikle Harezmi'de Genç Hiveliler hareketi, hanlıktaki siyasi durumu değiştirmek ve bir takım demokratik değişiklikleri beraberinde getirmek için yola çıktı. Genç Hiveliler liderleri tarafından geliştirilen manifestoda, meşrutiyetin kurulması, hanın yetkilerinin sınırlandırılması, ekonomi, eğitim ve kültürel yaşam alanlarında reform talepleri öne sürüldü. Bu manifestonun metni 5 Nisan 1917'de açıklandı. Han, Meclis'i toplamayı ve başka reformlar yapmayı kabul etti. Han'ın gücü sınırlandırıldı. Onlar Anayasal monarşi sistemi çerçevesinde reformlar yaparak adil ve insani bir toplum inşa etmenin mümkün olduğuna inanıyorlardı. Sonuç olarak, Hive Hanlığındaki durum karmaşıklaştı. İsfendiyar Han, Cüneyd Han'a Hanlığı ortaklaşa yönetmeyi ve Bolşeviklere karşı savaşmayı teklif etti. Han, Cüneyd Han'ı birliklerin komutanı olarak atadı ve ülkedeki tüm gücü ona emanet etti. Kısa bir süre sonra İsfendiyar Han öldürüldü ve Said Abdullah Han tahta geçti. TASSR ve

²⁴⁴ Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

²⁴⁵ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 261.

Hive Hanlığı arasındaki silahlı çatışma yoğunlaştı.²⁴⁶

Buhara'nın ise iç siyasi hayatı 1917 baharında yeni bir aşamaya girdi. Reform ve değişiklik ihtiyacı netleşti. Ülkede iki liberal-demokratik akım, Genç Buharalılar ve Muhafazakâr akımlar faaliyet göstermeye başladı. Sonuç olarak, 7 Nisan 1917'de emirin kararnamesi (manifesto) açıklandı. Memurlar üzerinde denetim kurma, vergi sistemini düzenleme, devlet bütçesini oluşturma, sanayi, ticaret ve aydınlanmanın gelişmesine özen gösterme sözü verildi. Ancak bu reformlar muhafazakâr güçlerin ayaklanması sonucu hayata geçirilemedi.²⁴⁷

1918-1920 yıllarında Genç Buharalılar'ın programlarında, siyasi görüşlerinde ve taktiklerinde Buhara'da reformların gerçekleştirilmesi için güç kullanılmasının gerekli hale geldiği kabul edilmiş, diğer yandan halkın dini inançları ön plana çıkarılmıştır. Bununla birlikte, yardım için Bolşeviklere müracaat ettiler. Buhara ve Rusya arasındaki ilişkiler gerginleşti. RSFSR hükümeti, Buhara'yı kendi etki alanına getirmek için tüm önlemleri almaya başladı. 23 Aralık 1919'da Sovyet birlikleri hanlık topraklarını ve Şubat 1920'de Hive'yi işgal ettiler ve Kızıl Ordu'nun ve Genç Hivelilerin baskısı altında Said Abdullah Han tahttan çekildi. Böylece Kızıl Ordu birliklerinin yardımıyla Hive'de bir darbe yapıldı ve monarşi devrildi.²⁴⁸ Ağustos 1920'nin sonunda, Türkistan cephesinin komutanı Frunze'nin emriyle, Buhara topraklarının sınırlarında büyük askeri kuvvetler toplar, zırhlı trenler ve uçaklar savaş durumuna getirildi. Bolşeviklerin Doğu politikası planı, Buhara Emirliği'ni devirme görevini içeriyordu. 29 Ağustos 1920'de Kızıl Ordu birlikleri, güçlü direnişe rağmen emirliği işgal etti.²⁴⁹

Nisan 1920'de Hive'de düzenlenen Birinci Tüm Harezmi Halk Temsilcileri Kongresi, Hive Hanlığı'nın kaldırıldığını duyurdu ve ülkeyi Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti ilan etti. Kongre, Genç Hivelilerin eski bir üyesi olan Polvonnoy Hacı Yusupov başkanlığındaki Halk Denetçileri Konseyi'ni seçti. Hükümet, eski Genç Hiveliler, Türkmen aşiretlerinin liderleri ve komünistlerden oluşuyordu. Turkfront komutanlığının emriyle Eski Buhara bombalandı. Korkunç savaştan sonra 2 Eylül'de Buhara yenildi ve emirlik devrildi. 6 Ekim'de 1. Tüm Buhara Halk Temsilcileri Kongresi emir-Sitorai Mohi Hosa'nın

²⁴⁶ Eshov B, - Haydarov M, a.g.e., 409.

²⁴⁷ Usmonova Q vd., a.g.e., 264.

²⁴⁸ Eshov B, - Haydarov M, a.g.e., 409.

²⁴⁹ Usmonova Q vd., a.g.e.,265.

yazlık sarayında çalışmaya başladı. Kongre, Buhara'yı Sovyet Halk Cumhuriyeti ilan etti. Fayzulla Hojaev Halkın Denetleme Kurulu başkanı oldu.²⁵⁰

Buhara Cumhuriyeti ekonomisi önemli kayıplara uğradı ve çelişkili bir durum yaşadı. Ünlü yazar Duşan Feyzi, "bormisan, erkinlik" (özgürlük, orada mısın) ("Gülistan", No. 1991.4) adlı makalesinde, Bolşeviklerin Buhara Vahasında gerçekleştirdiği devrim nedeniyle ülkenin servetinin yağmalandığını ve emekçilerin ekonomik durumunun bakıma muhtaç hale geldiğini ifade etmiştir. Konu ile ilgili tarihçi Sadreddin Ayni, Buhara Inkılabı Tarihi İçin Belgeler adlı eserinde ayrıntılı bilgi vermiştir.²⁵¹ Kızıl Ordu komutanlığı ülkenin Hatirçi, Karşı ve Şehrisabz gibi farklı yerlerinde çok fazla servet ve mülk kazandı. Türk Komisyonu'nun talimatıyla Buhara hazinesinden altın, mücevher ve diğer değerli eşyalar vagonlara yüklenerek Rusya'ya götürüldü.²⁵² Aynı zamanda, cumhuriyetlerde Kızıl Ordu'nun varlığı ve Rusça konuşan politikacıların aşırılıkçı davranışları, sosyal ve politik durumu olumsuz yönde etkiledi.

Böylece 1920'de Buhara Emirliği ve Hive Hanlığındaki askeri darbe, merkez ve Taşkent'te önceden geliştirilen bir plan temelinde mevcut toplumun gelişimini yapay olarak zorlama ile gerçekleştirildi. Orta Asya hanlıklarında meydana gelen bu isyan, Bolşeviklerin "dünya devrimi" olarak adlandırdıkları hayali ve bilim dışı fikrinin gerçekleşmesiydi. Bolşevik rejimi, bu amaca ulaşmak için Hive Hanına karşı isyan eden ve Rusya'dan yardım isteyen "asilere" yardım etme bahanesiyle egemen Hive ve Buhara'yı

²⁵⁰ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 266.

²⁵¹ Sadridin Ajnij - Shizuo Shimada, *Buhoro Inkilobining Tarihi* (Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo, 2010); "Buhara Emirliği'nin yağmalanmış altınları", www.ziyouz.uz (blog), 02 Mart 2012.

²⁵² "Türkiye'ye gönderilecek paranın miktarını tespit etmek için Buhara Halk Cumhuriyeti Hariciye Bakanı Başvekil Feyzullah Hoca ile Rus uzmanlardan oluşan bir heyete havale ettiler. Bu heyet uzun müzakereler sonunda gereken yardım miktarını en az yüz milyon altın ruble olarak tespit etti. Çarlık zamanından kalma altın rubleleri çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar el sürmezlerdi. Buhara bir Çar emareti olduğu halde, idari ve mali işlerde müstakildi. Bu sebeple Buhara altın varlığı konusunda önemli bir zenginliğe sahipti (Yakın Tarihimiz, Cilt.1, shf.292-293). Osman Hoca ve heyet tekrar Lenin'le buluştular. Buluşmadan sonra heyet Buhara'ya geri döndü. Para yardımı meselesini meclise götürdüler. O sırada Buhara'nın nüfusu dört buçuk milyonu. Buhara parlamentosu Türkiye'ye yüz milyon altın ruble yardımını tek itiraz sesi yükselmeden oy birliğiyle alkış ve tezahüratlar altında kabul etti. Parlamentosunun bu kararının hemen ertesi günü gereken muameleleri tamamlayarak parayı, Ankara'ya yetiştirilmek üzere Rus hazinesine teslim ettiler. Ruslar, Buhara halkından ve saraydan topladıkları 12 vagon dolusu altını Moskova'ya götürdüler. Ancak, Buhara Hükümeti'nin Ruslar aracılığıyla Türk Hükümeti'ne yaptığı 100 milyon altın rublelik yardımdan, Ankara Hükümeti'ne ancak 18 milyon altın ruble ulaşmıştır. Kalan 82 milyon altın ise Bolşeviklerin elinde kalmıştır (Yakın Tarihimiz, Cilt.1, shf.70)." "Bu paranın büyük bir kısmı Moskova'da alı koyulmuştu ve 10/1 kısmı Anadolu'ya (Türkiye) gönderildi. Türk tarih bilim adamlarından Mehmet Saray, 1990'da İstanbul'da yayınlanan "Atatürk'ün Sovyet Politikası" adlı kitabında şöyle yazar: " O zamanda Türkiye'ye yapılan Sovyet yardımı tam olmasa da ulusal kurtuluş hareketinin zaferinde önemli rol oynadı."

silahlı bir işgale girişmekten çekinmedi. Kızıl Ordu birliklerinin yardımıyla gerçekleştirilen darbe sonucunda bu ülkelerin toplumsal gelişiminin doğal evrim süreci yapay olarak kesintiye uğradı ve ilk aşamada bir halk demokrasisi görünümüne sahip olan Sovyet sistemi, bu ülkelerin insanlarına zorla dayatıldı. BXS²⁵³ (Buxoro Xalq Sovet Respublikasi) ve XXSR resmi olarak egemen devletler olmalarına rağmen, gerçekte en başından beri Sovyet devletine bağımlıydılar. 1917-1920 yılları Türkistan tarihinin en ciddi dönüm noktaları olmuştur. Geçirdiği bu on yıl içinde olgunlaşan süreçler, toplumsal yaşamda ortaya çıktı. Bazı olayların gerçek hakikatini ve iç-yüzünü açığa çıkardı. Bu süreçlerin doğası her zaman aynı olmamış, farklı dış etkenler ve iç dinamikler, farklı süreçlere yol açmışsa da ancak, bu süreçlerin tümü, bozma etkisi açısından bütünleşmiştir.²⁵⁴

Türkistan'da otoriter Sovyet rejimine karşı silahlı hareketler başlatıldı. Bu hareket Sovyet yetkililerinin şiddet içeren politikalarına ve uygulamalarına karşı silahlı bir direniştir. Silahlı eylemin nedenleri ise halkın 1917'deki Şubat ve Ekim değişikliklerini büyük bir umutla beklemiş olmalarıdır. Halk İleri Ceditçi hareketin önderliğinde Rusya'da gelişen devrimci-demokratik hareketlerden yararlanmak, ülke halklarına özgürlük ve bağımsızlık kazandırmak istediler. Sinsi Bolşevik liderler tarafından Ekim devrimi zamanında ve sonrasında ilan edilen ulusal bağımsızlığını tanıyan resmî belgeleri, Türkistan halkına hayallerinin ve umutlarının gerçekleşeceğine ve milli bağımsızlığını kararlaştırılacağına dair umut vermişti. Ancak Sovyet iktidarı kurulup güçlendikçe Bolşevik liderlerin ikiyüzlülükleri ortaya çıkmıştı. Vaatlerinden geri adım atmaları, yerel halkları siyasi faaliyetlerden alenen dışlamaları ve Sovyet sisteminin yerleşme sürecinde şiddetin yükselmesi yerel halkın hoşnutsuzluğunun artmasına neden olmuştu. Bu durumda yüzbinlerce milliyetperver ve vatansever Sovyet şiddetine karşı ellerindeki silahlarla kurtuluş mücadelesine başladılar. Fergana Vadisi, ülkedeki Sovyet yönetimine karşı silahlı hareketin ilk merkezlerinden biri olmuştur. Sovyet yönetiminden memnun olmayan, dini ve manevi değerlerine hakaret edilen Harezmi halkının çeşitli sosyal tabakaları da ayaklandı. Buhara'da bile Sovyetlerin şiddet politikası yerel halkın direnişiyle karşılaştı. Direniş hareketinin destekçileri, onlarca yıl boyunca Sovyet baskısına karşı cesurca savaştı. Doğu Buhara'daki Sovyet yetkililerinin şiddetine karşı hareket 1930'ların ortalarına kadar

²⁵³ Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti

²⁵⁴ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 266.

devam etti; ancak başarısızlıkla sonuçlandı. Türkistan'daki silahlı hareketin Sovyet iktidarına karşı yenilmesinin elbette birçok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi, Anavatan savaşçılarının, nüfusun tüm kesimlerini aynı hedefte birleştirebilecek tek bir ulusal fikirde birleşememeleriydi. Hareket tek bir program temelinde organize edilmedi.²⁵⁵

Bu halk hareketi, milyonlarca insanların hayatında ve kaderinde silinmez bir trajik iz bırakmıştır. Teyit edilen bazı resmi verilere göre, bir milyondan fazla yerel insanın hayatını kaybetmesine, binlerce ailenin yurtlarını terk edip yabancı topraklara gitmesine neden oldu. Ayrıca, sayısız insan Sovyetler Birliği'nin uzak bölgelerine sürgün edildi. Ancak bu direniş hareketleri boşa gitmemiştir. Türkistan insanları bu musibetlerden büyük dersler almışlardır. Mücadele deneyimlerinin zenginleşmesinde önemli bir etkisi olmuştur.²⁵⁶

Orta Asya topraklarında çok eski zamanlardan beri dili, dini, tarihi, kültürü ve gelenekleri birbirine çok yakın halkların beraber yaşadıkları bilinmektedir. Burada yaşayan Özbekler, Türkmenler, Tacikler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpakların ekonomik hayatı, yaşam tarzı, geleneklerinde de benzerlik olup yaşadıkları toprakları asıl vatanları olarak kabul etmişlerdir. Ancak, kurnaz Sovyet işgalciler tarihsel olarak aynı topraklarda yaşayan kardeş halkları ayırmak, birleşmelerini ve tek bir devlet oluşturmalarını önlemek için tüm önlemleri almışlardır. Bu amaçla Türkistan'ın milli kimlik ve dil birliği temelinde bölünmesi fikri ortaya atılmıştır. Ülkede ulusal-devlet sınırlarının belirlenmesi ve bu temelde bir dizi Sovyet ulusal ve özerk cumhuriyetinin kurulması planı yapılmıştır.²⁵⁷ Merkezin amaçladığı milli siyasetin muhtevasının ve özünün bilincinde olan Türkistan'ın ileri aydınları, ülkenin birlik ve bütünlüğünü ve kardeş halklarının birliğini zorla korumaya çalışmışlardır. Ancak, bölgenin dizginlerini sıkıca elinde tutan Bolşevik yetkililer, gerçek fikirlerini dikkate almadılar. Sadece bu değil, tek ve bağımsız bir Türkistan fikri için savaştan vatansever güçler, ulusal aydınlar Milliyetçilik, Türkçülük fikirleri nedeniyle Sovyet iktidarına muhalefetle suçlandılar.

Son olarak, 27 Ekim 1924'te gerçekleşen SSCB Merkez Yürütme Komitesi'nin II. Oturumunda, Orta Asya'da ulusal-devlet sınırlamasını yürütme önlemleri tam olarak onaylandı. Böylece, iktidar merkezinin çabalarıyla Orta Asya'nın siyasi coğrafyası yapay

²⁵⁵ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 275.

²⁵⁶ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 277.

²⁵⁷ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 282.

olarak değiştirildi. Orta Asya topraklarında Türkistan ASSR, Buhara ve Harezmi Cumhuriyetlerinin bulunduğu yerde Özbekistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti adıyla SSCB'ye bağlı uydu altı ulusal devlet birliği kuruldu.²⁵⁸

Rus İmparatorluğu, Türkistan halkını manevi ve kültürel köleleştirme ve uzun vadeli çıkarlarına boyun eğdirme politikası izlemiştir. Özünü ve içeriği, yerel halkı milli ve tarihi köklerinden koparmak, halkın manevi, kültürel ve tarihi mirasını yok etmek ve Ruslaştırmaktı. Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Fergana bölgesinin askeri valisi Skobelev, "**Bir ulusu yok etmek için, onu kılıçtan geçirmek şart değildir. Eğer onun kültürünü, sanatını, dilini yok ederseniz, o zaman yakında kendiliğinden çöker**" demiş ve bu tür menfi görüşlü politika ve uygulamalar yürütülmüştür.²⁵⁹

İslam inancı, camiler, medreseler ayaklar altına alındı. Rus makamları Müslüman kurum ve medreselerin işlerine müdahale ederek faaliyetlerini giderek kısıtladı. Eğitim ve kültür alanında bir Ruslaştırma politikası yürütüldü. Türkistanlı çocuklarla Rus çocuklarını karışık eğitim sistemi fikri ortaya atıldı. 1884 yılında Taşkent'te Rus-Tüzem okulu açıldı. XIX. yüzyılın sonunda sayıları yüzden fazlaydı. Aynı zamanda bu okullarda Rus ve Özbek öğretmenler ders veriyordu. Amaç, yerel gençlere Rus dilini ve Rus yaşam tarzını öğretmektir. Bu maksatla yerel nüfusa Rusya'nın ihtişamını göstermek, onları Avrupa yaşam tarzına yönlendirmek için Rusya'nın merkezi şehirlerine geziler düzenlendi. Yetişkinler ve gençler, Çar'ın gücünü, yüksek binalarını ve imalat işletmelerinin gösterildiği Petersburg, Moskova ve diğer şehirlere gruplar halinde götürüldü. Sömürgeciler, gezginlerin yurttaşlarına Rusya'nın büyüklüğünü anlatmasını ve ülkelerine döndükten sonra Rusya'nın bir parçası olmaktan gurur duymalarını hedefliyordu. Yerel nüfusun çocuklarının ilgisini çekmek için, Rus sistemi okullarından mezun olanları ve Rus dilini bilenleri yerel idari organlara ve yönetime aldı. Yavaş yavaş, ülkedeki işler de Rus diline aktarıldı. Sömürgecilerin yerli halkın yaşamları üzerinde manevi ve ruhi baskı kurma programında, ülke kadınlarının Rus yaşam biçimine geçişine özel önem verdiler. Bu amaçla şehirlerde Rus doktorların çalıştığı kadın klinikleri kuruldu. Poliklinikte kadınlara gerekli tıbbi tavsiye ve tıbbi yardım sağlandı ki bu kesinlikle olumlu bir şeydi. Aynı zamanda, kadınların Rus yaşam tarzını benimsemeleri, çocuklarının yetiştirilmesinde Ortodoks etkisine sahip olmaları, "tesettür zulmünden kurtulmaları" açılımlarının

²⁵⁸ Sidar Ergül, "Özbekistan ve Özbekistan'daki İslâmî Hareketler", (ts.), 46.

²⁵⁹ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 234.

gerekliliği ile ilgili propaganda da yürütüldü. Bu çabalar halk üzerinde olumsuz etki gösterdi.²⁶⁰

Rus İmparatorluğu'nun sömürge politikası, eğitim ve kültür yaşamında olumsuz etkiler doğurmuştur. Ülkenin kültür ve eğitim hayatı sınırlanarak, kendi çıkarlarına tabi kılmanın yolları aranmış, büyük devlet fikri zorla dayatılmış ve milli kültür ve manevi değerler yok edilmiştir. Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'da iletişim ve üretim ağlarının geliştirilmesi, milli kadroların yetiştirilmesi, aydınlanma ve dünya kültüründen faydalanma imkanının sağlanması gibi olumlu faaliyetler gördüğü doğrudur; ancak sömürgecilik politikası ve pratiği ülkenin ekonomik, manevi ve kültürel gelişimi üzerinde ciddi olumsuz etkiler yaratmıştır. Bu olumsuz sonuç, dışarıdan ithal edilen uygarlığın sonuçlarından birkaç kat daha fazlaydı."²⁶¹

1920-1930'lu yıllarda, kültürel ve manevi alana da bir tür zorluklar ve karmaşıklar devam etmiştir. 1920'de Özbekistan'da Sovyet eğitim sisteminin hâkim kılınması üzerine çalışmalar başlatılmış ve ülkede halk eğitiminin geliştirilmesi, kamu okur-yazarlığının sağlanması ana hedef olmuştur. Bu yolla Sovyetler kendilerine kalpten hizmet edecek bir nesil yetiştirmek için çocukların bilincine derinden komünist fikirleri ve idealleri aşılamışlardır.²⁶²

Sovyetler önce Özbekistan'daki karmaşık durumu, yerel halkın ruh halini ve zihniyetini, kendine özgü milli geleneklerini ve İslami değerlerini dikkate almış, burada eski ve Cedit uslundaki okul ve medreselerin faaliyet göstermesine engel olmamıştır. Sonuç olarak, bu eğitim kurumları genç neslin eğitime, dedelerinin mirasına, doğu örf ve ahlâkı ruhuyla yetişmelerine katkı sağlamıştır. Ancak bu geçici Sovyet taktiği fazla sürmemiştir. Sovyetler Orta Asya insanların dilini, yaşam tarzını, kültürünü, geleneklerini öğrenip anladıktan sonra, 1920 yılından itibaren Özbek halkının manevi hayatının ayrılmaz bir parçası olan eski okul ve medrese eğitim sistemi ortadan kaldırılmıştır. Bu amaçla 17 Eylül 1920'de Türkistan ÖSSC hükümeti, ülkedeki 8 ile 40 yaş arasındaki kişilerin eğitimi ve okur-yazarlığı hakkında bir kararname kabul etmiştir. Böylece farklı yaşlardaki insanların okuma-yazma öğrenmeleri sağlanmıştır. Özbekistan'da

²⁶⁰ Usmonova Q vd., a.g.e., 235.

²⁶¹ Usmonova Q vd., a.g.e., 236.

²⁶² Usmonova Q vd., a.g.e., 316.

1. beş yıllık dönemde (1928-1932) toplam 700.000 kişi okuma yazma öğrenim kurslarını tamamlarken, 2. beş yıllık dönemde (1933-1937) 1 milyon 400.000 kişi mezun olmuştur.²⁶³

Cumhuriyette ilköğretim sisteminin getirilmesi ve daha sonra 7 yıllık eğitime geçiş, halk eğitimi alanında yapılan önemli değişikliklerden biri olmuştur. Okulların inşa edilmesi, nitelikli öğretmen yetiştirmesi ve mezun öğrenci sayısı yıldan yıla artmıştır. Verilere göre Özbekistan'da 1924-25 öğretim yılında 160 Sovyet tipi okul kurulmuş ve bu okullarda 7209 öğrenci okutulmuş, 1941 yılına gelindiğinde ise bu okulların sayısı 5504'a okullarda okuyan öğrenci sayısı da 1 milyon 315 bin kişiye ulaşmıştır.²⁶⁴

Sovyet hükümeti, eğitim sistemini ve yeni neslin eğitimini tamamen boyun eğdirmek için Arap alfabesine dayalı eski Özbek alfabesinde reform yapmaya başladı. Bu amaçla 1928 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmiştir. Eski Özbek alfabesini değiştirmek için kullanılan acele, cumhuriyetteki halk eğitiminin kaderi üzerinde bazı olumsuz sonuçlara neden olmuştur.²⁶⁵

Sovyetlerin halk eğitimi alanındaki politikasının önemli yönlerinden biri, yüksek ve orta eğitim sisteminin (lise, ön lisans) oluşturulması ve geliştirilmesiydi. Her sistemde olduğu gibi, Sovyet hükümeti de yeni sistemin fikir ve ideallerinin ruhuyla yetiştirilmiş, kendisine sadakatle hizmet edecek yüksek nitelikli ve eğitilmiş kadrolara şiddetle ihtiyaç duymuştur. Bu noktada Türkistan'da yükseköğretim kurma fikrinin ilk olarak ülkenin ilerici çağdaş figürleri tarafından ortaya atıldığını belirtmek gerekir. Bilhassa onların inisiyatifiyle ilk ulusal üniversite Mayıs 1918'de Taşkent'te açıldı ve bilgiye susamış birçok yerel genci ağırladı. Özbekistan eğitim sisteminde bu dönemde ortaöğretim özel eğitim kurumlarının faaliyeti de özel bir yer tutmaktadır. 1920'lerde Cumhuriyet'te 6 ziraat mektebi, 1 tıp mektebi ve 16 meslek mektebi açılmıştır.²⁶⁶

Türkistan kadınlarının hayatı asırlardır Müslüman kanun ve geleneklerine dayandığı ve kendine has özellikleri olduğu bilinmektedir. Kadınları pek çoğu ev işleri ve çocuk yetiştirme ile uğraşıyorlardı. Sovyet hükümeti bu yaşam tarzını dini bir hurafe olarak görüyordu. Aynı zamanda kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmaları, dar aile

²⁶³ Usmonova Q vd., a.g.e., 317.

²⁶⁴ Usmonova Q vd., a.g.e., 317.

²⁶⁵ Usmonova Q vd., a.g.e., 317.

²⁶⁶ Usmonova Q vd., a.g.e., 318.

ortamından kurtulmaları, geniş sosyal ve politik hayata katılımları fikri ortaya atılmıştır. İlk başlarda kadınları toplumsal yaşama dahil etme hareketi hızlı ilerlemiştir. 1927 baharında 100.000 kadın peçelerini çıkarmıştır. Binlerce kadın işletmelere ve çeşitli işlerde çalışmaya başladılar. Aralarında çok sayıda traktör sürücüsü, ustabaşı, kollektif çiftlik başkanı, kulüp ve kütüphane müdürü yetiştirilmiştir. 1927-1928'de "Saldırı" (Hücum)²⁶⁷ hareketi daha yaygın hale geldi. Başörtüsünden kurtulan kadınlar için okuma yazma bilmemeyi sona erdirmek için 32 okul kuruldu. 1927 yılında sadece Kokan ilçesinde bu tür okulların sayısı 75'e çıkarılmıştır. Taşkent'in eski kesiminde 1409 öğrencili 35 kadın okulu faaliyet gösteriyordu. 1940 yılında kadın işçi ve hizmetli sayısı 232 bine ulaştı. Bu, tüm cumhuriyetteki işgücünün %40,7'sine eşitti.²⁶⁸ Aynı zamanda bu mevsimsel hareket birçok olumsuz sonuca neden olmuştur. "Saldırı" hareketine aktif olarak katılan ve tüm bilinçli yaşamlarını ve kariyerlerini sosyalizm davasına ve onun yanlış fikirlerinin doğruluğuna adanmış birçok ilerici kadın daha sonra baskının kurbanı oldular.²⁶⁹

"Saldırı" hareketi kadınların özgürlüğüne ilişkin bir hareket değildi. Aksine, "Saldırı" hareketi, Sovyetler Birliği lideri Stalin'in Orta Asya'daki Müslüman toplumlar üzerindeki etkisini artırmak amacıyla tasarlanmış bir politikaydı. Hareketin amacı, Orta Asya'daki geleneksel İslami kültür ve değerlerin yerine Sovyetler Birliği'nin ideolojisini yerleştirmektir. Bu nedenle, "Saldırı" hareketi, Müslümanlara karşı saldırgan bir politika olarak görülmüştür.²⁷⁰

Bazı tarihçiler, hareketin kadınların özgürlüklerini artırdığını ve modernleşmelerine yardımcı olduğunu düşünürken, diğer tarihçiler hareketin kadınları Sovyet yönetimi altında zorla modernleştirme çabası olduğunu ve kadınların geleneksel kültürlerine saygı gösterilmediğini savunmuşlardır. Bu süreçte, yerel halkın gelenek ve kültürlerinin Sovyet yönetimi tarafından görmezden gelinmesi, reddedilmesi ve baskı altına alınması nedeniyle

²⁶⁷ "Hücum – 1927- 1929 yıllarında Orta Asya Müslüman kadınlarının çarşaf ve peçe giyme yükümlülüğünü ortadan kaldırmaya, dışarıda eğitim almalarını sağlamaya yönelik kampanyaya verilen addır. Şehirlerde, özellikle kırsal alanlarda uzun zamandan beri yapılan ön çalışmalar, bu kampanyanın temelini sağlamıştır. Hücum kampanyası bazen tiyatro gösterilerine dönüşmüş ve kampanyaya katılan kadınlara sorumsuzlukları ile tanınmıştır. *Bolşevikler, "geleneğe bağlı suçlar" başlığı altında, "kadın hakları"na, Özbekistan ve Azerbaycan gibi yerlerde özel olarak peçeye yönelik giderek yoğunlaşan, kapsamlı bir saldırı başlatıyorlar. Kampanyanın sloganı "Hücum"dur."* Rizvanova M, *Sovyet Sonrası Orta Asya'da Kadın: İmaj ve Gerçeklik* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2012), 22.

²⁶⁸ Usmonova Q vd., a.g.e., 321.

²⁶⁹ Rizvanova M, a.g.e., 23.

²⁷⁰ Çaya H, "Bolşevik Devrimi ve Orta Asyalı Müslüman Kadın: 1917-1950", (ts.), 5-6.

bazı insan haklarını ihmalı yaşanmıştır. Bu konu ile ilgili Milyausha Rizvanova “Sovyet Sonrası Orta Asya’da Kadın: İmaj ve Gerçeklik” adlı Yüksek Lisans Tez çalışmasında “Hücum ve Direniş” başlığı altında detaylı incelemiştir.²⁷¹

Bu yıllarda Özbek halkının köklü geçmişine dayanan maddi ve manevi kültürünün şaheserleri, eserler, cami ve medreseler şeklindeki eşsiz mimari eserler, türbeler zorla saldırıya uğradı. Bu nedenle, bu yerleşimin yavaş yavaş bakıma muhtaç hale gelmesi tesadüf değildir. Özellikle halkın diline derinden işlemiş olan asırlık İslami değerlerin zarar görmesi üzücüdür. Bu amaca ulaşmak için bile yer yer “Allahsızlar toplulukları” oluşturulmuş, dini fikirlere ve din liderlerine karşı agresif bir ateist mücadele yoğunlaştırılmıştır. Bunun sonucunda ülkenin aydınları sayılan birçok ruhani, din adamı ve alim vahşice zulme uğramış veya öldürülmüştür.²⁷²

1950'lerde okulların inşası ve çocukları okula çekme çalışmaları önemli ölçüde genişlemiş, yedi yıllık genel zorunlu eğitim uygulandı. Ancak, halk eğitiminde ciddi eksiklikler vardı. Eğitimin, hayatın gerisinde kaldığı açıktı. Öncelikle, okul çocuklarının eğitim seviyesi düşüktü. İkincisi, on yıl okuyup okuldan mezun olanlar herhangi bir mesleği yerine getirebilecek beceriye sahip değildiler. Aralık 1958'de, SSCB Yüksek Sovyet'i "SSCB'de okul ve yaşam arasındaki ilişkinin güçlendirilmesi ve halk eğitim sisteminin daha da geliştirilmesi hakkında" yasayı kabul etti. Kanunda eğitimi hayatla ilişkilendirmek, gençleri fikren, ruhen ve bedenlen olgunlaştırarak onlara genel politenik eğitimi vermek gibi görevler yüklenmiştir. Benzer bir yasa, 1959'da Özbek SSC Yüksek Konseyi tarafından kabul edildi. 10 yıllık ortaokullar 11 yıllık okullara dönüştürüldü.²⁷³

1984'te Sovyet yetkilileri, eğitimin içeriğini ve gençlerin yetiştirilmesini iyileştirmek için okullarda ve teknik kurumlarda reform yapmaya karar verdi. Bilişim ve Bilgisayar Teknolojisinin Temelleri dersinin okullarda okutulması, tüm okullara mikro hesap makinesi, elektrikli hesap makinesi, bilgisayar sağlanması gibi görevler belirlendi. Ancak cumhuriyetin sosyal-ekonomik durumu bu görevin yerine getirilmesini sağlayamıyordu. Okul reformu, ekonomik ve sosyal stres nedeniyle duraksadı. Eğitim sürecini dünya

²⁷¹ Rizvanova M, *a.g.e.*, 23.

²⁷² Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 322.

²⁷³ Usmonova Q vd., *a.g.e.*, 324.

standartlarına yükseltmek için yapılan bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı.²⁷⁴

Özbekistan'ın II. Dünya Savaşı sonrasındaki manevi ve kültürel hayatına baktığımızda, iktidardaki rejimin siyaset ve ideolojisinin baskısının daha da arttığından emin olabiliriz. Ne de olsa komünist ideoloji, toplumun manevi hayatını kontrol etmeye, vatandaşların bilinç ve bakış açısını fikir ve görüşlerinin ruhuna göre şekillendirmeye çalışmıştır. Bu, eğitim ve öğretim sisteminde, bilim, edebiyat²⁷⁵ ve sanat alanlarının hepsinde kendini göstermiştir.²⁷⁶

Savaşın ilk günlerinde Birlik İlimler Akademisi'nin Özbek şubesi, cumhuriyette faaliyet gösteren 75 bilimsel kurum, 25 bilimsel araştırma enstitüsü, 23 bilimsel istasyon vb. ekonominin askeri takibi, fabrikalar, demiryolları, otoyollar ve nakliye şirketleri ile doğrudan bağlantılar kurmuşlardır. Moskova, Leningrad, Kiev, Harkov, Voronej, Odessa ve diğer şehirlerden nakledilen 31 yükseköğretim kurumu ve 7 askeri akademi kabul edildi. Bazıları birbirleriyle veya Özbekistan'ın yükseköğretim kurumlarıyla birleşti. 1945'te yükseköğretim kurumlarının sayısı 1940'a göre arttı. 33 olan yükseköğretim kurumunda öğrenci sayısı 19.100'den 21.200'e yükseldi. Savaş yıllarında toplamda 10.000'den fazla yüksek nitelikli ve 3.700 uzman orta dereceli uzman eğitim görmüştür.²⁷⁷

1946-1990 yıllarında Özbekistan'da eğitim sisteminin iyileştirilmesi için onlarca karar alınmıştır. Ancak bu kararlar ulusal okullarda tam olarak uygulanmamıştır. Okullara savaştan sonra da ders kitapları tam olarak sağlanmamıştır. Ulusal okulların maddi eğitim tabanı, eğitimi Rusça olan okullardan çok düşük olmuştur. Bunun nedenini de sonraki yıllarda açılan arşiv verilerinden öğrenebiliyoruz. Arşiv verilerine göre Sovyet yönetimde zeki, medeni, öngörülü insanların katılımını engellemek için gizli talimatlar vermişlerdir. Eğitimin gelişmesinde, yerli halklara tepeden bakmak, Sovyet sistemi politikasının gizli etkinliklerinde saklanmıştır. Yerel ulusun erkek ve kızlarını bilgiyle değil diplomayla ilgilenen insanlar yetiştirmiştir.²⁷⁸ Sovyetler Birliği'nde, eğitim sistemi ideolojik bir amaç taşımaktaydı ve işe alımda veya kariyer yapmada bazı yerel halkların zeki ve yetenekli insanlarına, ideolojik nedenlerle engel olunarak, eğitim fırsatları verilmemiştir. Sovyet

²⁷⁴ Usmonova Q vd., a.g.e., 325.

²⁷⁵ Sovyet döneminde yaratılan eserlerin çoğunda eski rejimi yücelten, sosyalist toplumun avantajlarını öven, onun "yeni çağın insanları"na açtığı "benzersiz" fırsatların ezgileri kokar.

²⁷⁶ Usmonova Q vd., a.g.e., 329.

²⁷⁷ Eshov B, - Haydarov M, a.g.e., 491.

²⁷⁸ Usmonova Q vd., a.g.e., 517.

yönetimi, yerel halkların gerçek anlamda bilgi edinmelerini değil, sadece belirli bir diplomanın sahibi olmalarını istemiştir. Bu yaklaşım, eğitim sisteminin niteliğini düşürdüğü gibi, yerel halkların gelişimine de engel olmuştur.

2.4. SİYASİ, KÜLTÜREL VE DİNİ YAPI (Bağımsızlık Sonrası)

Özbekistan'da bağımsızlık sonrası, dini değerler ve dini inançlar tekrar onarıldı. Ramazan ve Kurban Bayramı, eski milli bayram Nevruz kutlanmaya başlandı. Bu günler Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile tatil olarak belirlendi. Özbekistan halkının tarihinde ilk kez Müslümanlar doğrudan hükümetin himayesinde her yıl hac ve umre yapma fırsatı buldular. Cumhuriyette resmi olarak faaliyet gösteren 17 dini inanç grubu vardır. 170'ten fazla dini kuruluş çalışmakta ve Özbekistan'da yaşayan 130 milliyet ve halkın temsilcileri dini ihtiyaçlarını bu kuruluşlarda karşılamaktadır. 1.700'den fazla cami, kilise, sinagog ve diğer dini merkezler onarıldı veya yeniden inşa edildi. Bu dönemde dokuz dinî eğitim kurumu vardı açıldı. 1999 yılında Taşkent'te İslam Üniversitesi açıldı.²⁷⁹

Bağımsızlığın ilk yıllarında manevi ve eğitim alanındaki başarıları, eğitim sistemindeki temel değişikliklere açıkça yansıdığını görmekteyiz. Halk eğitimi reformu ve personel eğitim sisteminin güçlendirilmesi alanında önemli tedbirler alınmıştır. Yeni yükseköğretim kurumları kurulmuş ve yeni bilgi alanlarında personel eğitimi başlatılmıştır. Yükseköğretim sistemindeki 16 üniversiteden 12'si bağımsızlık yıllarında kurulmuştur. Ulusal personel yetiştirme programında belirtilen görevlerin yerine getirilmesi tüm ulusun işi haline gelmiştir. 2001 yılında, ulusal personel eğitim programının uygulanmasının ilk aşaması tamamlandı. 2001 yılında Cumhuriyetimizde 6.742 okul öncesi eğitim kurumunda 608.500 kız ve erkek eğitim görmüştür. 65.862 pedagog, eğitimci ve diğer çalışanlar içlerinde görev yapmıştır. 9.727 genel eğitim okulunda 440.762 öğretmen 6,3 milyon öğrenciye eğitim vermiştir. Genel orta öğretimin tüm dersleri için devlet eğitim standartları geliştirilmiş ve 346 okulda deneme yapılarak eğitim sürecine dahil edilmiştir. Eğitim programları ve ders kitapları, devlet eğitim standartlarına uygun olarak oluşturulmuştur. Özbekistan'a özgü ulusal personel yetiştirme programının en önemli özelliği, yeni bir tür 3 yıllık ortaöğretim özel mesleki eğitim sisteminin oluşturulmasıdır. 1998-2004 yılları arasında modern eğitim laboratuvarı donanımına sahip 54 akademik lise ve 533 meslek yüksekokulu kurulmuştur, bunun için 135 milyar som para harcanmıştır. Ortaöğretim özel eğitim kurumları için gerekli araç-gerecin satın alınmasında kullanılan yabancı yatırım 150

²⁷⁹ Usmonova Q vd., a.g.e., 435.

milyon Amerikan doları olarak gerçekleşmiştir. Devlet eğitim standartları, eğitim programları geliştirilmiş, uygulamaya konulmuş ve ders kitapları oluşturulmuştur. 2003-2004 öğretim yılında akademik liselerde 26.200, meslek yüksekokullarında ise 531.600 öğrenci eğitim görmüştür.²⁸⁰

Yükseköğretim sisteminde önemli değişiklikler yapılmıştır. Yükseköğretim lisans ve yüksek lisans olarak yeniden düzenlenmiştir. 2003-2004 eğitim-öğretim yılında 62 yükseköğretim kurumunda öğrenim gören lisans ve yüksek lisans öğrencilerinin sayısı 254,400'dür. Yüksek öğretim kurumlarında 18.486 profesör, 1.462 doçent, 7.201 yardımcı doçent çalışmaktadır. 2002-2006 yıllarında 4 yıl boyunca, tüm alanlarda lisans ve yüksek lisans gereksinimlerini içeren devlet eğitim standartları ve müfredatı oluşturulmuştur. Yükseköğretime yönelik 1129 ders kitabı ve eğitim literatürü basılmış ve yükseköğretim kurumlarının kütüphanelerine dağıtılmıştır.²⁸¹

Özbekistan bağımsızlığının ilanından bu yana ülkede manevi-eğitim, kültür ve dini alanlara büyük önem verilmiştir. Dine yönelik tutumlar olumlu yönde değişerek eski Sovyet sisteminin saldırgan ateist politikası ortadan kaldırılmış ve vicdan özgürlüğü yasalarla güvence altına alınmıştır. Camiler, medreseler ve türbeler halka iade edilmiş, farklı dinlerin temsilcilerinin hak ve özgürlükleri güvence altına alınmıştır. Anayasanın kabulü, özellikle "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Örgütler Hakkında Kanun"un kabul edilmesi, din alanında atılan en önemli adımlardan biri olmuştur. Bu belge, vatandaşların din, dil, milliyet, ırk ve sosyal kökenleri ne olursa olsun eşitliğini, istedikleri dine inanabilmelerini ve ibadetlerini güvenle yerine getirebilmelerini güvence altına almıştır.²⁸²

1997 yılında "Eğitim Yasası"nın kabul edilmesi ve 2009 yılında on iki yıllık zorunlu eğitimin getirilmesi, ülke gençliğinin tam teşekküllü eğitim ve mesleki kazanımında ana faktör olarak hizmet edeceği düşünülmüştür. Aynı zamanda gençlerin din eğitimi almaları için geniş imkanlar ve koşullar yaratılmıştır. Eski Birlik döneminde Buhara'daki "Mir Arap" medresesi ve Taşkent İslam Enstitüsü faaliyet gösterirken, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren vatandaşların din eğitimi alma isteği nedeniyle onlarca dini eğitim kurumu açılarak Özbekistan Müslümanları İdaresi (ÖMİ) yönetiminde faaliyet

²⁸⁰ Usmonova Q vd., a.g.e., 438.

²⁸¹ Usmonova Q vd., a.g.e., 437.

²⁸² Sherxonov S, "Din Eğitiminde Başarıların Özeti", *religions.uz* (2016).

göstermeleri sağlanmıştır. 1998 yılından bu yana dini eğitim kurumları Özbekistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı tarafından yeniden tescil edilmiş ve tüm medreselere orta dereceli (ön lisan derecesinde eğitim veren) İslami eğitim kurumları statüsü verilmiştir. Bugün cumhuriyette 12 dini eğitim kurumu, Taşkent İslam Enstitüsü 9 ortaöğretim İslami eğitim kurumu (kadınlar ve kızlar için 2 eğitim kurumu dahil) faaliyet göstermektedir. Ayrıca 5 tane ihtisas ilmî mektep eğitim vermektedir. Bu dini eğitim kurumlarının eğitim standartları 2001 yılından itibaren genel eğitim konularının meslek yüksekokulları ile aynı statüde olması sağlanarak, eğitim kurumlarında dini ve laik eğitimin bütünlüğü sağlanmıştır.²⁸³

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 22 Ağustos 2003 tarihli kararına dayanarak, öğrencilerin kabul edilen devlet standartlarına uygun olarak dini ve laik bilgiler aldıkları dikkate alınarak, bu eğitim kurumlarının mezunlarına verilen diplomalar devletin laik eğitim kurumları ile denk kabul edilerek bu belgelere (diploma) sahip kişilere devlet yükseköğretim sisteminde eğitime devam etme hakkı verilmiştir. 1999 yılında Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu bünyesinde Taşkent İslam Üniversitesi kurulmuştur. Bu eğitim kurumu, ecdadın mirasını felsefi ve manevi köklerine dayanarak, gençlere dini ve laik bilimleri uyum içinde öğretmek için tüm olanaklara sahip Orta Asya'daki tek eğitim kurumu olarak kabul edilmiştir. Ayrıca 1991'den beri dini eğitim kurumları arasında "Gençler Yarışması", 2001'den beri "Barkamol Avlod" spor yarışmaları, 2002'den beri ortaöğretim özel İslami eğitim kurumlarının (Medreseler) öğrencileri arasında "Benzersiz Olimpiyat" ve "Yılın Öğretmeni" yarışmaları, öğrencilere ve pedagoğ-öğretmenlere geniş fırsatlar sunmakta, onları doğru bir şekilde motive etmek, maddi ve manevi destek sağlamak açısından büyük önem taşımaktadır. "Yegâne Olimpiyat" yarışmasında birinci olan kişiye, Özbekistan Müslümanları Ofisi'nden alınan bir burslu olarak Taşkent İslam Enstitüsü'nde sınavsız eğitim hakkı verilmektedir.²⁸⁴

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 1 Mart 2004 tarih ve 99 sayılı Kararı ile onaylanan "Dini Eğitim Kurumlarının Faaliyetlerine Lisans Verilmesine İlişkin Yönetmelik"²⁸⁵, din eğitimi sistemini düzenlemeyi amaçlayan ana düzenleyici belgedir.

²⁸³ Sherxonov S, "a.g.e." (2016).

²⁸⁴ Sherxonov S, "a.g.e." (2016).

²⁸⁵ Bu yönetim, dini eğitim kurumlarının açılması, yönetimi, denetimi, öğretim kadrosu, öğrenci kabulü, eğitim programları ve diğer konuları kapsayan ayrıntılı bir düzenleme sağlamaktadır. Yönetmelik, dini

Eğitim kurumlarının faaliyetlerinin oluşturulmasında, yerleşik devlet eğitim standartları ve gereksinimlerine uygun olarak laik konuların oğretilmesinde ve eğitim s¼reci ile ilgili d¼zenleyici ve yasal belgelerin d¼zenlenmesinde ¼nemli bir rol¼ olmuştur. ¼zellikle din eğitimi kurumlarında verilen eğitimin kalitesinin daha da artırılması, eğitim s¼recine ilişkin d¼zenleyici belgelerin bir b¼t¼n haline getirilmesi amacıyla 2013-2016 d¼neminde 9 Y¼netmelik, 8 usul ve y¼nerge geliştirilmiş ve uygulamaya konulmuştur. ¼zbekistan Cumhurbaşkanı'nın 10 Aralık 2012 tarihli "Yabancı dil ¼đrenme sistemini daha da iyileştirmeye y¼nelik tedbirler hakkında" Kararı temelinde, "V1"e g¼re yabancı dil ¼đretimi sisteminin tanıtılması dini eğitim kurumlarında program yapılırken, "Fizik", "Kimya", "Biyoloji" ¼đretimi i¼in en modern laboratuvar odalarının oluşturulacağı belirtilmiştir. Ayrıca, uzmanlaşmış orta dereceli İşlami eğitim kurumlarında (medreseler) ¼đrencilerin mesleki eğitimine ¼zel ¼nem verilmiştir. Erkekler i¼in marangozluk, kuaf¼rl¼k, resim, el sanatları, kızlar i¼in terzilik, ¼rg¼ ve aşçılık kul¼pleri faaliyete ge¼irilmiř ve te¼hiz edilmiş ve kul¼pler faaliyetleri i¼in gerekli ekipmanla donatılmıştır.²⁸⁶

Ayrıca, 2007 yılında, Taşkent İşlam Enstit¼s¼ i¼in Hazreti İmam k¼llyesinde 2 katlı yeni, modern, muhteşem bir bina inşa edilmiş, Karakalpakistan ¼zerk Cumhuriyeti'nin Nukus şehri "Muhammed el-B¼r¼n¼" ortaokul ¼zel İşlami eğitim kurumu d¼rt katlı bir binaya taşınarak modern bir tarzda yenilenmiştir. H¼k¼metin kararıyla Namangan şehrinde bulunan "Hidaye" orta ¼đretim ¼zel İşlami eğitim kurumunun bu yılın ocak ayında 10 hektardan fazla alana sahip yeni modern bir binaya taşınmasının bağımsızlığın din eğitimi alanında getirdiği b¼y¼k değişimin sonucu olduğunu s¼yleyebiliriz.²⁸⁷

¼zbekistan'ın Semerkant b¼lgesinde İmam Buhari Uluslararası Merkezi kurulmuştur. İşlam dininin ger¼ek ¼z¼, Kur'an-ı Kerim ve hadis ilmi, hadis mektebinin ilm¼ ve manev¼ temelleri, İmam Buhari ve İmam Tirmiz¼ gibi ¼lkemizde yetişmiş b¼y¼k hadis alimlerinin mirasının kapsamlı bir incelemesi, y¼ksek insani ideallerimizi ve kutsal değerlerimizi ifade eden kaynakları araştırmak, din eğitiminde, manevi ve ahlaki eğitimde kullanılması amacıyla gerekli ders kitapları ve eğitim kılavuzlar, bilimsel ve pratik ¼nerilerin hazırlanması, din g¼revlilerinin bilgi ve deneyimlerinin artırılmasına y¼nelik eğitim ve sistemli ¼alıřmaların uygulanması merkezin temel g¼revleri olarak belirlenmiştir.

eğitim kurumlarının kurallarına uygun olarak faaliyet g¼stermeleri i¼in gerekli lisansların verilmesini d¼zenlemektedir.

²⁸⁶ Sherxonov S, "a.g.e." (2016).

²⁸⁷ Sherxonov S, "a.g.e." (2016).

Ayrıca merkezde din görevlilerinin bilgi ve düzeylerinin artırılmasına yönelik eğitimler düzenlenmektedir. 2008-2015 yılları arasında birinci devrenin 32 aşaması ve 2015-2016 yıllarında ikinci aşamanın 6 aşaması düzenlenmiştir. Bu eğitimlerde cumhuriyetin camilerinde görev yapan 2488 imama dinî bilgilerin yanı sıra fennî ve sosyal bilimler de öğretilmiştir.²⁸⁸

Bağımsızlık yıllarında Taşkent İslam Enstitüsü ve orta öğretim ihtisas İslami eğitim kurumlarından yaklaşık 7.000 öğrenci mezun olmakta ve cumhuriyetin çeşitli bölgelerinde dini ve eğitimsel faaliyetlerde bulunmaktadır. Sonuç olarak belirtmekte fayda var ki istiklal, toplumun her alanında olduğu gibi din eğitimi alanında da büyük reformların uygulanması için büyük imkanlar sağlamıştır.²⁸⁹

²⁸⁸ Sherxonov S, “a.g.e.” (2016).

²⁸⁹ Sherxonov S, “a.g.e.” (2016).

3. ÖZBEKİSTAN EĞİTİM SİSTEMİ VE DİN EĞİTİMİ

2.1. Özbekistan Eğitim Sistemi

Bağımsızlığın ilk yıllarında genel orta ve özel orta öğretim ile yüksek öğretim sisteminde önemli değişimler yapılmıştır. Bağımsız hükümet işe öncelikle kültürel ve manevi gelişimin en önemli temeli olan eğitim sistemini geliştirmekle başlamıştır. Çağın ihtiyaçlarını karşılayan, ileri bilim ve teknolojinin kazanımlarına hâkim personel yetiştirmeden toplumu geliştirmek mümkün olmayacağından eğitimin düzenlenmesi, iyileştirilmesi amacıyla 2 Temmuz 1992'de "Eğitim Üzerine Yasa" kabul edilmiştir. Bu kanunda, eğitim alanındaki devlet politikasının ana ilkeleri, eğitim sistemi, yönetim yapısı ve eğitimcilerin görev ve sorumlulukları açıkça tanımlanmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında 10.000'den fazla halk eğitim (MEB) personeli için devlet konutu, 22.000'den fazla çalışana da kurum ve kuruluşlara ait konutlar özelleştirilmiştir. 50.000'den fazla eğitim görevlilerine özel inşaat için araziler tahsis edilmiştir. Köylerde yaşayan tüm eğitim çalışanları, toplumsal hizmetler için ödeme yapmaktan muaf tutulurken, kent sakinleri bunun %50'sini ödemişlerdir. Daha sonra bu destekler, aylık maaşlarına eklenen tazminat ile artırılmıştır. 1992 yasasına göre genel eğitim, aşağıdaki aşamalarla uygulanmaya başlanmıştır.

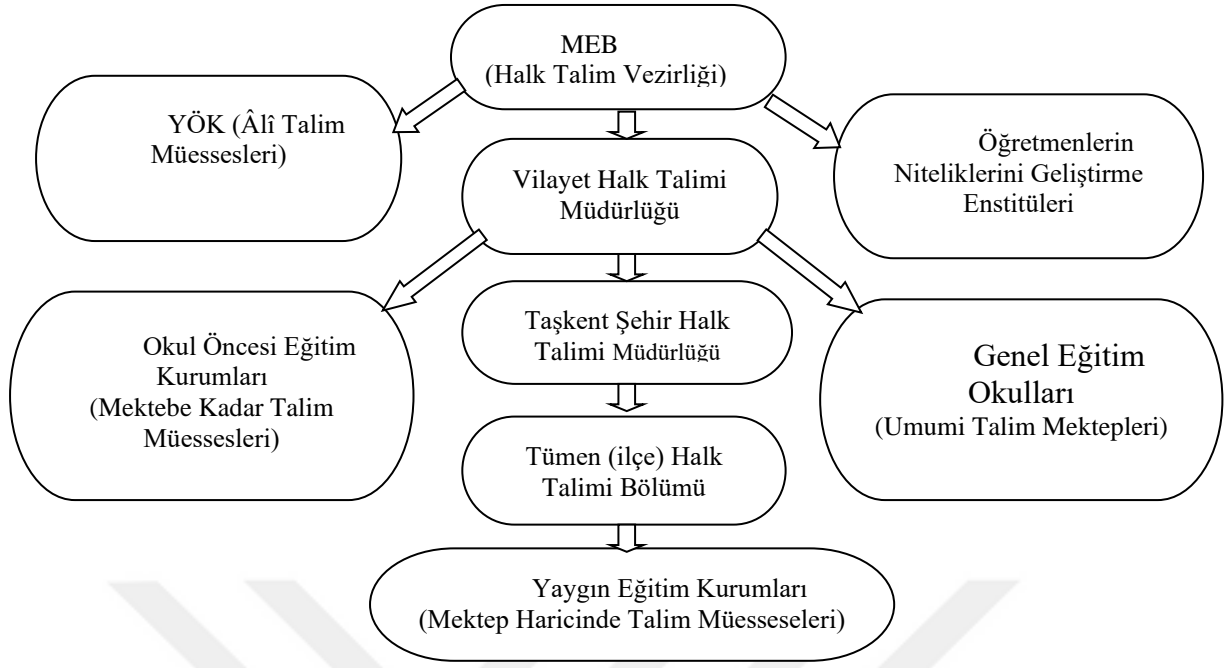
I aşama- İlköğretim (I-IV. sınıflar);

II aşama- Temel Orta Öğretim (V — IX sınıfları);

III aşama- Ortaöğretim (X-XI sınıfları).

Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi'nin Aralık 1996'da aldığı kararla 1 Ekim, "Öğretmenler ve Eğitimci Günü" olarak belirlenmiş ve bugün tatil ilan edilmiştir.²⁹⁰

²⁹⁰ Gulamov SS, *Oliy Ta'lim Meyori Hujjatlar To'lami* (Toshkent: Sharq Nashriyoti, 2001), 6-7.

Şekil 3.1. Özbekistan Cumhuriyeti Halk Talimi Vezirligi (HTV) (MEB) Sisteminin Organizasyon Yapısı²⁹¹

Özbekistan'da cinsiyet, dil, yaş, ırk, milliyet, inanç, din, sosyal köken, hizmet türü, sosyal statü ve ikamet yerine bakılmaksızın herkese eşit eğitim hakkı garanti edilmektedir.²⁹²

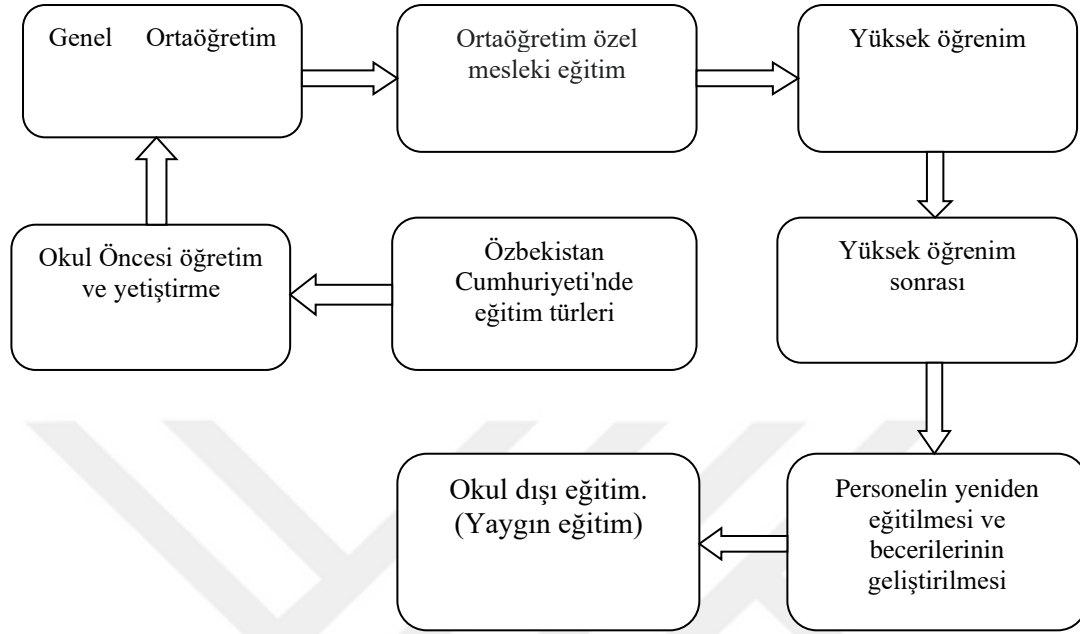
Özbekistan'da eğitim alanındaki politika, 29 Ağustos 1997'de kabul edilen "Eğitim Hakkındaki" Kanunun yeni versiyonuna ve Ulusal Personel Eğitimi Programına yansdı. 1996-1997 eğitim öğretim yılından itibaren okulların birinci sınıflarında öğretim yeni bir alfabe (Latin) ile yürütülmüştür. Yeni yazım ve alfabe öğretimi için gerekli program, kılavuzlar ve ders kitapları oluşturulmuştur. Ulusal personel eğitim programı, 3 aşamalı reformlar temelinde uygulandı.²⁹³ Aşama I, 1997-2001'de programın uygulanması için gerekli yasal-düzenleyici, bilimsel-metodik, finansal-maddi koşullar yaratıldı. Bunun için devlet tarafından ek 65 milyar Özbekistan somu harcandı. Aşama II, 2001-2005'te ulusal program geniş çapta tanıtıldı. III aşama ise 2005'ten 2009 kadarki dönemdir. Bu aşamada

²⁹¹ Karakalpakstan Halk Talimi Vezirligi, Taşkent Şehir Halk Talimi Genele Müdürlüğü, Vilayet Halk Talimi Müdürlüğü (12 Vilayet Müdürlüğü), İlçe (Şehir) Halk Talim Bölümleri. Taşkent şehri bir vilayete eşittir. "Vazirlik haqida", *uzedu.uz* (Erişim 27 Nisan 2023).

²⁹² O'RQ-637-сон 23.09.2020. Ta'lim to'g'risida (O'RQ-637-сон 23.09.2020. Ta'lim to'g'risida) (Erişim 31 Ocak 2023).

²⁹³ Gulamov, *a.g.e.*, 3-4.

ulusal personel yetiştirme programı sonucunda elde edilen sonuçlar, birikmiş deneyimler özetlenmiş ve ülkedeki eğitim sistemi bu temelde iyileştirilmiştir.²⁹⁴

Şekil 3.2. "Eğitim Üzerine" Yasasına Dayalı (1997-2017) Eğitim Biçimleri.

2004 Cumhurbaşkanlığı Kararnamesine dayanarak, 2004-2009 yıllarında okul eğitiminin geliştirilmesi için "umum millî" devlet programı kabul edildi. Genel orta öğretimin tüm aşamalarında yeni müfredat ve devlet eğitim standartları oluşturuldu. Okul ders kitapları tamamen yenilenmiş ve bilimsel ve pratik kazanımlarla zenginleştirilerek geliştirilmiştir. Multimedya eğitim literatürü de oluşturulmuştur. Ülkede yaklaşık 10.000 okul faaliyettedir.²⁹⁵

Özbekistan Cumhuriyeti 1997 yılında "Eğitim Hakkındaki" Kanununa göre, zorunlu genel ortaöğretim süresi dokuz yıl olarak belirlendi.²⁹⁶ Dokuz yıllık okulu tamamlayan tüm

²⁹⁴ Boymuratov T, *Magistratura Bo'limi "İqtisodiyot Nazariyasi" Kafedrasi "Ilmiy Tadqiqot Metodologiyasi" Fanidan O'quv-Uslubiy Majmua* (Tashkent: Moliya Instituti, 2018), 35.

²⁹⁵ Boymuratov T, *a.g.e.*, 31.

²⁹⁶ Özbekistan'da genel orta öğretim sistemi 1997 yılında reforme edilerek iki aşamalı bir sistem haline getirilmiştir. İlk aşama 9 yıllık zorunlu eğitimden oluşurken, ikinci aşama ise 10, 11 ve 12. sınıflardan oluşan üç yıllık "zorunlu-seçmeli" eğitimidir. Bu sistem, 2009 yılına kadar uygulanmıştır. 2009 yılında ise, ülke genelinde yeni bir eğitim reformu başlatılmış ve genel orta öğretim sistemi yeniden yapılandırılmıştır. Bu yeni sistemde, 10, 11 ve 12. sınıflarda eğitimi zorunlu hale getirilmiştir.²⁹⁶

öğrenciler, özel ortaöğretimde (Lytsei (Lyceum)²⁹⁷ eğitim alacaklar veya eğitimlerine meslek liselerinde (keshp-hüner kolejleri) devam edecekler. Yeni eğitim sistemine kademeli bir geçiş oldu. Ulusal personel eğitimi programının (1997–2001) 1. aşaması çerçevesinde uygulandı. Bu dönemde yaklaşık 300 yeni tür eğitim kurumu açılmıştır. Yükseköğretim kurumları bünyesinde 46 lise kurulmuş, yaklaşık 800 öğrenci yurtdışında eğitim görmüş, birçok öğretmen yabancı ülkelerin en iyi uygulamalarını incelemek üzere yurt dışına gönderilmiştir. Özbekistan'da 1998-2016 yıllarında 143 akademik lise, 1412 meslek lisesi 28 Meslek lisesi şubeleri kurulmuştur. Orta özel eğitim alanında, ticaret okullarının açılması, bölgelerdeki ortaokul ve liseler için meslek kursları, piyasa ekonomisinin gereksinimlerine göre, yeni bir uzmanlık alanı (çiftçi, vergi ve gümrük memuru, denetim vb.) getirilmiştir.²⁹⁸

Buna göre ülkemizde 1997 yılından bu yana 1400'den fazla meslek lisesi ve 200'e yakın akademik lise kurulmuştur.²⁹⁹ Onlar alanlarında uzman kuruluşlar ve yüksek öğrenim kurumlarına bağlıdır. Bu bağlanma nedeniyle bu aşamada eğitim süreci etkili bir şekilde organize edilmiştir. Meslek liseleri mezunlarının istihdamına önem verilmesine rağmen bu konuda tatmin edici bir sonuç alınamamıştır.

2017, genel eğitim ve orta özel mesleki eğitim sisteminde temel reformların yılı oldu. Halk resepsiyonlarında ve Cumhurbaşkanının sanal resepsiyonunda alınan teklif ve yorumlar, ayrıca cumhuriyet okullarından mezun olan ailelerin velileri arasında yapılan anketin sonuçlarına göre, Cumhurbaşkanı Shavkat Mirziyoyev'in girişimiyle 9+3, yani 12 yıllık zorunlu eğitim 11 yıllık zorunlu eğitime döndürüldü. Yalnızca 2017'de, 10. sınıf öğrencileri için 9 milyon ve genel eğitim okullarında yaklaşık 10.000 adet ders kitabı yayınlandı. Öğretim süresi 11 yıl olan eğitim sistemi oluşturuldu.³⁰⁰

²⁹⁷ Her üniversite ve enstitüye bağlı Akademik liseler mevcuttur, bu liselerde: Fen bilimleri ve doğa bilimleri sosyal bilimler ve yabancı diller alanlarında derinlemesine eğitim verilmektedir. Aynı zamanda, Akademik liselerde eğitime enstitü ve üniversite profesör hocaları dahil edilmiştir. Örnek: Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi Akademik Lisesine, Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi (Üniversitesi) profesörleri ve öğretmenleri eğitim sürecine dahil edilmiştir. “Akademik litsey - IIAU”, <https://iiu.uz> (Erişim 31 Ocak 2023).

²⁹⁸ Boymuratov T, *a.g.e.*, 32.

²⁹⁹ 2017 sonrası her enstitü ve üniversiteye bağlı birer tane lise kalmıştır. Çok meslek liseleri kapatılmıştır.

³⁰⁰ Boymuratov T, *a.g.e.*, 33.

Tablo 3.1. Özbekistan'daki eğitim sistemi tarihine göre, yıl bazında eğitim süresi değişiklikleri ve bu sürelerde uygulanan programlar açıklanmaktadır.³⁰¹

Yıl	Değişiklikler	Eğitim Süresi
14 Ağustos 1930	Ulusal düzeyde Genel Eğitim tanıtıldı	4
1934	Genel ilköğretim zorunlu hale getirildi	4
1938	Yedi yıllık genel zorunlu eğitim başlatıldı	7
1949	Genel zorunlu 7 yıllık eğitime geçildi ³⁰²	7
1962-1963	Öğretim yılından itibaren 7 yıllık okullar yeniden düzenlenerek 8 yıllık okullara dönüştürüldü ³⁰³	8
1975	Zorunlu genel eğitim süresi 10 yıla çıkarıldı	10
1990	Zorunlu genel eğitim süresi 11 yıla çıkarıldı	11
1997-2009	Genel orta öğretim, dokuz yıllık zorunlu genel ve üç yıllık zorunlu-seçmeli orta özel mesleki eğitime sistemi başlatıldı ³⁰⁴	9+3
1997-2009	Genel okulların 10-11. sınıflarındaki eğitim, 2007/2008 öğretim yılında büyük ölçüde azaltıldı, 2009'dan sonra bu sisteme aktarıldı	9+3
2012/2013	12 yıllık zorunlu eğitime tamamen geçiş sağlandı	12
2017	Zorunlu genel eğitim süresi tekrar 11 yıla düşürüldü	11

Özbekistan Cumhurbaşkanı 30 Eylül 2017'de Okul Öncesi Eğitim Sisteminin Yönetiminin İyileştirilmesi Üzerine Kararnamesini” imzaladı. Buna göre Okul Öncesi Eğitim Bakanlığı kuruldu. Yeni bakanlık sistemi, Karakalpakistan Okul Öncesi Eğitim Bakanlığı, Taşkent Şehri Okul Öncesi Eğitim Genel Müdürlüğü, bölgesel okul öncesi eğitim bölümleri ve bunların şehir ve ilçelerdeki bölümlerini içermektedir.³⁰⁵

Mart 1992'de Andican Devlet Üniversitesi, Buhara Devlet Üniversitesi, Tirmiz Devlet Üniversitesi, Ürgenç Devlet Üniversitesi ve Karşı Devlet Üniversitesi, bölgesel

³⁰¹ Bu tabloda, Özbekistan'daki eğitim sistemi tarihine göre, yıl bazında eğitim süresi değişiklikleri ve bu sürelerde uygulanan programlar açıklanmaktadır.

³⁰² buxdu.uz, “1917-1991 Yıllarda O'zbekistonda Ta'lim Tizimi va Pedagogika Fani Rivoji”, www.elib.buxdu.uz (Erişim 23 Nisan 2023).

³⁰³ buxdu.uz, “1917-1991 Yıllarda O'zbekistonda Ta'lim Tizimi va Pedagogika Fani Rivoji”.

³⁰⁴ Genel okulların 10-11. sınıflarındaki eğitim, kademeli olarak orta dereceli özel meslek okullarındaki eğitime değiştirilmiştir.

³⁰⁵ 2017 yılı itibarıyla Özbekistan'da 4.916 okul öncesi eğitim kurumu faaliyet göstermektedir. Son 20 yılda anaokullarının sayısı %45 azalmıştır. Şu anda anaokuluna devam eden çocuklar toplam çocuk sayısının %30'unu oluşturmaktadır.

pedagojik enstitüler temelinde kurulmuştur. Şubat 1992 tarihli cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile sekiz bölgesel pedagojik enstitüye üniversite statüsü verilmiştir. Dünya Ekonomisi ve Diplomasisi Üniversitesi, Nevaî Maden Metalurji Enstitüsü, Savunma Bakanlığı'na bağlı Askeri Akademi, İçişleri Bakanlığı'na bağlı İçişleri Akademisi, Bankacılık ve Finans Akademisi dahil olmak üzere en modern uzmanlıklar için ayrı üniversiteler ve enstitüler ve onlarca yeni yükseköğretim kurumu, eğitim kurumu kurulmuştur. Taşkent Devlet Teknik Elektrik Mühendisliği ve Haberleşme Teknikumu (önlisan) üniversiteye dönüştürülmüştür. 1993 yılında "Özbekistan'da Öğrenci ve Gençleri Teşvik Edici Önlemler" kapsamında öğrenci ve lisansüstü öğrenciler için özel burslar oluşturulmuştur. Taşkent Devlet Tarım Üniversitesi, Andican, Semerkant Tarım, Ziraat Mühendisliği Ekonomisi, Taşkent Sulama, Tarımsal Mekanizasyon Enstitüsü ülke tarımı için gerekli olan modern bilgiye sahip yüksek ve orta öğretim özel eğitime sahip yüksek nitelikli uzmanlar sağlamak için faaliyete başlamıştır.³⁰⁶

1992 yılının başında Cumhuriyetin 6 yükseköğretim kurumunda öğrenime kabul sınavı denemesi yapıldı. 1993 yılında 46 yükseköğretim kurumundan 19'u kabul için deneme testleri yapmıştır. 1994 yılında Türkiye'deki ÖSYM benzeri bir kurum olan Devlet Sınav Merkezi kurulmuş ve o yıldan itibaren yükseköğretim kurumlarına giriş için test sınavı yapılmaya başlanmıştır. 1996 yılından itibaren eğitim için ücretli sözleşme uygulanmaya başlanmıştır.³⁰⁷ 1997 tarihli "Eğitim Hakkındaki Kanun"a göre, 5 yıllık yükseköğretimden 4 yıllık lisans ve 2 yıllık yüksek lisans aşamalarından oluşan iki kademeli bir sisteme geçilmiştir.³⁰⁸

2017 yılı itibariyle ülkemizde 19 üniversite, 37 enstitü, 6 akademi, 1 konservatuar, 1 dans ve koreografi okulu, 13 yabancı yükseköğretim şubesi, 6 yabancı devlet Yüksek Öğrenim şubesi olmak üzere 80'den fazla yükseköğretim kurumu faaliyet

³⁰⁶ Bütün Tıp alanındaki meslek liseleri Tıp Enstitü ve Üniversitelerine bağlı ve Sağlık Bakanlığı sorumluluğunda; Dünya Ekonomisi ve Diplomasisi liseleri Dünya Ekonomisi ve Diplomasisi Üniversitesine bağlı ve Dışişleri Bakanlığı sorumluluğunda; Pedagoji liseleri Pedagoji Enstitü ve Üniversiteleri bünyesinde, Yükseköğretim Bakanlığı'na bağlı; Ziraat meslek liseleri Ziraat Üniversitesi bünyesinde, Tarım Bakanlığına bağlı; Taşkent Hukuk lisesi Taşkent Hukuk Üniversitesi bünyesinde, Adalet Bakanlığına bağlı; Taşkent Sanat ve Kültür lisesi Taşkent Sanat ve Kültür Enstitüsü bünyesinde, Kültür ve Spor Bakanlığına bağlı; Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi Akademik Lisesi, Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi bünyesinde ve Bakanlar Kurulu'na bağlıdır vs.

³⁰⁷ Ücretli sözleşmeli eğitim: her üniversitenin kendisi burslu ve ücretli öğrenci alım kontenjanı belirler.

³⁰⁸ Mo'minova G, *O'zbekistonning Eng Yangi Tarixi* (Karşı: Fan va Ta'alim, 2021), 142.

göstermektedir.³⁰⁹ Bağımsızlık yıllarında yükseköğretim sisteminde yapılan tutarlı reformların bir sonucu olarak, ülkemizde bir dizi yabancı üniversitenin şubesi açılmıştır. Özellikle Taşkent'te Büyük Britanya'nın Uluslararası Westminster Üniversitesi, M.V. Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi, I.M. Gubkin Rus Devlet Petrol ve Gaz Üniversitesi, Singapur Yönetim Geliştirme Enstitüsü, Torino İtalyan Politeknik Üniversitesi şubeleri çalışmaya başladı. Ayrıca Taşkent'te, G.V. Plekhanov Rus Ekonomi Akademisi ve Güney Kore Inha Üniversitesi'nin şubeleri de eğitim veriyor.³¹⁰

Özbekistan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu ve Ulusal Personel Yetiştirme Programı, ülkemizdeki eğitim sisteminin gelişiminin teorik temellerini oluşturmaktadır. 29 Ağustos 1997'de Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi'nin IX oturumunda, Özbekistan Cumhuriyeti "Eğitim Hakkında Yasası" ve "Ulusal Personel Eğitimi Programı" kabul edildi.³¹¹ Eğitim ve personel eğitimi sistemini reforme etmek için ana yönergelere bunlarda yer verildi. Yasanın kabulü, eğitim sisteminde kapsamlı reformların temelini oluşturdu. Bu kanunun kabulü, eğitim sisteminde kapsamlı reformlara zemin hazırladı. Kanuna göre eğitim ve öğretim süreçlerinin yapısı ve aşamaları birbiriyle bağlantılı olmalı yani sürekli bir eğitim sisteminin düzenlenmesi, ihtiyaçların karşılanabilmesinin yolu açılmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti "Eğitim Hakkındaki Yasası"nın amacı, vatandaşların eğitiminin, yetiştirilmesinin, mesleki eğitiminin yasal temelini oluşturmak ve eğitim hakkı gibi herkesin anayasal hakkını güvence altına almaktır. Yasanın ilk bölümü "Genel Hükümler" olarak adlandırılır. Bu kısımda eğitim alanındaki devlet politikasının temel ilkeleri, bilgi edinme, pedagojik faaliyetlerde bulunma hakları, eğitim kurumunun yasal statüsü, DTS, eğitim dili gibi konulara yer verilmiştir. İkinci bölümü ise eğitim sisteminin özünü ve türlerini açıklamaktadır. Gerekli araştırma çalışmalarını yürüten bilimsel-pedagojik kurumlar eğitim alanındaki devlet yönetim organları ile bunlara ait işletme, kurum ve kuruluşlar hakkında bilgi verilmektedir. Yasanın 10. Maddesi, eğitimin şu türlerde gerçekleştirildiğini belirtir: Okul öncesi eğitim, genel ortaöğretim, özel ortaöğretim, mesleki eğitim, yükseköğretim, yükseköğretim sonrası eğitim, personel niteliklerinin iyileştirilmesi ve yeniden eğitimi, ders dışı eğitim. Kanunun 2. bölümündeki 11-17

³⁰⁹ Mo'minova G, *a.g.e.*, 143.

³¹⁰ Yüksek Öğretim Kurumları 1993 yılında 46 tane iken 2017'de 80 ulaşmış 2023'te ise 210 olmuştur. 2023 itibarıyla 36 üniversite, 48 Enstitü, 4 Akademi, 1 Konservatuvar, 65 Özel Yüksek Öğretim Kurumları, 26 Üniversite Şubeler, 30 Yurd Dışı Yüksek Öğretim Kurumları Şubeleri bulunmaktadır. "Özbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi" (Erişim 23 Nisan 2023).

³¹¹ Boymuratov T, *a.g.e.*, 32.

Maddelerinde her bir eğitim türünün özü kısaca anlatılmaktadır. Okul öncesi eğitimde de belirtildiği gibi, okul öncesi eğitime hazırlanan bir çocuğun sağlıklı ve olgun bir kişiliğini oluşturması amaçlanmaktadır. Okul öncesi eğitim, çocuk altı veya yedi yaşına gelene kadar devlet ve devlet dışı okul öncesi kurumlarda ve ailelerde yapılır. Üçüncü bölüm, eğitim sürecine katılanların sosyal korunmasına ayrılmıştır. Öğrencilerin ve eğitim kurumu çalışanlarının sosyal korunması, yetimlerin, bedensel ve zihinsel engelli çocukların eğitimi konuları yasal olarak dile getirilmiştir. Dördüncü bölümü ise Bakanlar Kurulu'nun, eğitim yönetimi konusunda yetkili devlet kurumlarının ve eğitim sistemini yönetmede yerel yönetim organlarının yetkilerini belirlerken son bölüm nihai hükümleri içermektedir.³¹²

Ulusal personel eğitimi modeli, modern pedagojinin kavramsal temeli olarak kabul edilir ve personel eğitim sisteminin reformu ve eğitim sistemlerinin geliştirilmesi için gerekli önlemler burada belirtilmiştir. Ulusal Personel Eğitim Programının, personel eğitim sisteminin reformunun faktörlerini, programın amacını, uygulanmasının görevlerini ve aşamalarını, personel eğitim sisteminin geliştirilmesinin ana yönlerini, uygulanmasını içeren beş bölümden oluştuğu bilinmektedir. Programın yayımına ilişkin önlemler tanımlanır. Ulusal personel eğitimi modelinin özü programın 3. bölümünde anlatılmaktadır. Ulusal personel eğitimi modelinin ana bileşenleri, toplumumuzda yaşayan her insanın, vatandaşların eğitim hakkını, meslek seçme ve becerilerini geliştirme fırsatlarını genişletir. Ulusal personel eğitimi modelinin bileşenleri şunlardır: birey, devlet ve toplum, bilim, üretim, sürekli eğitim.³¹³

Ülkemizde “sürekli eğitim” nitelikli ve rekabetçi personel yetiştirmenin temelidir ve her türlü eğitimi içerir: okul öncesi eğitim, genel ortaöğretim, ortaöğretim özel eğitim, mesleki eğitim, yükseköğretim, yüksek öğrenim sonrası, personelin mesleki gelişimi ve yeniden eğitilmesi, yaygın eğitimi, DTS'yi, personel eğitim sisteminin yapısını ve çalışma ortamını içerir.³¹⁴

³¹² Boymuratov T, *a.g.e.*, 33.

³¹³ Boymuratov T, *a.g.e.*, 39.

³¹⁴ Boymuratov T, *a.g.e.*, 40.

Tablo 3.1. Özbekistan'da eğitimde meydana gelen değişikliklerin analizi.³¹⁵

<i>Özbekistan'da eğitimde, tarih boyunca çeşitli evrelerden geçmiştir ve bu evreler, eğitimin niceliksel ve örgütsel biçimlerinde önemli değişikliklerin meydana gelmesine neden olmuştur. Aşağıda bu değişikliklerin ana hatları verilmiştir:</i>			
1	<i>Kararsızlık Dönemi</i>	<i>(Bir eğitim sistemi olarak ulusal eğitimin kökeni ve oluşumu)- 1924-1940 yıllarını içerir.</i>	<i>Sovyetler Birliği'nin önderliğinde, ulusal bir eğitim sistemi oluşturma sürecinde kararsızlık ve belirsizlik dönemiydi. Bu dönemde, mesleki eğitim de dahil olmak üzere tüm eğitim alanları için yeni bir yapı oluşturma çabaları gözlemlenmiştir.</i>
2	<i>Seferberlik Dönemi</i>	<i>(Savaş ve savaş sonrası dönem)- 1941-1959.</i>	<i>II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, eğitim sistemi üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Bu dönemde, savaşa katılmak için gençlerin eğitimlerini yarım bırakmaları, eğitimde kesintilere neden olmuştur. Savaşın sonrasında, yeniden inşa dönemi başlamıştır ve eğitim sistemi de buna uygun olarak yeniden yapılandırılmıştır.</i>
3	<i>Geliştirme Dönemi</i>	<i>(Tekdüze gelişme) 1960-1980 yılları.</i>	<i>Bu dönem, eğitim sisteminde bir tekdüzeleşme dönemidir. Eğitim programları standartlaştırılmış, eğitim kurumları çağdaştırılmıştır. Mesleki eğitim kurumları da dahil olmak üzere tüm eğitim sektörü büyümüş ve gelişmiştir.</i>
4	<i>Anti-kriz Dönemi</i>	<i>(Spazmdık (zorlu, sıkıntılı) gelişme)- 1981-1986 yılları.</i>	<i>Bu dönemde, eğitim sistemi ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Yetersiz finansman nedeniyle, eğitim kurumlarının durumu kötüleşmiştir. Buna rağmen, devlet, eğitim sisteminin düzeltilmesi için çeşitli önlemler almıştır.</i>
5	<i>Kriz</i>	<i>(Kalkınmadaki niteliksel değişiklikler)- 1987-1990 yılları.</i>	<i>Özbekistan'da eğitim sistemi için oldukça zorlu bir dönemdi. Bu dönemde, bir dizi önemli ekonomik ve siyasi kriz meydana geldi ve bunlar eğitim sistemini de olumsuz etkiledi. Bu kriz dönemi, ülkenin ekonomik durumundaki kötüleşme ve Sovyetler Birliği'nin dağılması gibi faktörler nedeniyle ortaya çıktı.</i>
6	<i>Kriz</i>	<i>(İstikrar ve krizden kademeli çıkış)- 1991-1996.</i>	<i>Bu dönemde, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Özbekistan bağımsızlığını ilan etti. Eğitim sistemi yeniden yapılandırıldı ve yeni eğitim politikaları benimsendi.</i>
7	<i>Yeni gelişme</i>	<i>(Ulusal eğitim modelinin getirilmesi)- 1997-2017.</i>	<i>Bu dönem, ulusal eğitim modelinin getirilmesiyle karakterizedir. Bu dönemde, Özbekistan'da eğitim sistemi, çağdaş dünya standartlarına uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. Eğitim teknolojileri, müfredat ve öğretmen eğitimi gibi konularda reformlar yapılmıştır.</i>

³¹⁵ Xasanova G, “Özbekistan, Japonya ve Güney Kore mesleki eğitim sistemlerinin özellikleri”, *Modern Eğitim (Özbekistan)* 3 (2018), 25.

Okul öncesi eğitim ve yetiştirme

Okul öncesi talim ve terbiye, çocukları genel orta öğretime hazırlamanın yanı sıra, öğretme ve eğitim ile, onları entelektüel, manevi-ahlaki, etik, estetik ve fiziksel olarak geliştirmeyi amaçlar. Okul öncesi eğitim ve yetiştirme, altı ila yedi yaşındaki çocukların ilköğretime bir yıllık zorunlu hazırlıklarını da içerir. Okul öncesi eğitim ve öğretimi düzenleme prosedürü, “Eğitim Üzerine” kanun ve Özbekistan Cumhuriyeti ““Mektebe Kadar Talim ve Terbiye Hakkında”” Kanunu ile belirlenir.

Genel ve özel orta öğretim

Genel ve özel orta eğitim, genel eğitim programlarına, gerekli bilgi, beceri ve yeteneklere hâkim olmayı amaçlar.

Genel orta öğretimin aşamaları (I-XI. sınıflar) aşağıdaki gibidir:

İlköğretim (sınıf I-IV);

Temel orta öğretim (sınıf V- IX);

Orta öğretim (X — XI sınıfları).

Çocuklar yedi yaşını doldurdıkları yılda genel orta öğretim kurumunun birinci sınıfına alınırlar. İlköğretim, öğrencilerin genel ortaöğretime devam etmeleri için gerekli olan okur-yazarlık, bilgi, yeterlilik ve becerilerin temellerini oluşturmayı amaçlar. Temel orta öğretim müfredatına uygun olarak, öğrencilere gerekli miktarda bilgi, beceri ve yetenek kazandırır, bağımsız düşünme ve analiz etme yeteneğini geliştirir. Temel orta öğretim çerçevesinde (VII. sınıftan sonra), mesleklerde temel bilgi ve becerilerin oluşturulması için mesleki teşhis ve mesleki yönlendirmeye yönelik tedbirler alınmaktadır. Orta öğretim, öğrencilerin müfredata uygun olarak gerekli bilgi, beceri ve yetenekleri kazanmalarının yanı sıra bir sonraki eğitim türünü seçmelerini ve yüksek nitelik gerektirmeyen meslekleri edinmelerini sağlar.³¹⁶

Mesleki teşhis ve kariyer rehberliği ile öğrencilerin yüksek nitelik gerektirmeyen meslekler için eğitilmesi prosedürü mevzuatla belirlenir. Özel orta öğretim eğitimi, dokuz

³¹⁶ “O’RQ-637-coH 23.09.2020. Ta’lim to’g’risida”, *lex.uz* (Erişim 23 Nisan 2023).

yıllık temel ortaöğretim temelinde iki yıl boyunca akademik liselerde yürütülür ve öğrencilerin entelektüel yeteneklerinin yoğun bir şekilde gelişmesini, ayrıca derin, farklılaştırılmış, kariyer ve kişi odaklı eğitim sağlar. Devlet dışı eğitim kurumlarında, genel ve özel ortaöğretim ücretli sözleşmeye dayalı olarak yürütülebilir. Üstün yetenekli çocukların yeteneklerini geliştirmek için Cumhurbaşkanlığı, yaratıcı ve diğer ihtisas okulları ile yatılı okullar açılabilir.³¹⁷

Bedensel, zihinsel, duyuşsal veya zihinsel engelli çocuklar ile uzun süreli tedaviye ihtiyacı olan çocuklar devlet ihtisas eğitim kurumlarında, genel ortaöğretim ve ortaöğretim özel eğitim kuruluşlarında kapsayıcı biçimde veya ev koşullarında bireysel olarak öğrenir. Genel ortaöğretim kurumlarının sınıflarındaki (gruplarındaki) öğrenci sayısı otuz beşi geçmemelidir.³¹⁸

Mesleki (Profesyonel) eğitim³¹⁹

Profesyonel eğitim, meslek ve uzmanlık alanında aşağıdaki dereceleri içerir:

İlk mesleki (Profesyonel) eğitim;

Orta mesleki (Profesyonel) eğitim;

Özel orta (Profesyonel) mesleki eğitim.

İlk mesleki eğitim, meslek okullarında IX sınıf mezunları temelinde, iki yıllık bütünleşmiş genel eğitim konuları ve tam zamanlı eğitim şeklinde uzmanlık konuları temelinde ücretsiz olarak gerçekleştirilir.³²⁰

³¹⁷ “O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta‘lim to‘g‘risida”.

³¹⁸ “O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta‘lim to‘g‘risida”.

³¹⁹ “Özbekistan‘da orta öğretim iki aşamaya ayrılır. İlk aşama, Özbekistan‘ın her yerinde aynı programlarla dokuz yıllık zorunlu eğitimi içermektedir. İkinci aşama, dokuz yıl sonra eğitim ve mesleki eğitimi kapsar. Genel orta öğretimi ve özel orta öğretimi içerir. Gençler, onuncu ve on birinci sınıflarda okula devam ederken genel orta öğretim alırlar. Başarılı bir şekilde tamamlandıktan sonra, "Ortaöğretim Tamamlama Sertifikası" alırlar. Uzmanlaşmış orta öğretim, bir okul ağı aracılığıyla sağlanır: Professionalno-Tehnicheskoye Uchilishе (PTU veya Profesyonel Teknik Okulu). Mezunlar, Tam Orta Öğretim Sertifikasına eşit bir Junior Uzman Diploması alırlar. Teknikum (Teknik Kolej). Mezunlar, Tam Orta Öğretim Sertifikasına eşit bir Junior Uzman Diploması alırlar. Lytsei (Lyceum) veya Yükseköğretim kurumları veya endüstri tarafından sunulan çeşitli eğitim kursları. Mezunlar, Tam Orta Öğretim Sertifikasına eşit bir Genç Uzman Diploması veya Akademik Lise Diploması alırlar. “Özbekistan‘da eğitim”, Vikipedi, 14 Mart 2022.

³²⁰ “O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta‘lim to‘g‘risida”.

Orta mesleki eğitim, meslek liselerinde (kolejlerde), mesleklerin ve uzmanlıkların karmaşıklığına dayalı olarak bir devlet emri veya ödeme sözleşmesi temelinde sağlanır, özel eğitim ve ilk mesleki eğitim temelinde uygulanır.

Özel Orta mesleki eğitim, teknik okullarda genel orta öğretim, orta öğretim özel, ilköğretim mesleki ve orta öğretim mesleki eğitim temelinde, devlet düzenine veya ödeme sözleşmesine dayalı, mesleklerin ve uzmanlıkların karmaşıklığına (zorluğuna) bağlı olarak, süresi en az iki yıl olan tam zamanlı, ikinci öğretim ve açık öğretim şeklinde yürütülür.

Meslek okulları, (meslek liseleri) kolejler ve teknik enstitüler, öğrencilerin seçtikleri mesleğe ve uzmanlığa sahip olmalarını sağlar.

Vatandaşlar, sözleşmeye dayalı olarak ikinci ve ileri mesleki eğitim alma hakkına sahiptir.

Yüksek Öğretim

Yüksek öğretim, lisans eğitimi ve yüksek lisans derecesi alanlarında yüksek nitelikli personelin yetiştirilmesini sağlar. Yüksek eğitimi personelin eğitimi, yüksek öğretim kurumlarında (üniversiteler, akademiler, enstitüler, yüksek okullar) yapılır. Genel orta öğretim (on bir yıllık eğitim), özel orta öğretim (dokuz yıllık temel orta öğretim ve iki yıllık özel orta öğretim eğitimi), ilk mesleki eğitim (dokuz yıllık temel orta öğretim ve iki yıllık ilk mesleki eğitim almış tam kişiler) yüksek öğretim alma hakkına sahiptir.

Yüksek öğretimin lisans ve yüksek lisans iki aşaması vardır. Lisans derecesi, yüksek öğrenim alanlarından birinde derinlemesine bilgi, beceri ve yetenekler sağlayan, en az üç yıllık bir temel yüksek öğrenimdir. Yüksek lisans derecesi, ilgili bir lisans derecesi temelinde belirli bir uzmanlık alanında en az bir yıllık eğitim süresi olan yüksek öğrenimdir. Yüksek lisans ve bunlara karşılık gelen lisans eğitimi derslerinin listesi, eğitim alanındaki yetkili devlet yönetim organı tarafından belirlenir. Vatandaşlar, sözleşmeye dayalı olarak ikinci ve sonraki yüksek öğrenim alma hakkına sahiptir.³²¹

Lisansüstü eğitim, yüksek öğretimde ve bilimsel kuruluşlarda alınabilir. Yükseköğretim sonrası eğitim, temel doktora çalışmaları, doktora çalışmaları ve

³²¹ “O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta‘lim to‘g‘risida”.

uzmanlığın derinlemesine incelenmesini ve hazırlamak ve doktora tezini savunmak olarak belirlenmiştir.

Temel doktora kursu, yüksek nitelikli bilimsel ve bilimsel-pedagojik personelin uzmanlığında, Felsefe Doktoru (PhD) bilimsel derecesi için başvurular için üretimden ayrı olarak düzenlenen bir yüksek öğrenim sonrası eğitim şeklidir. Doktora eğitimi, Bilim Doktoru (DSc) derecesine başvuran adaylar için üretimden ayrı olarak düzenlenen, yüksek nitelikli bilimsel ve bilimsel-pedagojik personelin uzmanlığında bir orta öğretim sonrası eğitim şeklidir. Felsefe Doktoru (PhD) veya Bilim Doktoru (DSc) bilimsel derecelerine başvurular için üretimden ayrılmadan düzenlenen yüksek nitelikli bilimsel ve bilimsel-pedagojik personelin uzmanlığında yükseköğretimden bağımsız araştırma, bir ileri eğitim biçimidir.

Bilimsel ve bilimsel-pedagojik personelin eğitimi, bilimsel dereceler ve akademik unvanların verilmesi ile askeri, tıbbi ve diğer eğitim kurumlarında yüksek öğrenim sonrası programlarının özellikleri mevzuatla belirlenir. Yüksek öğrenimden sonrası eğitimin süresi mevzuatla belirlenir.³²² Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 6 Kasım 2020 tarih ve 696 sayılı kararı ile yüksek öğrenimden sonra eğitim kurumlarında öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir.³²³

Personelin yeniden eğitilmesi ve niteliklerinin iyileştirilmesi

Personelin yeniden eğitilmesi, temel uzmanlık ve mesleklere karşılık gelen alanlarda faaliyetleri yürütmek için gerekli miktarda ek mesleki bilgi, nitelik ve becerinin kazanılmasını sağlar. Personel eğitimi, mesleki bilgi, nitelik ve becerilerin derinleştirilmesini ve güncellenmesini sağlar, personelin kategori, seviye, rütbe ve konumunun yükseltilmesine hizmet eder. Personelin yeniden eğitilmesi ve niteliklerinin yükseltilmesinin biçimleri ve koşulları, ilgili devlet eğitim gereksinimlerine göre belirlenir.

Okul dışı eğitim, sürekli eğitimin bir parçası olarak çocukların yeteneklerini geliştirmeyi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlar. Çocukların ihtiyaçlarını karşılamak, boş zamanlarını ve dinlenmelerini organize etmek için devlet kurumları, sivil

³²² “O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta‘lim to‘g‘risida”.

³²³ “22.05.2017 tarih ve 304 sayılı. Yüksek öğrenim sonrası eğitim sistemini daha da iyileştirmeye yönelik tedbirler hakkında” (Erişim 28 Nisan 2023).

toplum kuruluşları ve ticari kuruluşlar kültürel-estetik, bilimsel, teknik, spor ders dışı eğitim organizasyonları düzenleyebilirler.

Okul dışı eğitim organizasyonları arasında saraylar, evler, kulüpler ve çocuk ve gençlerin yaratıcılık merkezleri, "Barkamol Avlod" çocuk okulları, çocuk ve genç spor okulları, çocuk müzik ve sanat okulları, stüdyolar, bilgi kütüphanesi ve sağlık tesisleri bulunmaktadır. Ders dışı eğitim prosedürü, eğitim alanındaki yetkili devlet yönetim organı tarafından belirlenir.³²⁴

³²⁴ “O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta‘lim to‘g‘risida”.

3.2. Özbekistan Eğitim Sisteminde Din Eğitimi

Din eğitimi Özbekistan tarihinde uzun bir geçmişe sahiptir. Ülkede yaşayanların çoğunluğu Müslüman olduğu için din eğitimi de oldukça önemlidir. Özbekistan'ın eğitim sistemi ise, milli birlik ve beraberlik ruhunu korumayı amaçlayan laik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, din eğitimi de diğer dersler gibi milli eğitim müfredatına uygun olarak verilmesi beklenilir. Burada, Özbekistan eğitim sisteminde din eğitiminin yerini ve nasıl yürütüldüğünü inceleyeceğiz.

3.2.1. Din Eğitiminin Yasal Dayanakları ve Amaçları

*Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 41. Maddesi, herkesin eğitim hakkına sahip olduğunu, ücretsiz genel eğitimin devlet tarafından garanti edildiğini ve okul işlerinin devlet kontrolünde olduğunu garanti eder.*³²⁵

*Özbekistan Cumhuriyeti'nde eğitim sistemi dinden ayrılmıştır ve eğitim sisteminin eğitim programlarında dini konuların yer almasına izin verilmemektedir. Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarının laik eğitim alma hakkı, dine karşı tutumları ne olursa olsun sağlanır.*³²⁶

*Din eğitimi kurumlarında eğitime, genel orta öğretim kurumlarında, zorunlu on bir yıllık genel orta öğretimden sonra sürekli olarak izin verilir. Özel din eğitimi verilmesi kanunla sınırlandırılmıştır ve din eğitimi kurumları, Özbekistan Cumhuriyeti'nde belirlenen devlet eğitim standartları ve gerekliliklerine uygun olarak fenni ve sosyal konuları öğretmek zorundadır.*³²⁷

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 7 Mart 1992 tarihli Kararnamesi ile, herkesin vicdan ve dini inanç özgürlüğü hakkının, dine karşı tutumları ne olursa olsun vatandaşlarının eşitliğinin sağlanması görevlerini çözmek için Özbekistan Cumhuriyeti

³²⁵ “Özbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi”, *constitution.uz* (Erişim 24 Nisan 2023).

³²⁶ “Özbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi”.

³²⁷ Madde 61. Dini örgütler ve dernekler devletten ayrıdır ve kanun önünde eşittir. Dini derneklerin faaliyetlerine devlet müdahale etmez. “Özbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi”.

Bakanlar Kuruluna bağı Din İşleri Komisyonu kuruldu.³²⁸

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasında "dini örgüt ve dernekler devletten ayrı ve kanun önünde eşittir" demokratik ilkesi yer almaktadır.³²⁹ Ayrıca Din İşleri Genel Kurulu'nda vatandaşların milliyet, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin eşit haklara sahip olduğu tespit edilmiş olup, vicdan, örf ve millî gelenek hürriyetlerine saygı gösterilmesi teminat altına alınmıştır.³³⁰

Bu anayasal hüküm, 1998 yılında kabul edilen "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Örgütler Hakkında Kanun"un yeni versiyonunun 5. Maddesinde yansıtılmaktadır. Buna göre, herhangi bir din veya dini inanışa başkaları üzerinde ayrıcalık veya kısıtlama getirilmesi uygun değildir.³³¹ Günümüzde Anayasa, yürürlükteki yasalara ve milli-dini değerlere uygun olarak ülkemizde devlet ve din arasındaki ilişkiler, bağımsızlığın ilk aşamasından itibaren aşağıdaki esaslara göre yürütülmektedir:

- inananların dini duygularına saygı duymak;
- dini inançları vatandaşların veya onların derneklerinin özel işi olarak kabul etmek;
- Dini inançlara bağı yurttaşlar ile bunlara bağı olmayan yurttaşların eşit haklarını güvence altına almak ve zulme uğramalarını önlemek;
- manevi uyanış olanaklarından yararlanmak için çeşitli dini kuruluşlarla iletişim, evrensel ahlaki değerlerin belirlenmesi;³³²
- Dinin yıkıcı amaçlarla kullanılmasını önlemek.

³²⁸ Tuyg'unovich F, "O'zbekiston Respublikasida Diniy Ta'lim va Uning Huquqiy Asoslari", *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* Volume 1 | Issue 11 (Aralık 2021), 331.

³²⁹ Eğitim sisteminin laik olduğu gerçeği. Bu ilke, cumhuriyet topraklarındaki mevcut eğitim kurumlarında gençlere laik nitelikte bilimsel bilgi sağlamayı öngörmektedir. Eğitim kurumlarında militan, yıkıcı ve ulusal çatışmalara ve din düşmanlığına hizmet eden fikirlerin yayılması ve gençlerin zihnine yerleştirilmesi kanunla yasaklanmıştır. Gençlere dini bilgi verilmesi, devlet akreditasyonundan geçmiş (Adalet Bakanlığı'na kayıtlı) ve din eğitimi verme hakkına sahip eğitim kurumları tarafından gerçekleştirilir.

³³⁰ Tuyg'unovich F, "a.g.e.", 330.

³³¹ Hasanboev O', "O'zbekistonda e'tiqod erkinligini ta'minlashda Din ishlari bo'yicha qo'mitaning faoliyati", Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Mahkemesinde Dini İşler Komitesi Resmi İnternet Sitesi (20 Eylül 2022).

³³² Hasanboev O', "O'zbekistonda e'tiqod erkinligini ta'minlashda Din ishlari bo'yicha qo'mitaning faoliyati", Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Mahkemesinde Dini İşler Komitesi Resmi İnternet Sitesi, *religions.uz* (20 Eylül 2022).

Özbekistan Cumhuriyeti'nde din, devletten ayrılmıştır. Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki dini kuruluşların ve devlet kurumlarının faaliyetleri, müdahale etmeme temelinde yürütülmektedir. Devlet, farklı dinlere inanan ve inanmayan vatandaşlar, farklı dinlere mensup dini kuruluşlar arasında karşılıklı anlayış ve saygının tesis edilmesini destekler, dini fanatizme ve aşırılığa, ilişkilerin çatışmasına ve şiddetlenmesine, farklı dini gruplar/cemaatler (konfessiyalar) arasındaki düşmanlığı artırmaya yönelik eylemlere izin vermez. Devlet, konfessiyaların³³³ barış içinde yaşayacağını garanti eder. Misyonerlik ve Proselitizm'in³³⁴ uygulanmasına izin verilmez. Devletin, dini kuruluşları devletin herhangi bir işlevini yerine getirmek veya hukuka aykırı olmayan faaliyetlerine müdahale etmek hakkı yoktur. Dini örgütler hükümet görevlerini yerine getirmezler. Devlet, dini kuruluşların faaliyetlerini finanse etmeyip, insanların dini duygularını aşağılayan faaliyetlere izin vermemektedir. Dini kuruluşların, Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki dini bir partinin ve diğer cemaatlerin, cumhuriyet dışında kurulan dini partilerin temsilcilerinin ve şubelerinin, siyasi partilerin ve diğer cemaatlerin siyasi amaçlarla faaliyetlerine ve ayrıca onlara mali veya diğer yardımlara katılmalarına izin verilmez.³³⁵

Özbekistan'da eğitim sistemi dinden ayrılmıştır. Dini kurumlar dışında din bilimlerine eğitim kurumları müfredatında yer verilmez. Vatandaşlar, dine karşı tutumlarından bağımsız olarak laik eğitim alma hakkına sahiptir. Herkes, dini kurumlarda mesleki din eğitimi alma hakkına sahiptir. Vatandaşlar, kanuna uygun olarak genel ortaöğretim, özel ortaöğretim eğitim veya mesleki eğitim aldıktan sonra din eğitimi kurumlarında öğrenim görmeye kabul edilmektedir. Dinî meslek eğitimi almış bireyler, dinî kurumlarda dinî konuların öğretim faaliyetlerinde bulunma hakkına sahiptir.³³⁶

³³³ Dini Konfessiya (Topluluk/mezhep): Belli bir dini öğreti çerçevesinde oluşan ve kendine has özellikleri olan bir inanç ve bu inancın mensuplarından oluşan bir topluluk. Özbekistan Cumhuriyeti'nde Aralık 2017 itibarıyla 16 konfessiya faaliyet göstermektedir. Bunlar: İslam (Özbekistan Müslümanları İdaresi), Ortodoksluk (Taşkent ve Orta Asya piskoposluğu), Katoliklik (Roma Katolik Kilisesi), Lutheranism (Alman Lutheran Kilisesi), Ermeni Apostolik Kilisesi, Pentekostallar (Tam İncil Hristiyanları), Baptistler (Evanjelik Hristiyan Baptist Kilisesi), Novoapostol Kilisesi, Yedinci Gün Adventistleri, "Golos Boji" Yehova'nın şahitleri, Kore Protestan kiliseleri, Yahudilik, Bahailik, Krişna Bilinci Derneği ve Budizm. "Dini konfessiya – muayyan diniy ta'limot doirasida shakllangan va o'ziga xos xususiyatlarga ega e'tiqod va ushbu e'tiqodga ergashuvchilar jamoasi", <https://fayllar.org> (Erişim 15 Şubat 2023).

³³⁴ "Bir Dini Ya Da İnanıcı Topluma Yayma Çabası" Proselitizm aynı anda, insanları inanç değiştirmeye zorlayan eylemin de adıdır. "Proselitizm", *Vikipedi*, 01 Temmuz 2021.

³³⁵ Tuyg'unovich F, "a.g.e.", 331.

³³⁶ "O'RQ-699-coH 05.07.2021. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" (Erişim 24 Nisan 2023).

3.2.2. Genel Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi

Özbekistan, Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduğu dönemde, genel olarak sosyalist eğitim ve ideolojiye dayalı bir eğitim sistemine sahipti.³³⁷ Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Özbekistan kendi ulusal eğitim sistemi ve felsefesi üzerinde çalışmaya başladı.

Özbekistan ahlak anlayışı, İslam, Zerdüştlük³³⁸ ve Türk-Moğol³³⁹ geleneğinden etkilenmiştir. Bu nedenle, Özbekistan kültürü, öğrencilerin ahlaki değerlerini ve sosyal sorumluluklarını öğrenmelerini önemser. Özbekistan ahlak anlayışı, insanların birbirine saygı duyması, yardımseverlik, dürüstlük, adil olma, hoşgörülü olma, öğrenmeye açık olma gibi değerleri vurgular.

Ahlak anlayışı açısından, Özbekistan Cumhuriyeti, geleneksel aile değerlerini ve toplumsal sorumluluğu önemsemektedir. Aile, toplumun temel birimi olarak kabul edilmekte ve aile bağları, toplumun sosyal dokusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla, Özbekistan Cumhuriyeti'nin ahlak anlayışı, aile içindeki etik değerlerin ve toplumsal sorumluluğun önemini vurgulamaktadır. Ülkenin eğitim felsefesi ve ahlak anlayışı, milli eğitim sistemi çerçevesinde uygulanmakta ve ulusal değerlerin, kültürün ve tarihin korunmasını hedeflemektedir.

Özbekistan'da din eğitimi genel eğitimin dışında tutulur. Genel eğitim ve yükseköğretim kurumlarında; Terbiye ve Maneviyat dersi ve Dünya Dinler Tarihi dersi okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bu dersler doğrultusunda beklenen kazanımlar;

Kişinin dinî inancı ne olursa olsun, diğer dinler hakkında bilgi sahibi olan ve diğer dinlere karşı ayrımcılık yapmayan ve başkalarının dinî duygularına saygı gösteren, hoşgörülü olan,

Mevcut dinlerin doğuşu, yayılması ve etkisini ele alınmak suretiyle genel bilgi birikimi ve bakış açısı kazandırma,

³³⁷ Çelebi E, "Stalin Dönemi'nde Özbekistan'da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)", (ts.), 268.

³³⁸ Güngörmez E, *Eski Türk Dini ve Türk İslam Kültürü Üzerindeki İzleri* (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 9.

³³⁹ Köprülüzade MF, "Türk — Moğol Şamanizminin Tasavvufi İslâm Tarikatları Üzerindeki Tesiri", *bilig-1/Bahar'96* 1 (1996).

Asrımızın ihtiyaç duyduğu insanî değerleri benimsemiş, demokratik değerlerle donanmış, tabiata saygılı, bilgisini tecrübeleriyle yorumlayıp sosyokültürel bağlamda değerlendirebilen, tarih boyunca var olan dinlerin birey ve toplum üzerindeki etkisini anlayan ve yorumlayan; dinlerin kültür, sanat, örf ve adetler üzerindeki etkilerini bilen; ulusal, ahlakî, kültürel ve insanî değerleri benimsemiş, ahlakî ve zihnî manada dengeli ve sıhhatli gelişen, üretken ve sorumluluklarının bilincinde olan bireylerin yetişmesidir.

Laik anlayışa sahip bir ülkede din dersinin okullarda verilmesi seküler anlayışa zıt olduğu düşüncesiyle derslerde dini konulara mümkün olduğu kadar yer verilmemeye çalışılır. Ancak ülkenin tarihi din ile yoğrulmuş olduğundan ders programında dini konuları ister istemez anlatmak zorunda kalınmıştır. Hükûmet bu durumda çıkmaza girmiştir. Ne dini konuları özgür bir şekilde işlenmesine izin vermekte ne de din eğitimi verilmesine müsaade etmektedir. Hal böyle olunca nüfusunun %95'i Müslüman olan Özbekistan'da halk bu ihtiyacı karşılamanın çeşitli yollarını bulmuştur. Bununla beraber İslâmî öğretinin dışında kalan hatta; İslam'a zıt olan anlayışları içerisinde barındıran, din kisvesi altında insanları aldatan oluşumlar da ortaya çıkmıştır. Bu durum olumsuz sonuçlar getirmiştir. Dinî radikalleşmeye karşı devletin sürekli kaygı taşıdığı, çok sayıda farklı inancın bir arada yaşadığı, anayasasında açıkça laiklik ilkesine yer veren Özbekistan'ın durumu, din eğitimi tartışmasını gündeme taşımıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra da Sovyet döneminde olduğu gibi eğitimde birlik sağlanmamış ve mektep-medrese ikiliği devam etmiştir. Okullarda eğitim ile din eğitiminin aynı ortamlarda verilemeyeceği kararı alınmıştır. Kimilerince, seküler devlet eğitim sisteminin amaçları ile din eğitiminin amaçlarının farklı olduğu tezinden hareketle, genel eğitimin içinde yer alacak bir din eğitiminin, seküler devlet eğitim sistemi amaçlarını gerçekleştirmesine engel teşkil edebileceği, bu nedenle de din eğitiminin genel eğitimin içinde yer almaması gerektiği savunulmuştur. İnsanın eğitimini merkeze alan bir yaklaşımı benimseyerek, eğitim ile din eğitiminin iş birliği imkânlarının tartışılması gerekirken Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan din eğitiminin genel eğitim içerisinde verilemeyeceği anlayışı, günümüze kadar ileri sürülmüştür ve eğitim halen bu görüşün savunucularının anlayışına göre eğitim devam etmektedir.

Az sayıdaki dini mesleki eğitim kurumları hariç tutulduğunda, birbirine inanç değerleriyle bağlı ülke insanları herhangi bir örgün din eğitimi almamaktadır. Zira okul öncesi dönem dâhil herhangi bir örgün eğitim kurumunda din eğitimi verilmemektedir.

Örgün din eğitimi almak yasak olduğu gibi ailesinin bireysel çabası veya yaygın din eğitimi kursları da yasaklanmıştır. Bu ise öğrencilerin din eğitimi almaması anlamına gelmektedir. İlkokul 1. sınıftan lise son sınıfa kadar zorunlu olan Terbiye dersi, adından da anlaşıldığı gibi bir din eğitimi değil bir kültür ve ahlak eğitimidir. Gençlerin dine dair yeni sorularına ve itirazlarına cevap verememektedir. Liseden sonra, üniversite eğitimi içinde birer ihtisas kurumu olan üç mesleki dini yükseköğretim kurumu dışında herhangi bir din eğitimi müfredatı mevcut değildir. Kurumsallaşmış bu dini eğitimi müesseseleri nüfusun sadece %0,01 civarında çok sınırlı bir kesimine hitap edebilmektedir. Hâlbuki okul öncesi eğitimden yükseköğretime kadar eğitim-öğretim kademelerinin tamamını kapsayacak bir devamlılıkta; herhangi bir kısıtlama yapmadan bütün toplumu kucaklayan, bütünleştiren, herkesin aidiyet hissettiği bir eğitim anlayışına ve felsefesine sahip, bütün öğrencilerin dinî, manevî, ahlakî ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir din eğitimine ihtiyaç bulunmaktadır.

4. ÖZBEKİSTAN'DA MÜSLÜMANLARIN DİNİ TEŞKİLATI ve DİN GÖREVLİLERİNİN EĞİTİMİ

Özbekistan Müslümanları İdaresi (Özbekçe “O’zbekiston Musulmonlari Idorasi”), Özbekistan Müslümanlarına rehberlik eden dini bir teşkilattır. İlk olarak 20 Ekim 1943'te Taşkent'te düzenlenen Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Kongresi'nde Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları İdaresi (Rusça “Sredne Aziatskoe Dukhovnoe Upravlenie Musulman”) adıyla kurulan kurum, Taşkent'te Barakhan medresesi bünyesinde yer almıştır. Teşkilat 1992 yılında Mâverâünnehir Müslümanları İdaresi adını alan kurum 1996'dan bu yana Özbekistan Müslümanları İdaresi adıyla anılmaktadır. Devletten ayrı, bağımsız bir kuruluş olarak faaliyet göstermektedir.³⁴⁰

Özbekistan Müslümanları İdaresi, ülkedeki en etkili sivil toplum kuruluşlarından biridir. Müslümanların birliğini sağlamak, ibadet için gerekli şartları sağlamak, İslam'ın hükümlerini açık ve doğru bir şekilde tebliğ etmek, ibadet için kolaylıklar sağlamak, kültürel ve tarihi mirasını araştırmak, hayır işleri yürütmek, toplumda uyumu sağlamak teşkilatın ana faaliyet alanlarıdır. Bu kapsamda teşkilat, Özbekistan'daki Müslümanlar arasındaki din işlerini yönetir, fetva verir, camilere imam-hatipleri atar ve din görevlileri yetiştirir. Camiler, Müslümanlardan, şirket ve sanayi kuruluşları vb. toplanan bağışlarla finansal olarak desteklenmektedir. Fıkıh, uluslararası ilişkiler, eğitim ve personel yetiştirme, cami ve fetva bölümleri bulunan Teşkilatın yönetim organı müftünün başkanlığındaki Yüksek Kurul'dur. Personel, 1971 yılında kurulan Taşkent İslam Enstitüsü'nde ve ikisi kadın personel için ayrılan toplam on orta dereceli özel İslam okulunda eğitilmektedir.

4.1. Bağımsızlık Öncesinde Müslümanların Dini Teşkilatı

SSCB'de yaşayan halkların ve milletlerin tarihinde trajik sonuçlara neden olan II. Dünya Savaşı, hükümetin din politikasının değişmesinde etkili olmuştur. Sovyet devleti

³⁴⁰ Fergani HE, *Mâverâünnehir tefsir geleneğinin 20. yüzyıldaki özellikleri: Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Tefsiri Hilâl* (Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, 2022), 57.

savaş esnasında, siyasi çıkarları için dine karşı tutumunu biraz gevşetmiştir. Bunun nedeni savaşın ilk yıllarında SSCB'nin başarısızlıkları, askerî cephelerde aldığı yenilgiler ve sayısız insan ve teknik kaynak kaybetmeleridir. Sovyet devletinin liderleri, savaş sırasında düştükleri durumdan kurtulmanın çaresi olarak, dini inançları farklı milletler ve halklar arasında vatanseverlik duygularını güçlendirmenin ve birliğin sağlanmasının önemli bir aracı olabileceğine inanmışlardır. Stalin, müttefikleri ABD ve İngiltere'yi yatıştırmak ve dış dünyada demokrasi için savaşan bir ülke görüntüsü vermek için Mayıs 1943'te Komünist Enternasyonal'e son vermiştir. Aslında kiliselerin, camilerin ve medreselerin yeniden canlanması, savaş yıllarında babasından, kocasından ve oğlundan ayrılan milyonlarca insanın iradesiyle gerçekleşmiştir. Bu faktörlere dayanarak, nüfusu birleştiren dinî kurum ve kuruluşları kurma hakkı iade edilmiştir.³⁴¹ 20 Ekim 1943'te Taşkent'te yapılan Birinci Orta Asya Müslümanları Kongresi'nde Orta Asya ve Kazakistan cumhuriyetleri için bir dini idarenin açılmasına izin verilmesi bölge Müslümanlarının hayatında önemli bir değişiklik olarak kabul edilmiştir.³⁴² Dini idare, Eşan Babahan İbn Abdulmecidhan'ın girişimiyle 20 Ekim 1943'te resmi faaliyetlerine başlamıştır. 1957-1982'de Babahanov. Z, 1982-1989'da Babahanov. Ş, 1989-1993'te Muhammed Sadık Muhammed Yusuf tarafından yönetilmiştir.³⁴³

Yukarıda da belirtildiği gibi Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dini İdaresi'nin temel işlevleri, dini örf-adetleri yönetmek, dini konularda fetvalar vermek, dini kitaplar yayınlamak, Müslümanları dini ruhla eğitmek ve yabancı ülkelerdeki Müslümanlar ve Müslüman kuruluşlarla ilişkiler kurmaktır. Ancak Sovyet hükümetinin din alanındaki politikası sonucunda bu örgüt, devletin amaç ve çıkarlarını dile getirmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda faaliyetleri sürekli kontrol altında tutulmuştur. Din idaresinin yapılması ile İslami eğitim kurumlarının kurulması, camilerin faaliyetlerinin yaygınlaştırılması ve yabancı İslam ülkeleri ile ilişkiler kurulması mümkün hale gelmiştir.

Yukarıdaki hususlar, yani Dini İdarenin din ve değerlerin korunmasındaki önemi de dahil olmak üzere faaliyetleri, bağımsızlık yıllarında ayrı çalışmalar olarak ortaya çıkmaya

³⁴¹ Salmonov A, *Özbekistanda Sovyet Hakimiyetinin Dini Siyaseti: Kurgu ve Tarihin Gerçeği (1917-1960)* (Tashkent: Tafakkur Nashriyoti, 2015), 100.

³⁴² Amirsaidkhan Usmanhodzhaev, *Zhizn' muftiev Babakhanovykh: sluzhenie vozrozhdeniü İslama v Sovetskom Soiüze* (Moskva; Nizhniı Novgorod: Medina, 2008), 266.

³⁴³ Stanislav M. Prozorov (ed.), *Babakhanovy // İslam na territorii byvšej Rossijskoj imperii*. (Moskva: Nauka - Vostochnaja Literatura, 2003), 12-14.

başlamıştır. Bu durumda yerel çalışmaların öncü olduğu kabul edilmekte ve bu durum dini kimliğin gerçekleştirilmesi ve kültürel mirasın incelenmesi, tarihsel tarafsızlığın aydınlatılması, bilimsel ve eğitimsel yönde çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

Araştırmacılar, Dini İdarenin savaş yıllarında, yani 1943-1945 yıllarında yürüttüğü faaliyetleri, savaşın ihtiyaçları için gıda ve giyecek temin çabalarını "vatanseverlik eylemi" olarak değerlendirmektedir. Bu süreçte Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları İdaresinin rolünü çok takdir etmiştir.³⁴⁴ 1943 ile 1991 yılları arasında bu İdare, bölgede İslami dini değerlerinin ihyasına katkıda bulunmuştur. ÖzSSC Dinî İdare Temsilcisi Ş. Şirinbayev, 1964 yılında yazdığı raporunda, 1943-1949 yıllarının Özbekistan Müslümanlarının hayatında aktif bir dinî gelişme dönemi olduğunu belirterek, **1943 yılında** 8 cami ve 48 görevlinin hizmete girdiğini belirtmiştir. 1 Ocak 1960 itibariyle 641 din görevlisi olan 76 cami kaydedilmiştir. Ayrıca 13 "kutsal yer" (türbe) Dini İdare'ye iade edilmiştir.³⁴⁵

Karmaşık ve gergin bir siyasi sistem koşullarında Dinî İdare öncülüğünde bölge Müslümanları için bir takım önemli olayların gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Bunların arasında Kur'an-ı Kerim, birkaç kez yeniden basılmıştır (1957, 1960, 1968, 1985'te). İmam el-Buhari, et-Tirmizi'nin Hadis koleksiyonu, ayrıca "Istoricheskie pamyatniki Uzbekistana", "Islam i musulmane v strane sovetov" kitapları ve "Sovyet Şark Müslümanlar Dergisi", hiç kuşkusuz, dönemde İslam dini için belli bir önem taşımıştır.³⁴⁶ Ayrıca incelenen yıllarda "Islam v SSSR"³⁴⁷ ve "Pamyatniki islama v SSSR"³⁴⁸ belgeselleri oluşturulmuştur. Ancak bu etkinliklerin Müslümanların kültürel ve eğitimsel ihtiyaçları için değil, eski Sovyet devletinde vicdan özgürlüğünün varlığını yabancı ülkelere göstermek için düzenlendiğini belirtmek gerekir. Yabancı araştırmacı A. Halid'e göre devletin İslam yolundaki politikası sonucu sınırlı da olsa din eğitimine yer verilmesi, dini yayınların uygulanması, uluslararası ilişkilerde Müslüman ülkelere özel

³⁴⁴ Salmonov A, *Özbekistanda Sovyet Hakimiyetinin Dini Siyaseti: Kurgu ve Tarihin Gerçeği (1917-1960)*, 100.

³⁴⁵ Ts. (O'zR MDA, R-2574-jamg'arma, l-ro'yxat, 82-yig'majild, 1 - varaq.); ZE Xalilova, *1945-1991 Yillarda O'zbekistonda Islom Dini Ta'limining Holati va Tarixshunosligi* (Tashkent: O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi tarix instituti, Doctor Of Philosophy, 2019), 67.

³⁴⁶ Koroleva LA - Korolev AA, *Islam, Gosudarstvo, Obshchestvo v SSSR vo Vtoroi Polovine 1960-kh Pervoi Polovine 1980-kh gg.* (Penza: Penzenskii Gosudarstvennyi Universitet Arkhitektury i Stroitelstva, 2014), 56.

³⁴⁷ *Islam v SSSR*, haz. Ibragimov X (Belgesel, 1980), *Nauchno populyarnix i dokumentalnix filmov uzbekistana* (1980).

³⁴⁸ *Pamyatniki islama v SSSR* (Belgesel, 1980), *Nauchno populyarnix i dokumentalnix filmov uzbekistana* (1980).

önem verilmesi sadece savaş yıllarındaki askerî harekâtların kullanımına yönelik olmayıp, uluslararası ilişkilerin güçlenmesi ve devletin iç siyasi çıkarlarını da dikkate alarak fetvalar verilmesini gerektirmiştir.

Kendisine ateist bir toplum inşa etmeyi amaç edinen Sovyet hükümeti, doğal olarak dini kitaplar yayınlamakla ilgilenmemiştir. Devletin tanıdığı din özgürlüğü, sınırlı da olsa Müslümanların en önemli ibadetlerinden biri olarak kabul edilen hac ibadetini gerçekleştirme imkânı yaratmıştır. Sovyetler tarafından hacca gidebilen hacı sayısının sınırlı (en fazla 15-20³⁴⁹) olmasının nedeni, Suudi Arabistan ile diplomatik ilişkinin olmaması nedeniyle karşılaşılan idari problemler olarak gösterilmiştir.³⁵⁰ Dini İdare Başkanları hac kontenjanını artırmak için önlemler almışlardır. Örneğin, 17 Mayıs 1977'de Z. Babahanov, "ÖzSSC Bakanlar Kurulu Temsilciliği"ne bir mektup göndermiştir:

"...Her yıl birkaç Müslümanı hacca gönderme imkânımız oluyor. Sayıları 20-23 kişidir. Ancak bu rakamları diğer ülkelerle, sadece Yugoslavya ile karşılaştırırsak, onlar 1000'den fazla Müslümanı hacca gönderiyorlar. Son yıllarda yabancı basın Sovyet devletini eleştiriyor, yani Sovyet devletinin Müslümanların ibadetlerini, özellikle de hac ibadetlerini yerine getirmelerine izin vermediği yönünde birçok iftira atıldı. Aynı zamanda onlar "Sovyet devleti hacı sayısını sınırlandırdı, hacı sayısını 20 olarak belirledi. Bu amaçla özel olarak tayin edilmiş kişiler istihdam ediliyor" diyorlar. Basında bu tarzdaki sözlerini yayıyorlar. Bu konudaki propagandaya darbe vurmak için hacca giden hacı sayısını her yıl en az 50 kişiye çıkarmayı uygun görüyoruz. Bu bağlamda, Sovyet devletinde serbestçe dini ibadetlerin yerine getirildiğini göstermek istiyoruz."³⁵¹

XX. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya Müslümanlarının dini hayatlarında yeni bir dönem başlamıştır. Bu değişiklikler din eğitimi alanıyla ilgili olup, Dinî İdare'nin girişimiyle Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Din Dairesi bünyesinde 1946'da Mir

³⁴⁹ Arşiv belgelerinde hac ziyaretinde bulunan Özbek vatandaşlarının başka ülkelerden gelen Müslümanların Sovyetler Birliği'nde bir Müslümanların varlığına şaşırıklarını bildirilmiştir. Sovyet Müslümanlarına, ateist bir toplumda yaşayan "gerçek Müslümanlar" olarak görmemişlerdir. Bununla ilgili daha fazla bilgi: Özbekistan Cumhuriyeti MDA, Fon R-2456, liste 1, koleksiyon 225, sayfa 191; UzR MDA, fon R-2456, liste 1, koleksiyon 625, sayfa 39.

³⁵⁰ 14 Ekim 1991'de Özbekistan'dan 2.000 kişi hac ziyaretine gönderilmiştir. Özbekistan Müslümanları Ofisi Arşivi. Fon 171.

³⁵¹ "O'zR MDA, R-2456-jamg'arma, 1-ro'yxat, 585-yig'majild, 71-78 - varaqlar; O'zR MDA, R-2456-jamg'arma, 1 - ro'yxat, 461-yig'majild, 30-40 - varaqlar.", ts.; ZE Xalilova, "1945-1991 yillarda O'zbekistonda Islom dini ta'limining holati va tarixshunosligi", <https://www.natlib.uz> (2019), 69.

Arap medresesi, 1956-1961'de Barakhan medresesi, 1971 İmam Buhari'nin adını taşıyan Taşkent İslam Enstitüsü'nün faaliyetlerine başlamış olmasıdır.

1943-1991 yıllarında din idaresinin din görevlilerinin yetiştirilmesini en önemli ve sorunlu konulardan biri olarak görüldüğü ve buna özel bir önem verdiğini belirtmek gerekir. Sovyetler Birliği'nde tek olan bu eğitim kurumları, 1945-1991'in karmaşık ve çelişkili yönetim şartlarında, dini inanç meselesinin sınırlı olduğu bir toplumda din görevlilerini yetiştirmiştir. Medreselerde eğitimin düzenlenmesine ve geliştirilmesine Müftü Eşan Babahan ibn Abdülmecidhan, yardımcısı Ziyovuddin Babahanov ve kadı Muradhoca Salihocaev,³⁵² Şeyh İsmail Mahdum,³⁵³ Şeyh Yusufhan Şakir, Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un büyük katkıları olmuştur. Medrese için tahsis edilen binanın onarımı, müfredatın hazırlanması, öğrenci kabulü, hoca ve müderrislerin seçimi, maddi destek ve diğer hususlar Dinî İdare tarafından düzenlenmiştir. Medresenin finansman giderleri Müslümanların bağışlarından karşılanmıştır. Yemen Arap Cumhuriyeti Baş müftüsü Şeyh Ahmad bin Muhammad Zabara, medrese öğrencilerinin din eğitimi alabilmeleri için oluşturulan koşulları ve müftü Z. Babahanov'un bu alandaki girişimini çok takdir ediyor ve onun yardımıyla öğrencilerin yabancı İslam üniversitelerinde okuma fırsatı bulduklarını vurgulamıştır.³⁵⁴ Belirtildiği gibi İslam alimleri, din görevlilerinin yetiştirilmesine ciddi bir önem vermişlerdir. Dinî eğitimin organizasyonunda ortaya çıkan eksikliklerin ve karmaşıklıkların giderilmesi için bazı "makul" önlemlerin kullanıldığına dair bilgiler arşiv belgelerinde bulunabilir.

Özbekistan'daki medreseler ve Taşkent İslam Enstitüsü çok sınırlı sayıda öğrenci almıştır. Örneğin 1960 yılında Mir Arab Medresesi'nde 40, 1970-1980 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsü'nde 30 öğrenci eğitim görmüştür. Öğrenci sayısının kısıtlı olması yurt dışından gelen ziyaretçileri şaşırtmıştır. Bundan istifade eden Dinî İdare Başkanları, merkezi devlet teşkilatlarına öğrenci kontenjanının artırılması konusunda talepte bulunmuştur. Bu kapsamda, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları İdaresi başkanı Z. Babahanov, SSCB Bakanlar Kurulu'nun dini işler temsilcisi V.A. Kuroedov'a gönderdiği yazıda şu ifadelere yer vermiştir: “*Bildiğiniz gibi, SSCB Dinî İdaremize yurt dışından dini*

³⁵² “Tojiev A. Murodxo'ja Solihiy kim bo'lgan? // Hidoyat. - 2012, 7-son. - B. 28-29.”, ts. ((o'zrpda fvb, 1-fond, 6-ro'yxat, 82-ish, 8-varak.), (O'zrpda fvb, 1-fond, 6-ro'yxat, 82-ish, 8-varak.)).

³⁵³ “Shayx Ismoil Maxdum // Zamonamiz ulamolari. Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi / taxr. 3.Munavvarov va boshq. - Toshkent, 2001. - B. 26-55.”, ts.

³⁵⁴ Munavvarov Z, *Zamonamiz Ulamolari* (Tashkent: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi, 2001), 12.

temsilciler iki dini eğitim kurumumuzu ziyaret etmekte ve eğitimin nasıl organize edildiği ile ilgilenmektedir. Yüksek öğrenimin kontenjanı hakkında fikir beyan ederek 40 milyon Müslüman nüfusa sahip Sovyet devletine ilahiyatçıların çok az yetiştirildiğini vurguladılar. 1980 yılında Taşkent'te hicri XV. Yüzyılın başlangıcına (Hicri Yılbaşı) bağlı olarak büyük bir konferans düzenlenmesi planlanmaktadır. Bu konferansın katılımcıları, dini eğitim kurumlarının faaliyetleriyle kesinlikle ilgileneceklerdir. Yukarıdaki gerçeği göz önünde bulundurarak ve deneyimlerimize dayanarak, Dinî İdarenin emrindeki Mir Arap medresesinin öğrenci sayısının 100, Taşkent İslam Enstitüsünün öğrenci sayısının 50'e yükseltmesini talep ediyoruz.”³⁵⁵ Bu gibi yazışma ve başvuruların tamamı hükümet tarafından bütünüyle dikkate alınmasa da kimi zaman olumlu karşılık bulabilmiştir.

Sovyet devletinde çeşitli faktörlerin etkisiyle dini teşkilatların açılmasına izin verilmişse de din ile ilişkilerde devletin çıkarları ilk sırada yer almıştır. Özellikle UZSSC Dinî İdare Temsilciliği, bölgedeki din eğitiminin örgütlenmesini, eğitim sürecini ve yönetim konularını, öğretmen ve öğrenci seçimini düzenli olarak izlemiştir. Dini kurumların iç işlerinde sadece cumhuriyetlerin temsilcilikleri değil, bölgelerin referans aygıtları da iç işlerine katılarak denetim, öneri ve tavsiyelerde bulunmuşlardır.

Araştırmacı Hakimov R, bölgelerde kurulan Dinî İdare temsilcilerinin, hükümetin din politikasının uygulanmasında, Sovyet yasalarının uygulanmasında ve devletin ateist politikasının uygulanmasında geniş ölçüde yer aldıklarını ve bunda baş figür rolü oynadıklarını kaydetmiş ve onlara "dini getto" adını vermiştir. Bu makale Ural bölgesi üzerine yapılan araştırmaları özetlemekle birlikte, bölgelerdeki siyasi baskıları devleti temsil eden liderlerin rolü üzerinden göstermektedir. Bu durum, Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri Şirinboev Ş.'nin din işleri temsilcisi Rahimbabaeva Z.Y.'ya gönderdiği mektuptan da anlaşılmaktadır: "*Müslüman din adamlarının etkisini azaltmak ve bazı vatandaşları dini taassuptan kurtarmak için Dinî İdarece aşağıdaki hususlar uygun görülmektedir. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları İdaresi'nin Taşkent'teki faaliyetlerine son verilmesi ve onun yerine diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi bir temsilcilik (kadılık) kurmak lazımdır. Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin kurulması ile dini değerlerin tekrar canlanması gerçekleşerek din yeniden geri dönmeye başladı. Dinî İdarenin kaldırılmasıyla, Müslüman din adamlarının Orta Asya cumhuriyetlerindeki etkisi*

³⁵⁵ "O'zR MDA, R-2456-jamg'arma, 1-ro'yxat, 622-yig'majild, 50-51 - varaqlar.", ts.; Xalilova, 1945-1991 Yillarda O'zbekistonda Islom Dini Ta'limining Holati va Tarixshunosligi, 72.

azalacaktır. Yukarıdaki hususları dikkate almanızı ve önerilerinizi sunmanızı rica ediyorum."³⁵⁶

Yukarıdaki belge Dinî İdarenin faaliyetlerine son verilmesi talebi içermesine rağmen, Sovyet devleti Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları İdaresi'nin devamında yarar görmüştür. Çünkü Dinî İdare, "Soğuk Savaş" yıllarında Sovyet devletinin uluslararası ilişkilerinde, özellikle Orta Doğu'daki Arap Müslüman ülkeleriyle ilişkilerin güçlendirilmesinde aracılık yapmıştır. Devletin bu politikasını doğru anlayan din alimleri, İslam'ın bekası için harekete geçmişlerdir. Babahanov Z. bunu, "*Dinimiz birbirimizle danışarak iş yürütmemizi talep eder. Hükümetimiz ve üst kuruluşlarımız bir konsey tarafından yönetiliyor ve siyasetinde bu ilke destekleniyor*" diyerek ifade etmiştir. Bu devirde yaşamış başka bir İslam alimi ise şöyle demiştir: "*Keskin bir kılıç üzerinde yürüyor gibiyim. Her iki şekilde de düşemezsin- hâkim siyasete karşı çıkmak ölüm gibidir. -Allah'ın gazabından da korkarım*"³⁵⁷ dini siyasete karşı tavrını dile getirmiştir.

Belirtildiği gibi Sovyet devletinin İslam ülkeleri ile ilişkilerini güçlendirmede ve uluslararası ilişkilerde değişiklik yaratmada Dinî İdarenin önemi ve rolü büyük olmuştur. Bu durum özellikle 1960'lı yıllarda Sovyet devleti ile Ortadoğu ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkilerin ve eğitim sistemi alanındaki ilişkilerin gelişmesi de dahil olmak üzere dini örgütler arasındaki karşılıklı iş birliğinin güçlenmesine yol açmıştır.

Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dinî İdare'nin uluslararası ilişkileri, 1961 yılında idare bünyesinde "Yabancı Ülkelerle İlişkiler" dairesinin kurulmasıyla başlamıştır. Bu Dairenin kurulmasının temel amacı, çeşitli Müslüman kuruluşlarla dostane ilişkiler kurmak ve aralarında Sovyet devletinin kazanımlarını teşvik etmek olmuştur. Ayrıca bu büro, yurt dışındaki çeşitli İslami şahsiyetlerle sürekli yazışmalar yapma, yayın çalışmaları yapma ve heyet mübadelelerine aktif olarak katılma görevini de yürütmüştür. 1950'li ve 1970'li yıllarda Orta Asya ve Kazak Müslümanları Dairesi'nin birçoğu Mısır, Fas, BAE, Ürdün, Suriye, Sudan, Libya, Cezayir gibi Arap ülkeleri olmak üzere 70'ten fazla ülkeyle diplomatik ilişki kurduğunu belirtmek gerekir.³⁵⁸

³⁵⁶ "1 O'zR MDA, R-2574-jamg'arma, 1-ruyxat, 100-yig'majild, 1-2 - varaklar.", ts.; Xalilova, "1945-1991 yillarda O'zbekistonda Islom dini ta'limining holati va tarixshunosligi" (2019), 74.

³⁵⁷ Munavvarov Z, *Zamonamiz Ulamolari*, 30.

³⁵⁸ Xalilova ZE, *1945-1991 Yillarda O'zbekistonda Islom Dini Ta'limining Holati va Tarixshunosligi* (Tashkent: O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi tarix instituti, Doctor Of Philosophy, 2019), 75.

Bu dönemde Asya ve Afrika'nın çeşitli ülkelerinden delegasyonlar Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmiş ve bilimsel konferanslar düzenlemiştir. Örneğin, Dinî İdare Şurâsı'nın emriyle, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi el-Ezher Üniversitesi Rektörü Dr. Muhammed Muhammed el-Fahhom, Mısır'da İslam Araştırmaları Akademisi Genel Sekreteri Dr. Muhammed Bisar, Mısır'daki Genç Müslümanlar Derneği Başkanı Dr. İbrahim el-Tahavi, Lübnan Diyanet Başkanı Şeyh Hasan Halid, Suriye Diyanet Başkanı Şeyh Ahmed Kuftari, Şeyh Ahmed Barkaş ve diğerlerinin SSCB'ye ziyaretini organize etmeyi başarmıştır.³⁵⁹ 1962-1972 yılları arasında Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Dini İdaresi'nin daveti üzerine 68 Müslüman heyet, SSCB'de Müslümanların yaşadığı bölgeleri ziyaret etmiştir. Bu dönemde Dini İdarenin inisiyatifıyla İslam dini konularına ayrılmış bir dizi uluslararası konferans düzenlenmiştir. Böyle bir konferans sadece ilmî ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine değil, aynı zamanda sosyalizmi iletme gayesiyle dünya insanlarına ülkedeki Müslümanların hayatını tanıtmaya görevine de hizmet etmiştir.³⁶⁰

Yabancı bir araştırmacı olan Edward Lazzerini, araştırmasında bu tür ilişkileri değerlendirerek, Müslüman din adamlarının yabancı ülkelerle kurulan ilişkilerden memnun kaldıklarını, Müslümanların Sovyet devletinin uluslararası alandaki çıkarlarını dikkate alıp desteklediklerini ve Sovyet devleti içindeki Müslümanların din özgürlüğü ve ekonomik kalkınma için büyük bir şevkle çalıştıklarını, ayrıca uluslararası Müslüman teşkilatları arasında özel bir statü elde etmek için çaba sarf ettiklerini belirtmiştir.³⁶¹

Yukarıda da belirtildiği gibi, Arap ülkeleriyle yapılan temaslar sadece bir kültür alışverişi mahiyetinde değil, aynı zamanda Dinî İdareye yüksek vasıflı din görevlisi yetiştirme görevini de yerine getirmiştir. Özbekistan'da faaliyet gösteren din eğitimi kurumlarında okuyan bir grup öğrenci, dini bilgi ve becerilerini geliştirmek amacıyla Dinî İdare tarafından Mısır, Suriye, Fas, Libya, Ürdün, Sudan'daki din eğitim kurumlarına gönderilmiştir. 1955 yılında el-Ezher Üniversitesi'ne 3 öğrenci gönderilmiş ve sonraki yıllarda yurt dışında okuma imkânı bulan öğrencilerin sayısı artmıştır. 1956-1960'ta 10 öğrenci, 1961-1985'te 20'den fazla öğrenci yabancı üniversitelerde eğitime gönderilmiştir.

³⁵⁹ Usmanhodzhaev, *Zhizn' muftiev Babakhanov*, 50-72.

³⁶⁰ Babakanov Sh, "Muftii Ziauddinkhan ibn Eshon Babakhan : zhizn i deiatelnost / Sh. Babakanov" (Tashkent : Uzbekiston milliy entsiklopediyasi, 1999), 73-121.

³⁶¹ Xalilova ZE, *a.g.e.*, 76.

Her öğrenci, Sovyet devletinin uluslararası itibarını korumaya çalışan Sovyet yasal makamlarının sıkı kontrolü altında olmuştur.³⁶²

1943-1991 yıllarında Özbekistan'da faaliyet gösteren Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'nin faaliyetleri, ülke Müslümanlarının kültür ve eğitim hayatında İslami geleneklerin yeniden canlandırılmasında belirli bir öneme sahip olmuştur. Sovyet sisteminin baskı ve gerilimleri Dinî İdarenin iç ve dış faaliyetlerini etkilemiştir. Bu süreçte Müslümanların hayatındaki önemli değişikliklerden biri de İslami eğitim kurumlarının resmi olarak faaliyet göstermesine izin verilmesinde görülmektedir. Dinî İdare başkanları, din eğitimi kurumlarının eğitim faaliyetlerinin düzenlenmesine aktif olarak katılmışlardır. Bu aktiflik, öğrenci sayısını artırmak, eğitim kalitesini yükseltmek ve onları yabancı İslam üniversitelerinde eğitim görmeleri için bir dizi önlemin alınmasından anlaşılabilir.

4.2. Bağımsızlık Sonrasında Müslümanların Dini Teşkilatının Yapısı ve Faaliyetleri

Özbekistan Müslümanları Dini Teşkilatı (Dini İdare³⁶³), yukarıda da söylediğimiz gibi 20 Ekim 1943'te Taşkent'te düzenlenen din adamları ve dini büyükler kongresinde kurulmuştur. Başlangıçta "Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlarının Dini İdaresi" olan teşkilatın adı 1992 yılında "Mâverâünnehir Müslüman İdaresi", 1995 yılında "Özbekistan Müslümanlar İdaresi" olarak değiştirilmiştir.³⁶⁴

Sovyetler ve bağımsızlık sonrası dönemde Müslümanların Dini Teşkilatının Yapısı ve Faaliyetlerini, hükümetin İslam'a karşı tutumun ve din eğitiminin şartlarını inceleyecek olursak, öncelikle Özbekistan yasalarına göre bağımsız din eğitime izin verilmemektedir. Ülkede 2016 yılına kadar Özbekistan Müslümanları İdaresine bağlı iki tane Yüksek Öğretim Kurumu; bir İslam enstitüsü diğeri Yüksek Medrese ve dokuz orta öğretim medresesi vardı. Taşkent İslam Üniversitesi oryantalist din eğitimi veren laik yüksek eğitim sistemindeki bir üniversitedir. Ülkede Tecvit ve Kuran ilimlerini öğreten başka bir kurum bulunmamaktadır. Hükümet yetkilileri, dini eğitim kurumlarının talebe göre

³⁶² Xalilova ZE, *a.g.e.*, 77.

³⁶³ Halk arasında Dini İdare adı yaygın kullanılır.

³⁶⁴ Inomov, *Özbekistan Müslümanları İdaresi* (Tashkent: Maveraünnehr, 2020), 3.

belirlendiğini ve şu anda herhangi bir sorun olmadığını ve ihtiyaçların mükemmel bir şekilde karşılandığını söylemişlerdir.³⁶⁵

Sovyetler döneminde gizli din eğitimi faaliyetleri yasaklanmıştır. Vicdan Özgürlüğü ve Dini Örgütler Hakkındaki Yasaya göre din eğitimi vermek yasaktır. Buna göre medresede eğitimini tamamlamış hocaların evlerinde din eğitimi faaliyeti yasaklanmıştır".

Bağımsızlığın ilk yıllarında Özbekistan'daki cami sayısı önemli ölçüde artmasına rağmen 1999 yılında Taşkent'teki bombalı saldırıdan sonra birçoğu kapatılmıştır. Buna rağmen hükümet yetkilileri Özbekistan'da din özgürlüğünün sağlandığını söylemektedirler. Sovyetler Birliği döneminde bile Özbekistan, Orta Asya'da din eğitiminin merkezi olmuş, Kırgızistan, Kazakistan ve Rusya'dan gelenler gizli özel ortamlarda ders almışlardır. Şu anda Kazakistan'daki cami imamlarının birçoğunun 1990'lı yıllarda Fergana Vadisi'ne giderek özel ortamlarda dini eğitimi aldıkları bilinmektedir. Mevcut BDT ülkelerinden gelen talebelerin ücretsiz olarak eğitim görmelerini sağlamışlardır. Talebelerin dini eğitim görmeleri için insanlar evlerinde ve bahçelerinde odalar düzenlemişlerdir. Bu odalarda klasik Arap dili ve Akide ve Fıkıh dersleri verilmiştir. Peygamber (s.a.v.) ve sahabenin hayatından hadisler ve dersler işlenmiştir. Sovyet yetkilileri, Müslümanların din özgürlüğü için tüm koşulların yaratıldığını iddia etse de tüm bu sınıflar gizlice örgütlenmiştir. Sovyetler döneminde, din dersi alan Talip Hoca Sovyetlerin özgürlükten bahsetmesinin gerçek olmadığını söylemektedir: "Sovyet döneminde din eğitimine izin verilmezdi. Tüm Orta Asya'nın dini ihtiyaçlarını karşılayan görevlilerin yetiştirilmesi için sadece bir yerde, Buhara'da din dersleri vermesine izin verilmiştir. Daha sonra Taşkent'te açılmıştır. Öğrenci kabul kontenjanı az olmuştur. Çok insan genelde hücrelerde ve Buhara'da medresede eğitimini tamamlamış, hocaların evlerine giderek dini eğitim almışlardır".

İki medresenin 15 milyon kişiye yeteceğini düşünen Sovyet Özbekistan'ı ile bugün 36 milyon kişiye dokuz medresenin yeteceğini düşünen bağımsız Özbekistan arasında pek farklılık yoktur. Sovyetler Birliği döneminde namaz kılan sadece birkaç bin kişi Müslüman olarak kabul edilmiştir. Komünist bloğun dağılmasıyla SSCB'de İslam ortaya çıktı. Manzara tamamen değişti. Rakamlara bakarsak Sovyet döneminde cami sayısı 80-90 iken,

³⁶⁵ Normo'min N, "Sovyet ve Bağımsız Özbekistan'da İslam'a Karşı Tutumu" (11 Aralık 2014).

bağımsızlığın başlangıcında 8000 cami açılmıştır.³⁶⁶ Özbekistan'da siyasetin bir sonucu olarak günümüzde 2066 cami bulunmaktadır.

Bağımsız Özbekistan'da 2016 yılına kadar İslam'a karşı tutumun Sovyetler Birliği dönemindekiyle hemen hemen aynı olduğuna inanan birçok insan vardır. Gözlemciler, bazı durumlarda, bağımsız Özbekistan'da 2016 yılına kadar ibadet edenlere ve dindar insanlara yapılan muamelenin dinsiz Sovyet döneminden daha sert ve daha acımasız olduğuna inanmaktadırlar. Yerel insan hakları aktivistlerine göre, 2016 yılına kadar dini inançları ve bağımsız görüşleri nedeniyle hapsedilen Özbeklerin sayısı 10.000'den fazladır. Hükümetin 12 dini eğitim kurumundan başka din eğitimi veren kimseleri sıkı takibe almasına rağmen gizli din eğitimi faaliyetlerinin devam ettiği kaydedilmektedir.

Hükümetin insanların dini uygulamaları ve dersleri için uygun koşullar yaratması gerektiğine inanıyoruz. Herhangi bir yasak, dindarların başka yollar bulmasına ve bazı durumlarda radikalleşmesine yol açacağını düşünüyoruz. Şiddet ve baskı politikası Müslümanları kapalı yollardan geçmeye sevk etmektedir. Bu merdiven altı eğitim durmayıp, bir yerde bitirilse başka bir yerde faaliyete devam etmektedir. Çünkü bunun için toplumsal bir kaynak ve ortam vardır. "Nüfusun %95'i Müslüman olan ülkede, dünyada İslam rüzgârı estiğinde, küreselleşme çağında, bilgi edinme imkanlarının açıldığı bir zamanda herkes, baskı politikasına karşı kabiliyeti ölçüsünde tedbirler alacaktır."³⁶⁷

Özbekistan'ın yeni döneminde, Cumhurbaşkanı Shavkat Mirziyoyev'in kararıyla İslam dininin öğrenilmesine teşvik, İslami bilimlerin incelenmesi ve derinlemesine araştırmalar yapılması konusunda geniş çaplı çalışmalar yürütülmektedir. Din ve eğitim alanında yapılan reformlardan oluşan bu çalışmalardan hem ülke halkının hem yurt dışından gelen misafirlerin memnun olduğu görülmüştür. Özellikle Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Özbekistan'daki İslam Medeniyeti Merkezi, Mir Arap Yüksek Medresesi, Hadis İlim Okulu, İmam Buhari ve İmam Tirmizî'nin adını taşıyan uluslararası araştırma merkezleri ve Kelam, Hadis, Akide, Tasavvuf ve Fıkıh ilimlerinde uzmanlaşmış akademik okullar faaliyete geçti. 16 Nisan 2018'de Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan "Dini ve eğitim alanındaki faaliyetlerin kökten iyileştirilmesine yönelik tedbirler hakkında" kararname, bu alandaki iyi işler için bir program olarak hizmet

³⁶⁶ Normo'min N, "a.g.e." (11 Aralık 2014).

³⁶⁷ Normo'min N, "a.g.e." (11 Aralık 2014).

ediyor. Şu anda Özbekistan Müslümanları İdaresinin 14 bölge müdürlüğü ve 2066 camisi bulunmaktadır. İçlerinde 3.000'den fazla imam ve müezzin görev yapmaktadır. Ülkede mevcut 12 dini eğitim kurumundan 3'ü yüksek, 9'u orta-özel (2'si bayan ve kızlara özel) İslami eğitim kurumlarıdır. Ayrıca ülkede 5 ihtisas okulu faaliyet göstermektedir. Ayrıca dini eğitim kurumları ve bilim okulları, Özbek vatandaşları için "Kur'an-ı Kerim ve Tecvit" konusunda kurslar düzenlemektedir. Teşkilat, farklı ülkelerin dini otoriteleri ve İslami kuruluşlarıyla iş birliği yapmaktadır. Şimdiye kadar Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Mısır'dan oluşan El-Ezher kompleksi ile bir iş birliği mutabakatı imzalanmıştır. Her yıl 7.000'den fazla Özbek vatandaşları Hac ibadetini eda etmeye gitmektedir. Umre seferleri için herhangi bir kontenjan bulunmamaktadır. Dini makama bağlı "Vakıf" hayır kurumu fonu, camilerin ve dini eğitim kurumlarının maddi ve teknik ihtiyaçlarını karşıladığı gibi zekât (Fıtır, oşür) ve hayır mallarını da hak sahiplerine ulaştırmaktadır.³⁶⁸

"Mâverâünnehir" yayınevi, dini ve eğitici literatür, "Hidayet", "Mümineler" dergileri ve "İslam Nuri" gazetesini hazırlar ve yayınlar. Shamsiddinhan Bobohanov'un adını taşıyan matbaada çeşitli literatür ve ürünler yayınlanır.

Uluslararası İlişkiler Bölümü

Özbekistan Müslümanları İdaresi dünyanın yaklaşık yüz ülkesindeki çeşitli kuruluşlarla ilişki kurmuştur. Bunlar arasında İslam Dünyası Derneği, Suudi Arabistan'ın İslami ve Vakıf İşleri ve Hac ve Umre Bakanlığı, Mısır'ın Vakıf İşleri Bakanlığı, El-Ezher Külliyesi, İslam Kalkınma Bankası, Fas, Libya, Kuveyt, Tunus, Türkiye gibi birtakım ülkelerin dini organizasyonların yanı sıra ünlü dini şahsiyetler de bulunmaktadır.³⁶⁹ Ayrıca Özbekistan uleması İslam Âlemi Cemiyeti'nin (Muslim World League)³⁷⁰ tesis kurulunda ve Dünya Müslüman Alimler Birliği (International Union for Muslim Scholars)³⁷¹ üyesidir. Özbekistan'daki olumlu değişikliklere yakından tanık olan Mısır Arap Cumhuriyeti El-Ezher külliyesi başkanı Şeyh Ahmed Tayyib, büyük Muhaddis Muhammed Evvama,

³⁶⁸ Inomov, *a.g.e.*, 4.

³⁶⁹ Inomov, *a.g.e.*, 18.

³⁷⁰ Rabıtattü'l-Alemi'l-İslamî'nin Tesis Meclisi resmi site adresi: <https://themwl.org/en>

³⁷¹ Uluslararası Müslüman Alimler Birliği (الاتحادالعالمي لعلماء المسلمين) resmi site adresi: <https://iumsonline.org/ar/>

büyük tarikat temsilcisi Zülfikar Ahmed Nakşibendiler ülkedeki böylesine görkemli değişimlerle ilgili olumlu görüşlerini dile getirmişler.³⁷²

Yetkililerle yaptığımız görüşmeden elde ettiğimiz bilgilere göre, yukarıda sayılan devletlerle ilişkiler göstermelik olup sadece birkaç öğrenci eğitime gönderilmiştir. Türkiye ile ise 1989'da başlayan iş birliği 1990-1994 yıllarında devam etmiş ve bu yıllarda Türkiye'den gelen hafızlar Ramazan'da hatimle teravih namazı kıldırıştır. Hatta 1995'lerde Taşkent'te Dini Ateşe bulunmuş ve namaz öğrenme kitabı, İslam Tarihi kitaplarını Özbekçeye çevirip dağıtmıştır. Bu dönemde ÖMİ ile DİB'in arasında geliştirilen bağlar bir süre sonra zayıflamış ise de günümüzde tekrar onarılmıştır. Diyanet İşleri Başkanı Erbaş, 2017 yılındaki ziyareti kapsamında Taşkent'te Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev ile bir araya gelerek iki ülke arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi, din eğitimi konularında fikir alışverişinde bulundular. İki ülkenin dini kurumları arasında din hizmetleri, hizmet içi eğitim ve din eğitimi konularında iş birliği ile Türkiye'deki öğrenciler Buhara, Semerkand, Tirmizî, Taşkent, Farab gibi ilmî havzalarda bulunarak Özbekistan'ın ilmî zenginliğinden faydalanabilmektedirler. Türkiye'de YÖK sorumluluğunda yürütülen Mevlâna Programı kapsamında iki ülke üniversiteleri arasında öğrenci ve öğretim üyesi değişiminin geliştirilmesi konuları gündeme getirilmiştir.³⁷³ 15 Nisan 2022'de İstanbul'da Türk devletlerinin dini daire başkanlarının ilk toplantısı yapılmıştır. Özbekçe hazırlanan 30.000 Kur'an meali Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından halka dağıtılmıştır.³⁷⁴ Özbekistan'da Ramazan yardımları kapsamında ihtiyaç sahibi 3.500 aileye gıda kolisi dağıtım faaliyetlerini Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) ve Almanya'da bulunan Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB) gerçekleştirmiştir.³⁷⁵

Özbekistan Müslümanları Ofisi lider ve temsilcileri, dünyanın farklı ülkelerinde düzenlenen uluslararası konferans ve kongrelere katılmaktadır. Nitekim son yıllarda idarenin bu konudaki çalışmalarının kapsamının önemli ölçüde arttığını görebiliyoruz. Sadece son üç yılda, ofis başkanları ve diğer temsilciler dünyanın 14 ülkesinde düzenlenen

³⁷² Inomov, *a.g.e.*, 18.

³⁷³ “Diyanet İşleri Başkanı Erbaş, Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev ile görüştü...”, *diyanet.gov.tr* (Erişim 18 Şubat 2023).

³⁷⁴ TRT Yeni Medya Kanal Koordinatörlüğü, “Diyanet İşleri Başkanlığı Özbekistan'da 30 bin Özbek Türkçesi mealli Kur'an-ı Kerim dağıttı - Avrasya'dan - Haber”, *TRT Avaz* (Erişim 18 Şubat 2023).

³⁷⁵ Uğur, “TDV ve DİTİB, Özbekistan'da Ramazan yardımlarını tamamladı”, *Türkiye Diyanet Vakfı Resmi Web Sitesi* (blog), 02 Nisan 2022.

50'ye yakın uluslararası konferans ve kongreye katılarak güncel konularda konferanslar vermişlerdir.

Uluslararası İlişkiler Bölümü, Özbekistan'da uluslararası konferanslar düzenlemekte, yabancı misafirleri ağırlamakta, yapılan faaliyetleri ve Müslümanların hayatını tanıtarak önemli türbelere geziler düzenlemektedir. Mısır Arap Cumhuriyeti Baş İmamı ve El Ezher Kompleksi Başkanı Şeyh Ahmed Tayyib, İslam dünyasının ünlü alimi Şeyhül İslam, müftü, Karaçi şehrindeki Dârul Ulum İslam Üniversitesi rektör yardımcısı Muhammed Taki Usmani, Dünyanın önde gelen Muhaddis alimlerinden Şeyh Muhammed Evvama, Kudüs Mescid-i Aksa imamı Yunus Salah Adil, ABD'nin Uluslararası Din Özgürlüğü Özel Temsilcisi Samuel Brownback, çok sayıda ülkenin büyükelçileri, birçok uluslararası kuruluşun başkanları ve diğerleri ülkeyi ziyaret edenler arasında yer almaktadır.

Özbek hacı adaylarının hac kontenjanlarının artması ve yıl boyunca kontenjansız umre gezilerinin düzenlenmesi, bu konudaki çalışmalarının kapsamının daha da arttığını göstermektedir. Bölümün önemli görevlerinden biri de yetenekli ve başarılı gençleri yabancı ülkelerdeki İslami eğitim kurumlarında okutmaya ve hafız öğrencileri uluslararası Kuran yarışmalara göndermektir. Birçok öğrenci halen Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Fas, Türkiye, Sudan, Tunus ve Pakistan gibi ülkelerde eğitim almaya devam etmektedir.³⁷⁶

Fetva Bölümü

Fetva dairesi uzun yıllardır halkın dini konularda aydınlanması için çalışmalarını sürdürmektedir. Daire, vatandaşlara dini hükümler hakkında güvenilir bilgiler vermekte, çeşitli dini soruları cevaplamakta ve toplumda oluşan yanlış fikirlere önlemler alma konusunda çalışmalar yapmaktadır. Fetva Daire Başkanlığı, ülkenin bütün bölgelerinde birliği sağlamak için Cuma vaazlarını hazırlayarak tüm imamlara ulaştırmaktadır.³⁷⁷ Vatandaşların dini soruları, uzmanlar tarafından Hanefî mezhebine göre doğru ve ayrıntılı olarak cevaplanmaktadır. Toplumda yayılan kavram yanılgılarının, yabancı fikirlerin, yanlış inançların makul ve ayrıntılı fetvaları ve çürütmeleri hazırlanarak sosyal ağlarda ve kitle iletişim araçlarında yayımlanmaktadır. Dini sorulara uygun cevaplar verebilmek için bir "Çağrı Merkezi" çalışmaktadır. Merkez aracılığıyla günde 300'den fazla soruya cevap verilmektedir. Vatandaşlar ayrıca Telegram sosyal ağı aracılığıyla soru gönderme fırsatına

³⁷⁶ Inomov, *a.g.e.*, 18.

³⁷⁷ Inomov, *a.g.e.*, 20.

sahiptir. Sorular, ayrıca Sorular MuslimUzBot telegram aracılığı ile de gönderilebilir. Bu yolla günde 200'den fazla soruya yanıt verilmektedir. Güncel konulara ayrıntılı, kanıta dayalı cevaplar Telegram kanalı "Din ve Yaşamın Soruları"nda yayınlanmaktadır. En alakalı ve sık sorulan soruların video cevapları "Sordunuz mu?" sütunu altında hazırlanıp yayınlanmaktadır. Sorular, muslim.uz sitesi üzerinden cevaplanmaktadır. Tüm soru ve cevapları bir araya getiren "fatvo.uz" sitesi faal durumdadır.³⁷⁸

Eğitim ve Araştırma Bölümü

Bölümün temel görevleri, Özbekistan Müslümanları Dairesi'nin yetkisi altındaki yüksek ve orta özel İslami eğitim kurumlarında eğitim sürecini, müfredatı ve eğitim programlarını geliştirmek, eğitim ve araştırmaları düzenlemektir. Bölüm aynı zamanda, eğitimin kalitesini artırmak için modern pedagojik teknolojilere dayalı yeni din eğitimi biçim ve yöntemlerini tanıtmak, eğitim kurumlarının maddi ve teknik temelini güçlendirecek, yeni yöntemleri ve modern yenilikçi teknolojileri öğrencilere uygulamak, eğitim süreci, öğrenci ve pedagoğ-öğretmenlerin desteklenmesi ve teşviklere ilişkin düzenleyici belgelerin geliştirilmesi ve iyileştirilmesi için de çalışmalar yapmaktadır. Son yıllarda, eğitimin bütünlüğünü ve sürekliliğini sağlamak ve din eğitimi sisteminde yükseköğretim- temel doktora çalışmaları (PhD), doktora çalışmalar (DS) bilimsel araştırma yapma olanağı sağlamak için din eğitimi alanında kapsamlı reformlar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, "Öğretmen-Öğrenci" geleneklerine dayalı derslerin verilmesine ek olarak, modern pedagojik teknolojiler ve etkileşimli yöntemler kullanılmış ve deneyimli profesörlerin ve yabancı eğitim kurumlarının öğretmenlerinin eğitim sürecine katılımı iyi kurulmuştur. Eğitim kurumlarının Bilgi ve Kaynak Merkezlerinin modern ve yabancı ders kitapları ve kılavuzları, siyasi-hukuki, sosyo-ekonomik, dini-eğitimsel, sanatsal, bilimsel-popüler literatürle zenginleştirilmesine özel önem verilmektedir. Eğitim kurumlarının bilgi kaynakları merkezinde 120.000'den fazla kaynak vardır ve bunların yaklaşık 50.000'i dini konulara aittir. Eğitim kurumlarının pedagoğ-öğretmenlerinin bilgi düzeylerini artırmak, aralarındaki iş birliğini güçlendirmek, pedagoğ-öğretmenlerin çalışmalarını yeterince teşvik etmek, yetenekli öğrencileri seçmek için her yıl düzenli

³⁷⁸ Inomov, a.g.e., 20.

olarak Yılın Öğretmeni yarışması düzenlenmektedir. Öğrenciler arasında, teşvik destek amacıyla Yegâne Olimpiyat ve Berkemal Evlat gibi spor yarışmaları düzenlenmektedir.³⁷⁹

Camilerle Çalışma Bölümü

Camilerle Çalışma Daire Başkanlığı, ülkedeki camilerin faaliyetlerinin düzenlenmesi ve denetimi, eski binalarının onarımı, yenilerinin inşası, camilerin devlet tescili gibi konularla ilgilenmektedir. Bağımsızlık öncesi Özbekistan'da faal 84 cami var iken hale 2066 cami vardır. Bölümün temel görevleri, imamların niteliklerini geliştirmek ve deneyimlerini zenginleştirmek, yeniden eğitim için özel eğitim kursları düzenlemek ve yüksek ve orta özel eğitime sahip yetenekli personeli camilere çekmektir. Bölüm ayrıca camilerin mahalleler, okullar ve manevi-aydınlanma merkezleri ile bağlantısının kurulması gibi konularla da ilgilenmektedir. Gençlerin manevi eğitimine, muhtaçlara, dar gelirli ailelere ve engellilere camiler aracılığıyla yardım yapılmasını teşvik etmektedir. Ramazan ayında camilerde hafızlar istihdam ederek, hatimle teravih namazı organize etmektedir. İmamlar özellikle Rusya, ABD, BDT ve Malezya'yı ziyaret ederek Hatim-i Kuran yapmakta, ayrıca Özbek ulusunun yerel sakinleri ve vatandaşları ile dini-eğitim görüşmeleri ve tanıtım etkinlikleri düzenlemektedir.³⁸⁰

Kadın-Kızlar İşleri ile İlgili Bölüm

Karakalpakistan Cumhuriyeti bölgeleri ve Taşkent şehrinin baş imam yardımcılarının kadın sorunlarıyla ilgili faaliyetlerini düzenleyerek kadınlar arasında ibadet ve dini törenlerin Hanefi mezhebi temelinde yapılmasını sağlamaktadır. Faaliyet yürüten vaizler (Atınay), bilgi ve deneyim düzeylerini daha da artırmak, ülkede uygulanmakta olan reformlar hakkında bilgilendirmek amacıyla düzenlenen etkinliklere katılırlar. İdareye gelen kadın ve kız çocuklarının dini-eğitim ve ailevi sorunlarının çözümünde uygun tavsiye ve pratik yardım sağlar. Eğitim kurumları, kuruluşları, köy ve mahalle toplantıları, kadın ve kız çocuklarının aydın, vatansever, aile ve topluma hizmet eden bireyler olarak yetişmelerine ve çeşitli yabancı fikirlerin etkisinden korunmalarına katkıda bulunur. Kadın ve kız çocuklarının dini ve eğitim düzeylerinin yükseltilmesi, aile içinde sağlıklı bir ortam

³⁷⁹ Inomov, *a.g.e.*, 22.

³⁸⁰ Inomov, *a.g.e.*, 24.

oluşturulması, anne ve çocukların sağlığına özen gösterilmesi amacıyla düzenlenen etkinliklere katılır.³⁸¹

Kütüphane

Özbekistan Müslümanları Ofisi kütüphanesi 1943 yılında kurulmuştur. Dini İdarenin kurucusu Müftü Eşan Babahan İbn Abdülmecidhan, kütüphaneye kişisel kütüphanesinden bin ciltten fazla nadir el yazması kitap hediye etmiştir. Kütüphane fonu, halkın satın aldığı ve bağışladığı el yazmaları ve litografik kitaplarla zenginleştirilmiştir. Halen Özbekistan Müslümanları Dairesi kütüphanesinde 3.000'den fazla el yazması ve 1.000'den fazla litografik kitap saklanmaktadır. Bu nadir el yazmalarının en eskileri 7. yüzyıla ait "Hazreti Osman Mushaf'ı", 8. yüzyıla ait "Büyük Langar Kuran"ın sayfaları, Ebul Kasim Zemahşeri'nin (694 H.) "Keşşaf" tefsiri ve Kadı Şehabettin Hindistan'ın "Al-Bahrül Mevec" tefsiridir. 2019 yılında kütüphane genişletilmiş, konservasyon ve restorasyon laboratuvarı kurulmuştur.³⁸²

"Moyi Mübarek" Medresesi

Medrese ilk olarak XV. yüzyılda "Barakhan" medresesinin önünde inşa edilmiştir. Bazı bilgilere göre Hoca Ahror Veli bir süre bu medresede müderrislik yapmıştır. Daha sonra yıkılmış ve 1856-1857 yıllarında Taşkent valisi Mirza Ahmed Kuşbegi'nin emriyle pişmiş tuğladan yeniden yapılmıştır. Peygamberimiz (sav)'in mübarek saçları içinde muhafaza edildiği için "Moyi Mübarek" denilmiştir. 2007 yılında restore edilerek "Hazreti Osman Mushaf'ı" müzesi olarak kullanılan Medrese binasında, VII. yüzyıla ait "Hazreti Osman Mushaf'ı", VIII. yüzyıla ait "Katta Langar Kuran" sayfaları ve Orta Çağ'a ait eşsiz el yazmaları bulunmaktadır. Müzedeki en nadide el yazması, Hazreti Osman'ın talimatıyla geyik derisi üzerine kufi yazı ile yazılan Mushaf-ı şerifidir. Hazret-i Osman (ra)'ın okuyup kullandığı bu Mushaf ve diğer nadir el yazmalarını dış etkilerden korumak ve ılıman bir iklimde saklamak için Almanya'dan özel ekipman satın alınmıştır.³⁸³

³⁸¹ Inomov, *a.g.e.*, 27.

³⁸² Inomov, *a.g.e.*, 27.

³⁸³ Inomov, *a.g.e.*, 28.

Muslim.Uz İnternet Portalı

Kuruluşuna 2000 yılında başlanan Muslim.uz web portalı, Özbekistan Müslümanları Dairesi'nin elektronik yayın organıdır. İnternet portalının temel amacı, dünyadaki ve ülkemizdeki Müslümanların hayatını hızlı bir şekilde aydınlatmak, nüfusun dini ve eğitim ihtiyaçlarını tam olarak karşılamak ve sosyal çevrenin sağlığı ile ilgili materyalleri yayınlamaktır. Ayrıca internet portalı üzerinden haberler, makaleler, fotoğraflar, video klipler, çevrim içi iletişimler yoluyla eksiksiz ve hızlı bilgi sağlamak ana amaçtır. Portal, kritik ve geniş çapta tartışılan bilgi saldırılarına zamanında yanıtlar, açıklamalar, bildirimler ve reddiyeler yayınlar. İnteraktif hizmetler, özellikle Özbekistan Müslümanları Ofisinin sanal resepsiyonu ve "Soru sorun, cevaplayalım" sütunu portalda düzenli olarak çalışır. İnternet portalının Facebook ağındaki @muslimuzportal sayfası; @muslimuzportal @mp3muslim, @diniysavollar, @muminauz, @muslimuzportalrus Telegram Messenger kanalları; Instagram'da @muslimuzportali kanalı ve Twitter'da @muslimuzportal, Youtube medya portalında muslim.uz/muslimtv kanalları aktif. Dini-eğitimsel ses-görüntü materyalleri, portalın İnternet TV kanalı "MuslimTV" de düzenli olarak duyurulmaktadır. Muslim.uz web portalının medya alanında özel bir yeri vardır.³⁸⁴

Bilgi Analiz Bölümü

Cumhuriyeteki dini durumun izlenmesini ve analizini organize eder ve sosyo-manevi ortamı iyileştirmek için pratik öneriler geliştirir. ÖMİ tarafından bilgi politikasının oluşturulmasına ve uygulanmasına katılır. ÖMİ ile yerel temsilcilerinin ve cami imamlarının dini ve eğitim faaliyetlerinin medyada yer almasını analiz eder ve bu yöndeki çalışmaları geliştirmek için öneriler geliştirir. ÖMİ'nin diğer bölümleriyle birlikte, ulusal ve yabancı kitle iletişim araçlarında dağıtılmak üzere rapor, yorum ve analitik materyallerin, reddiyelerinin hazırlanmasını sağlar. ÖMİ'nin faaliyetleri ile ilgili konularda, yerli ve yabancı kitle iletişim araçlarının kamuoyu ve yönlendirmesi üzerine analitik çalışmalar yapar. İnternetteki siteleri izler, eksikliklerini giderir ve çalışmalarını iyileştirmek için öneriler geliştirir. Bölgelerdeki dini durumu olumsuz etkileyen faktörlerin incelenmesi ve analizi, sorunların ve eksikliklerin giderilmesine yönelik pratik öneri ve

³⁸⁴ Inomov, a.g.e., 29.

tavsiyelerin hazırlanmasını sağlar.³⁸⁵

Basın Servisi

Basın servisi, kitle iletişim araçları aracılığıyla güvenilir bilgileri dağıtır, nüfusa tarafsız ve hızlı bilgi sağlar ve ülkede meydana gelen dini ve eğitim alanındaki haberleri hızla iletir. ÖMİ'nin yürüttüğü çalışmaları geniş bir şekilde kapsamak için, dini idare yönetimi ve çalışanları ile kitle iletişim araçlarında yapılan röportajları yayınlar, yazılarının yayınlanmasını organize eder. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Basın Servisi, devlet ve ekonomik yönetim organlarının bilgi servisleri ile etkin ve pratik iş birliği sağlar. Kitle iletişim araçlarıyla karşılıklı iş birliği, Basın Servisi ile sürekli iş birliği içinde çalışan bir gazeteci çemberinin oluşturulması, bilgi mesajları (basın için bilgi, bültenler vb.) dağıtır, halka açık etkinlikler düzenler. ÖMİ tarafından düzenlenen resmi etkinliklere ait TV programlarının, videolarının ve filmlerinin hazırlanmasına ve düzenlenmesine katılır ve bu materyallerin öngörülen şekilde arşivlenmesini sağlar. Bilgi-analitik ve multimedya materyalleri, yayınlar ve şovlar, olay yerinden çevrimiçi raporlar hazırlar, ses ve video materyallerini işler, web sitelerine yerleştirir ve öngörülen şekilde kitle iletişim araçlarına iletir. İnfografik, hareketli grafikler, sosyal video, 360 derecelik video vb. dahil olmak üzere modern bilgi işleme ve dağıtım yöntemlerini yaygın olarak kullanır. Karakalpakistan Müslüman İşleri Ofisi, bölgesel ve Taşkent temsilciliklerinin basın servisleri ile iş birliği içinde çalışır ve faaliyetlerini geliştirmeye yardımcı olur.³⁸⁶

İmam Tirmizî Uluslararası Bilimsel Araştırma Merkezi

İslam dininin, Kur'an-ı Kerim ve Hadis ilminin gerçek özünü, hadis mektebinin ilmî ve manevî temellerini, İmam Tirmizî ve Tirmizli âlimlerin mirasını, ülkede yetişen düşünürleri etraflıca inceler. Yüksek insani fikirlerimizi ve kutsal değerlerimizi ifade eden kaynakları sistemli bir şekilde araştırmak, dinî eğitimde, manevi ve ahlaki eğitimde kullanmak için gerekli ders kitaplarının ve eğitim kılavuzlarının, popüler yayınların, bilimsel ve pratik önerilerin hazırlanması konusunda sürekli çalışmaktadır. İmam Tirmizî ve Tirmizli alimlerinin zengin mirasını incelemek ve yaygın olarak tanıtmak için yabancı bilim merkezleri ve uluslararası kuruluşlarla iş birliği kurar, uluslararası konferanslar, sempozyumlar, sergiler, bilimsel konferanslar, seminerler ve eğitimler, yarışmalar ve diğer

³⁸⁵ Inomov, *a.g.e.*, 30.

³⁸⁶ Inomov, *a.g.e.*, 31.

kültürel ve eğitici etkinlikler düzenler. Ülkemizin ve yabancı ülkelerin kütüphanelerinde ve el yazması fonlarında bulunan ilim adamlarının ve büyük düşünürlerin yazma ve litografik eserlerinin nüshalarını toplar ve bilimsel araştırmalar yapar.³⁸⁷

"Vakf" Yardım Kamu Fonu

"Vakıf" yardım kamu fonunun faaliyetleri, vatandaşların dini, manevi ve entelektüel potansiyelini artırmaya yönelik girişimleri desteklemek, milli ve dini değerlerimizi korumak, cami ve dini müessese binalarını inşa etmek, onarmak, bakımı, maddi ve teknik altyapının güçlendirilmesi, Tarihi ve mimari açıdan önemli türbelerin korunması, onarımı, bakımı, kullanılması, faaliyetlerinin düzenlenmesi ve altyapılarının daha da geliştirilmesi, dini eğitim kurumlarının, araştırma merkezlerinin faaliyetlerinin finansmanı, onların öğretmenleri, araştırmacıları, uzmanları ve öğrencilerini maddi ve sosyal destekler başta imamlar, imam yardımcıları, mütevelliler, müezzinler olmak üzere cami ve türbe çalışanlarına yönelik maddi ve sosyal desteklerden oluşmaktadır.³⁸⁸

"Mâverâünnehir" (Movarounnahr) Yayını

1982 yılında ÖMİ'ye bağlı olarak "Mâverâünnehir" yayınevi kuruldu. Yayınevi, yılda ortalama 35-40 başlıkta toplam 280-350 baskı kalıbı ile bir milyondan fazla ders kitabı ve dini kitap ve süreli yayın yayınlamaktadır. "Hidayet" dergisi, aylık dini-eğitimsel, ilmî-edebi bir yayındır. 1946 yılından bu yana zaman zaman dergi çıkarmaktadır. 1968'den beri bu dergi üç ayda bir Özbekçe, Arapça, İngilizce ve daha sonra Farsça, Fransızca ve Rusça dillerinde "Sovyet Doğu Müslümanları" adı altında yayımlanmakta ve eski Sovyetler Birliği ve diğer ülkelere dağıtılmaktadır. 1991-1995 " Mâverâünnehir Müslümanları", 1995-1999 "Özbekistan Müslümanları" adı altında yayınlandı. Ağustos 1999'da "Hidayet" adı altında yeni bir şekil ve içerikte yayımlanmaya başlamıştır. 2020'de dergi ayda 120.000 kopya olarak basılıyor. Kadınlara yönelik "Mümineler" dergisi de okuyuculara dini ve eğitsel bilgiler sunmayı, hukuk okuryazarlıklarını artırmayı, çocuk yetiştirme konusundaki bilgi ve deneyimlerini hem teorik hem de uygulamalı olarak artırmayı amaçlamaktadır. 2020 abonelik yılından itibaren dergi iki ayda bir 40.000 nüsha olarak yayımlanmaya başlamıştır. Dini ve eğitici "İslam Nuru" gazetesi Mart 1990'da

³⁸⁷ Inomov, a.g.e., 34.

³⁸⁸ Inomov, a.g.e., 55.

yayımlanmaya başladı. Şimdi (2020) ayda iki kez 30.000 nüsha yayınlanıyor.³⁸⁹

4.3. Özbekistan’da Din Görevlisi Yetiştiren Kurumlar

Din görevlisi yetiştiren ana kurumlar medreselerdir. Medreselerin cami faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olarak ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Bir başka görüşe göre medreseler, Şii darü’l-ilimlerinin kazanımlarının özümsemesi sonucu ortaya çıkmıştır.³⁹⁰ “Kelime olarak "ders okutulan yer" anlamına gelen medrese, İslam dünyasında uzun yıllar eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapıldığı mekâna ad olmuştur. Medreselerin ilk defa ortaya çıkışları hakkında sebep, zaman ve yer olarak değişik görüşler mevcuttur. Yapılan araştırmalar, medreselerin geniş İslam coğrafyasında ortaya çıkış zamanlarının farklı olduğunu göstermektedir.”³⁹¹ Medrese kelimesi ilk kez X. yüzyılda Mâverâünnehir’de kullanılmıştır. Bu kelime genel olarak bir eğitim yeri, bir okul anlamına gelse de XI. yüzyıldan sonra medrese kelimesi orta veya yükseköğretim yeri anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Buna göre medreselerin küttâb³⁹² şeklinde geliştiği veya küttâb temelinde ortaya çıktığı fikrini ileri sürmek mümkündür.

Rus şarkiyat ekolünün kurucularından Barthold'a göre medresenin ortaya çıkmasında Budist manastırlarının etkisinden söz edilebilir. Araplar 633'te Belh'e geldiklerinde yüzden fazla Budist eğitim merkezi (navbahor veya nava vihara) bulunmaktadır.³⁹³ Buhara ve Tirmiz'deki eğitim kurumları İslamlaştırılmış ve buralarda medreseler kurulmuştur. Fatimilerin tahta çıkmasıyla birlikte Mısır ve Suriye'de Sünnilerin zayıflaması ve Şiiliğin güçlenmesi sonucunda Mâverâünnehir’de medrese sistemine olan ilgi artmış ve Sünni

³⁸⁹ Inomov, *a.g.e.*, 56.

³⁹⁰ Bu görüşün sebebi, medreseler ile Darül ilimler arasındaki benzerliktir. Her ikisinin de belirli dini inançların çağrılması, vakıf mülk olarak ortaya çıkması, talebe ve âlimlere maaşların verilmesi, yanlarında kütüphanelerin bulunması vs... Medreselerin Darül ilim temelinde ortaya çıktığını göstermektedir. Ahmad Muhammad Mubashshir, *İslom Hazorasi* (Taşkent: Qaqnus media, 2018), 91-92.

³⁹¹ Zengin ZS, *Din eğitimi el kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 26.

³⁹² “İslam öncesi dönemde yazı öğretilen yerler olarak az sayıda da olsa varlığı bilinen bu kurumlar, sonraki dönemlerde de varlığını devam ettirmiştir. Hz. Peygamber döneminde, Medine’de birçok küttâb bulunmaktaydı. Çocukların eğitimine ayrılan küttâblarda okuma yazma, Kur’an, şiir ve dinî bilgiler öğretilmekteydi. Çocukların eğitimi amacıyla genellikle mescitlerin yanında, mütevazı biçimde inşa edilen küttâblar, daha sonraki dönemlerde mektep, sıbyan mektebi, taş mektep veya mahalle mektebi gibi adlarla varlıklarını sürdürmüşlerdir.” Zengin, “İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam’da Eğitim ve Öğretim”, 22. Burada ders veren öğretmenlere kâtip, fâkih, muallim gibi isimler verilmiştir. Küttâb'lara Orta Asya’da Mâverâünnehir "Mektephâne" denilmiştir. “Özbekistan Ulusal Ansiklopedisi.”, 5, ts., 40.

³⁹³ Barthold V, *V Raboti po istoricheskoy geografii i istorii Irana*. (Vostochnaya literatura, 2003), 43.

bilim adamları medresenin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Narşahi'ye göre "Forcak" medresesi Buhara'da 937 yılında çıkan yangında harap olmuştur. Buna göre Buhara'da medreselerin varlığının 900 yılına kadar uzandığı söylenebilir.³⁹⁴ Hatta bu medrese, İslam tarihinde kaydedilen en eski medrese olarak kabul edilmektedir. Karahanlılar döneminde Mâverâünnehir bölgesindeki medreseler daha çok Özbekistan'ın Semerkant, Buhara, Hive Vilayetlerinde ve Türkmenistan'ın Merv kentlerinde bulunmaktadır. O zamanlar Semerkant'ta 250 cami ve 40 medrese, Buhara'da 400 cami ve 30 medrese faal durumdadır.³⁹⁵ Orta Çağ'da medreselerin gelişmesi neticesinde ülkeden büyük filozof, müfessir, mutasavvıf ve hukukçu âlimler yetişmiştir.³⁹⁶

Medreseye mektephaneyi (ilk öğretimi) tamamlayanlar kabul edilmiştir. Medreselere kabul edilen, yaşları 10 yaştan 40 yaşa kadar değişebilen öğrenciler tam ve yarı zamanlı (açıktan öğretim) öğrenci kategorilerine ayrılmıştır. Medreselerin eğitim-öğretim faaliyetleri ve idari esasları X-XII. yüzyıllarda oluşturulmuş, sonraki dönemlerde de geliştirilmiştir. Eğitim-öğretim yılı genellikle eylül ayında başlamış ve mayıs ayına kadar devam etmiştir. Öğrenciler yaz aylarında ve ramazanda tatile çıkmışlardır. XIX. yüzyıla kadar hemen hemen değişmeyen medreselerdeki eğitim süreci üç bölümden oluşmuştur: Birinci bölüm "edna" (alt), ikinci bölüm "evsat" (orta) üçüncü bölüm "mükemmel" (yüksek) bölüm olarak adlandırılmıştır. Bu üç bölümün her birinde müfredat programlarına göre eğitim verilmiştir. Edna aşaması, "Akait" kitabını okumayı öğreninceye kadar devam etmiş, evsat aşaması "Akait" kitabının okunmasıyla başlamış ve "Şerh-i Molla" kitabını öğrenmesine kadar devam etmiş ve ondan sonra mürekkep (okunması zor olan) kitapları okuyanlar mükemmel aşamanın öğrencileri olarak kabul edilmiştir.³⁹⁷

Medreselerde öğretim, öğrencilerin yeteneklerine göre 7-12 yıl devam etmiştir. Orta Asya'daki medreselerde Arapça ve Farsça yazılmış kitaplar müderrisler tarafından Türkçe olarak şerh edilmiştir. Medrese eğitimi genellikle "Evvel-i İlim" adlı Farsça bir ders kitabının öğrenilmesiyle başlamıştır. Daha sonra Orta Çağ'ın bilim dili sayılan Arap dilinin

³⁹⁴ Narshaxiy, *Buxoro Tarixi*, 56.

³⁹⁵ Mubashshir M, *Islom Hazorasi*, 91-92.

³⁹⁶ Xolmatov H, "Markaziy Osiyoda Madrasalarning Paydo Bo'lish Tarixi", <https://www.bukhari.uz>, *Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi* (blog), 09 Ocak 2023.

³⁹⁷ Kattayev K., *Samarqand Madrasalari va Ilmu Fan Rivoji*. (Samarqand: Zarafshon, 2016), 67.

grameri, Arap dili morfolojisi (biçimbilim) Sarf ve sentaks (sözdizimi) Nahiv "Bidân"³⁹⁸, "Kâfiye" gibi ders kitapları temelinde öğretilmiştir. Arap dilinin gramerinden sonra, eğitim kursu 2 bölüme: genel eğitim kursu- (müşkülât/esasat) ve Fıkıh kursu- (mesele/füruat) bölümlerine ayrılmıştır. Medreselerde Fıkıh dersinin Miras Hukuku bölümü ile birlikte Matematik konusu da zorunlu müfredatta yer almıştır. Öğrenciler, tercihlerine ve yeteneklerine bağlı olarak müşkülât veya problem (mesele) bölümlerinden birini veya her iki bölümü de tamamlamaları mümkün olmuştur.

Medreselerde öğrenimi tamamlamak için öğrencilerin Felsefe ve Hukuk üzerine yaklaşık 137 ders kitabına hâkim olmaları gerekli olmuştur. Bu ders kitaplarının çoğu, Orta Asyalı bilim adamlarının eserleri olup bunlar İmam Buhari ve İmam Tirmizi'nin hadis koleksiyonları, Maturidi'nin "Kitab Et-tevhid", Burhaniddin Marginani'nin "el-Hidaye fi şerh el-bidaye", Necmüddin Ali ibn Ömer Kazvini'nin "er-Risale eş-Şemsiye fil Kavaid el-Mantıkıya", Abdurrahman Cami'nin "el-Fevaid ed-Diyaiye", Mahmud İbn Ahmed Mahbubî'nin "Vikayet er-Rivaye fi Mesail", Ubeydullah İbn Mesud Mahbubî'nin "an-Nukaye" (Muhtasar al-Vikaye) gibi eserleridir.³⁹⁹

Medreselerde öğrencilerin ilgilerine ve hocaların müsaitlik durumuna göre astronomi, geometri, tıp, kimya, coğrafya, tarih, edebiyat, astroloji, mimarlığın esasları, hat, musiki, ahlâk, hitabet gibi konularda da eğitim verilmiştir. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında, Orta Asya medreselerinin müfredatı bir ölçüde yeniden düzenlenerek medreselerde öğretilen konular arasında Türkçe, Rusça, Fransızca, İngilizce, fizik, ziraat, muhasebe, hijyen, psikoloji, metodoloji, trigonometri, politik ekonomi ve ticaret gibi dersler yer almaya başlamıştır.

³⁹⁸ Bidân, Farsça-Tacikçe bir dil öğretim kitabıdır, yazarı ve yazıldığı tarih bilinmemektedir. Abdurrahman Cami'nin Şerhi Molla adlı eserindeki bilgiye göre Bidân, kendisinden önce hazırlanmıştır. Bidân'da Arap dilinin kalıpları ve grameri basit ve özlü bir şekilde anlatılmıştır. Medreselerde Arapça derslerinde Bidân gramer ve Kâfiye'nin öğrenimi için düstürlamel (ana program) olarak kabul edilmiştir. Bidân, 2012 yılında Taşkent'te Özbekçe'ye tercüme edildi.

³⁹⁹ "Markaziy Osiyoda Madrasalarning Paydo Bo'lish Tarixi- Imom Buxoriy Xalqaro Ilmiy-Tadqiqot Markazi", <https://www.bukhari.uz> (Erişim 21 Ocak 2023).

Tablo 4.1. Günümüzde Devlet Koruması Altındaki Medreseler⁴⁰⁰

№	Maderse Adı	Faaliyet Dönemi	Yer İsimleri
1	Hoca Niyaz Bî Tas Medresesi	XVIII-XIX. Yüzyıllar	Karakalpakistan, Amuderya İlçesi
2	Kalender Dağlı Medresesi	XVIII-XIX. Yüzyıllar	Karakalpakistan, Dört İlçesi
3	Cami Medresesi	1885-1892 Yılları	Andican Vilayeti, Andican Şehri
4	Ark İçi Medresesi	XVI. Yüzyıl	Andican Vilayeti, Andican Şehri
5	Mirzakuloluş Medresesi	1909-1912 Yılları	Andican Vilayeti, Korgantepe İlçesi
6	Ata kuzu Medresesi	1913 Yılı	Andican Vilayeti, Pahtaâbâd İlçesi
7	Hoca Kurban Medresesi	1906-1907 Yılları	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
8	İbrahim Ahund Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
9	Türkmen Medresesi	1905 Yılı	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
10	Isteza Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
11	Mir Said Kemal Medresesi	1906 Yılı	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
12	Mehtar Anbar Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
13	Mevlâna Asirî Medresesi	XVIII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
14	Damalla Hasan Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
15	Said Kemal Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
16	Mir Bakî Tim Medresesi Kalıntıları	1911 Yılı	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
17	Hâtem Hindu Medresesi	XX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
18	Reşid Medresesi	XVIII- XIX Yy. 'ıllar	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
19	Çukur Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
20	Hüseyini Medresesi	XVIII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
21	Mirza Hamdam Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
22	Kuncak Medresesi	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
23	Horcin Medresesi	1864-1865 Yılları	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
24	Selimbey Medresesi Kalıntıları	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
25	Ulubey Medresesi	1417 Yılı	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri
26	Abdülaziz Han Medresesi	1651-1652 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
27	Modari Han Medresesi	XVI. Yüzyıllar	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
28	Abdulla Han Medresesi	XVI. Yüzyıllar	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
29	Emir Alim Han Medresesi	1914-1915 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
30	Damolla Dursuncan Medresesi	1796-1797 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri

⁴⁰⁰ “Maddi kültürel mirasın gayrimenkul nesnelерinin ulusal listesinin onaylanması üzerine Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 846 sayılı 04.10.2019. kararı”, <https://lex.uz/ru> (Erişim 06 Şubat 2023).

31	Coybori Kalon Medresesi	1670-1671 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
32	Gazi Yan Medresesi	1730-1734 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
33	<u>Rahmankul Medresesi</u>	1794-1795 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
34	<u>Hoca Porsa Medresesi</u>	XV-XVIII. Yüzyıllar	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
35	<u>Saray-i Taş Medresesi</u>	XVIII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
36	<u>İşan-i Pir Medresesi</u>	XVII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
37	Çar Minar (Halife Niyaz Kul Medresesi)	1806-1807 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
38	Kokaldaş Medresesi	1568-1579 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
39	Nadir Divanbegi Medresesi	1622-1623 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
40	Medrese (Halifa-i Hodaydad Külliyesi)	XVII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
41	Gavkuşhan Medresesi	1562-1566 Yılları	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
42	Medrese Abdurrahmanî A'lam	XIX. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
43	Medrese (Malana-i Şerif Külliyesi)	XVI-XIX. Yüzyıllar	Buhara Vilayeti Buhara Şehri
44	Medrese (Çar Bekir Külliyesi)	XVI. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Buhara İlçesi
45	Daniyalbi Medresesi	XVIII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Kogon İlçesi
46	Medrese (Bahaeddin Nakşibendi Külliyesi)	XVIII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Kogon İlçesi
47	Medrese (Bahaeddin Nakşibendi Külliyesi)	XVIII. Yüzyıl	Buhara Vilayeti Kogon İlçesi
48	Ulubey Medresesi	XV. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Gıjduvan İlçesi
49	Abdülaziz Han Medresesi	XVI. Yüzyıl	Buhara Vilayeti, Vobkent İlçesi
50	Hoca Nuriddin Medresesi	XX. Yüzyıl başları	Cizzah Vilayeti Cizzah şehri
51	Bekmir Medresesi	1904 Yılı	Kaşkaderya vilayeti, Karşı şehri
52	Kılıçbay Medresesi	1911 Yılı	Kaşkaderya vilayeti, Karşı şehri
53	Abdülazizhoca Medresesi	1911 Yılı	Kaşkaderya vilayeti, Karşı şehri
54	Şerifbay Medresesi	XV. Yüzyıl	Kaşkaderya vilayeti, Karşı şehri
55	Hoca Kurban Medresesi	XIV. Yüzyıl	Kaşkaderya vilayeti, Karşı şehri
56	Afganbağ Medresesi		Kaşkaderya vilayeti, Guzâr İlçesi
57	Çubin Medresesi	XVI. Yüzyıl	Kaşkaderya vilayeti, Şehr-i Sebz Şehri
58	Yadigar vallame Medresesi	XII-XIV. Yüzyıllar	Kaşkaderya vilayeti,yekkebağ ilçesi
59	Molla Kırgız Medresesi	1912 Yılı	Namangan vilayeti, Namangan şehri
60	Gayibnazar Kadi Medresesi	1860 Yılı	Namangan vilayeti, Törekorgan İlçesi
61	Bibihanım medresesi kalıntıları	XV. Yüzyıl	Semer kand vilayeti, Semerkand şehri

62	Ulubey Medresesi	XV. Yüzyıl	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
63	Şerdar Medresesi	XVII. Yüzyıl	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
64	Tillakari Medresesi	XVII. Yüzyıl	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
65	Nadir Divanbegi medresesi	1630/31. Yıl	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
66	Medreses (Ruhâbâd Külliyesi)		Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
67	Usmatboy Medresesi	XVIII-XIX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
68	Medresa-i Safed kalıntıları	XIX-XX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
69	Medrese (Dâr-i Zincir Külliyesi)	XIX-XX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
70	Yusufbay Medresedeki Medrese xujraları	XIX-XX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
71	Hoca Baba Medresesi (Pancab)	XIX-XX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Semer kand şehri
72	Abduhakimbay Medresesi	XIX-XX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Kettekorgan şehri
73	Muhammed Emin Nakibbek Medresesi	XVII-XIX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Semer kand ilçesi
74	Hoca Gulam Medresesi	XIX-XX. Yüzyıllar	Semer kand vilayeti, Semer kand ilçesi
75	Said Atalık Medresesi	XVI. Yüzyıllar	Surhanderya Vilayeti, Denav İlçesi
76	Medrese (Zangi Ata Külliyesi)	XIV-XX. Yüzyıllar	Taşkent Vilayeti, Bostanlık İlçesi
77	Mirmümin Medresesi	XVIII-XIX. Yüzyıllar	Taşkent , Vilayeti, Piskent İlçesi
78	Hangah Medresesi	XIX. Yüzyıl	Fergana Vilayeti, Marginan Şehri
79	Seyyid Ahmadhoca Medresesi	XIX. Yüzyıl	Fergana Vilayeti, Marginan Şehri
80	Kemal Kadı Medresesi	1827 Yılı	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
81	Narbotabî Medresesi	1799 Yılı	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
82	Miyan Hazret Medresesi	1861 Yılı	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
83	Dasturxonchi Medresesi	1833 Yılı	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
84	Xojibek Medresesi	1806 Yılı	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
85	Zimbardâr Medresesi	1827 Yılı	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
86	Hurcun Medresesi	XVII. Yüzyıl	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
87	Alihan Hacı Medresesi	1914 Yılı	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
88	Medrese Binasi	X. Yüzyıl	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
89	Chalpak Medresesi	XIX. Yüzyıl	Fergana Vilayeti, Kokand Şehri
90	Abdullahan Medresesi	1855 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
91	Allakulihan Medresesi	1834-1835 Yılları	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
92	Emir Töre Medresesi	1870 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
93	Dost Alam Medresesi	1882 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
94	İslamhoca Medresesi	1908 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri

95	Kutlukurad Inak Medresesi	1804-1812. Yılları	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
96	Musa Töre Medresesi	1841 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
97	Muhammed Emin Inak Medresesi	1785 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
98	Muhammed Eminhan Medresesi	1852-1855. Yılları	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
99	Muhammed Rahimhan Medresesi	1871 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
100	Shergazihan Medresesi	1719-1720 Yılları	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
101	Abdurasulbay Medresesi	1906 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
102	Arab Muhammedhan Medresesi	1616 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
103	Bikacan Bika Medresesi	1894 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
104	Kadıkalan Medresesi	1905 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
105	Matniyaz Divanbegi madrasasi	1871 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
106	Matpanabay Medresesi	1905 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
107	Matrasul mirzabaşı Medresesi	1905 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
108	Mezâr-i Şerif Medresesi	1882 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
109	Muhammed mahrem Medresesi	1903 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
110	Nurullabay Medresesi	1912 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
111	Atacanbay Medresesi	1884 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
112	Palvankârî Medresesi	1905 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
113	Said Muhammedhan Medresesi	1864 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
114	Tâlib Mahsum Medresesi	1910 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
115	Dört Şavvâz Medresesi	1885 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
116	Harzemşahlar Medresesi	1915 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
117	Hocaş Maram Medresesi	1839 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
118	Hocamverdibî Medresesi	1688-1834 Yılları	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
119	Hüseyn Muhammed Bay Medresesi	1905 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
120	Yusuf yasavulbaşı Medresesi	1906 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
121	Yakubbay Hoca Medresesi	1873 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
122	Ibrahim Hoca Medresesi	1888 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive Şehri
123	Atacan Tore Medresesi	1899 Yılı	Harez m Vilayeti, Hive İlçesi
124	Kokaldaş Medresesi	XVI. Yüzyıl	Taşkent Şehri, Şeyhantâhûr İlçesi
125	Moy-ı Mübarek Medresesi	XX. Yüzyıl başı	Taşkent Şehri, Elmazâr İlçesi

126	Barakhan Medresesi	XVI. Yüzyıl	Taşkent Şehri, Elmazâr İlçesi
127	Madkerimbay Medresesi	XVIII-XIX. Yüzyıllar	Taşkent Şehri, Elmazâr İlçesi
128	Abdukasim İşan Medresesi	XVI. Yüzyıl	Taşkent Şehri, Çılanzar İlçesi

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Buhara Emirliği'nde 336, Harezm'de 132 ve Türkistan Valiliği'nde 348 medrese vardır.⁴⁰¹ XX. yüzyılın 2. çeyreğinin başında medreseler, Sovyet hükümeti tarafından dini kurumlar olarak devletten ayrılmış ve "hurafe yuvaları" olarak damgalanarak kapatılmıştır. Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin kontrolünde kalan birkaç medrese, şimdi sadece din görevlisi yetiştiren orta ve yüksek dini kurumlara dönüştürülmüştür.

Tablo 4.2. Eskiden Özbekistan Coğrafyasındaki Ünlü Medreseler:

№	Medrese Adı ve Yerleşik Yeri		
		22	Gümbez Medresesi (Andican)
1	Hoca Kilir Medresesi (Kaşkaderya)	23	Gayibnazar Kadi medresesi (Namangan Torakorgan)
2	Şerefbay medresesi (Kaşkaderya)	24	Çar minare medresesi (Buhara)
3	Hoca Abdülaziz medrese (Kaşkaderya)	25	Yusuf Yasavulbaşı medresesi (Hive)
4	Kılıçbay medresesi (Kaşkaderya)	26	Bibihanım Medresesi (Semerkand)
5	Bekmirkazak medresesi (Kaşkaderya)	27	Barak Han Medresesi (Taşkent)
6	Nadir Divanbegi Medresesi (Semerkand)	28	Arap Muhammed Han Medresesi (Hive)
7	Musa Tora Medresesi (Hive)	29	Amir Töre Medresesi (Hive)
8	Muhammed Emin İnak Medresesi (Hive)	30	Ebülkasım Medresesi (Taşkent)
9	Muhammed Rahim Han medresesi (Hive)	31	Abdulazizhoca Medresesi (Kaşkaderya)
10	Muhammed Emin Han Medresesi (Hive)	32	Abdurasulbay Medresesi (Hive)
11	Molla Kırgız Medresesi (Namangan)	33	Medrese Abdullah Han (Buhara)
12	Medrese Mezari Şerif (Hive)	34	Abdullah Han Medresesi (Hive)
13	Modarihan Medresesi (Buhara)	35	Abdülaziz Han Medresesi (Buhara)
14	Miyan Hazreti (Ahad) medresesi (Kokan)	36	Beklar Bey Medresesi (Taşkent)
15	Mir Arap Medresesi (Buhara)	37	İşankul Dadhah Medresesi (Taşkent)
16	Matpanabay Medresesi (Hive)	38	Kutluğ Murad İnak medresesi (Hive)
17	Matniyaz Divanbegi Medresesi (Hive)	39	Kadi Kalon Medresesi (Hive)
18	Kokaldaş Medresesi (Buhara)	40	Polvan Qori Medrese ve Kulesi (Hive)
19	Kokaldaş Medresesi (Taşkent)	41	Şergazihan Medresesi (Hive)

⁴⁰¹ Kurbonov A, "Özbekistan'da Dinî Eğitim", *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya* 6, thk. O Köse (Ankara: Berikan Yayınevi, 2022), 79-93; Eshov BJ - Odilov AA, *a.g.e.* 472.

20	Kamal Kadi Medresesi (Kokan)	42	İslami Hoca Medresesi (Hive)
21	İslamhoca medresesi ve minaresi (Hive)		

Çalışmamızın bu kısmında Özbekistan'da günümüzde faaliyet gösteren dinî eğitim kurumlarının kısa tarihçesi, program, amaç ve özellikleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

Tablo 4.3, Özbekistan'da Günümüzde Faaliyet Gösteren Dini Eğitim Kurumları'nın Listesi⁴⁰²

№	Medrese Adı	Faaliyet Dönemi	Yer İsimleri	İzah
1	Mir Arap Âli Medresesi (Erkek)	2017 Yılında	Buhara Vilayeti, Kogon İlçesi	Âli İslam Bilim Yurdu (YÖK)
2	Ko'kaldosh Medresesi (Erkek)	1569-1920 1991 Yılında	Taşkent Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
3	Hadiçe-İ Kübra Medresesi (Kadın ve Kızlara Özel)	1993 Yılında	Taşkent Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
4	Mir Arap Medresesi (Erkek)	1536-1920 1943 Yılında	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
5	Coybori Kalan Medresesi (Kadın ve Kızlara Özel)	1671-1929 1992 Yılında	Buhara Vilayeti, Buhara Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
6	Hoca Buhari Medresesi (Erkek)	1992 Yılında	Kaşkaderya Vilayeti, Kitap Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
7	Seyyid Muhyiddin Mahdum Medresesi (Erkek)	1992 Yılında	Andican Vilayeti, Andican Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
8	Hidaye Medresesi (Erkek)	1912-1926 1991 Yılında	Namangan Vilayeti, Namangan Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
9	İman Fahreddin Râzî Medresesi (Erkek)	1992 Yılında	Harezmi Vilayeti, Urgenç Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
10	Muhammed Biruni Medresesi (Erkek)	1992 Yılında	Karakalpakistan, Nukus Şehri	Orta Mahsus İslam Bilim Yurdu
11	Hadis İlim Mektebi (Erkek)	2018 Yılında	Semerkand Vilayeti, Payarık İlçesi	Âli İslam Bilim Yurdu (YÖK)
12	İmam Buhârî Taşkent İslâm Enstitüsü/Ma'had (Kız-Ekek)	1971 Yılında	Taşkent Şehri	Âli İslam Bilim Yurdu (YÖK)

Özbekistan'da medreselerden verilen diploma, Orta Özel Eğitim Bakanlığına bağlı meslek liseleri ile aynı derecededir. 2018 yılına kadar medreselere 9. sınıfı bitiren

⁴⁰² "Dini eğitim kurumlarına girişler açıklandı", *Hidoyat.uz* (Erişim 06 Şubat 2023).

öğrenciler kabul edilmiştir. 2018 yılında orta dereceli öğretim veren dinî meslekî eğitim kurumlarıyla ilgili karara göre genel orta eğitimi (11.sınıf) tamamlayan öğrencilerin eğitime kabul edilmesi uygun görülmüştür⁴⁰³. 2018 yılına kadarki dönemde medreselerin müfredatında, dinî meslekî derslerin yanı sıra genel orta öğretim dersleri de yer almıştır. 2017-2018 eğitim döneminde medreselerin müfredatında yeni değişimler yapılmış ve genel eğitim derslerinin çoğu medrese müfredatından çıkarılmıştır. Medrese mezunları “Tam Orta öğretim Sertifikasına” eşit bir “Özel Orta Öğretim Diploması” almaktadırlar. 2019 itibari ile Özbekistan’da 9 medrese ve bu medreselerde eğitim gören 1.500 civarında öğrenci bulunmaktadır.⁴⁰⁴

Tablo 4.4, Kokaldaş medresesinden 2005 senesinde mezun olan öğrencinin not dökümü

T/r	Fanlar nomi	Dars soati	Bahosi	O'zlash-tirishi
1.	Qur'oni karim va tajvid	562	5	
2.	Tafsir	440	5	
3.	Hadis	506	5	
4.	Islom tarixi	224	5	
5.	Islom aqoidi	260	5	
6.	Islom huquqi	540	4	
7.	Arab tili mutolaasi	300	5	
8.	Arab tili morfologiyasi	284	5	
9.	Arab tili sintaksisi	80	5	
10.	Dinlar va mazhablar tarixi	160	5	
11.	Ona tili va adabiyoti	120	5	
12.	Rus tili	120	5	
13.	Ingliz tili	160	4	
14.	O'zbekiston xalqlari tarixi	160	5	
15.	Xutba fani	64	5	
16.	Geografiya	80	5	
17.	Davlat va huquq asoslari	80	4	
18.	Pedagogika va psixologiya	80	5	
19.	Jismoniy tarbiya	160	5	
20.	Husnixat	80	5	
21.	O'zbek adabiyotida Qur'on mavzusi	76	5	
22.	Arab tili so'zlashuvi	80	5	
23.	Shaxs va jamiyat	40	5	
24.	O'zbek tilida ish yuritish	76	5	
25.	Matematika	200	4	
26.	Informatika va informatsion texnologiyalar	184	5	
27.	Fizika	140	5	
28.	Astronomiya	40	4	
29.	Kimyo	80	5	
30.	Biologiya va ekologiya asoslari	80	4	
31.	Yoshlarni chaqiriqqa tayyorlash	160	5	
32.	Ma'naviyat asoslari	40	5	
33.	Oila psixologiyasi	40	4	
34.	Estetika	40	5	
35.				
36.				

Talaba Karimov Asror
 "Kokaldaş" o'рта maxsus islom bilim yurtida o'qish davomida quyidagi fanlarni tingladi va imtihonlar topshirdi.

200 1 yili o'рта maxsus islom bilim yurtiga kirib 200 5 yilda bitirdi va imtihon hay'atining 200 5 yil «16» iyun № 81 qaroriga asosan imom, arab tili va odobnoma murabbiyi ixtisosligi berildi.

1. Imtihon hay'ati raisi
 2. Mudir
 3. Kotib

M.O'.

Tablo 4.4.'te Kokaldaş orta öğretim kurumunda 2001-2005 yılları arasında öğrenim gören Kerimov Esrâr'ın sınav notları, toplam ders saati ve uzmanlık bilgileri verilmiştir.

⁴⁰³ Dini ve Eğitim Alanının Faaliyetlerini İyileştirmeye Yönelik Ek Önlemler Hakkında, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi. "PQ-4436-son 04.09.2019. Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida", <https://religions.uz/> (Erişim 01 Şubat 2023).

⁴⁰⁴ Suat Beylur, "Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan)", ed. İlyas Erpay, (ts.), 185.

2017-2018 yılına kadarki dönemde medreseler müfredatında dini mesleki derslerin yanı sıra Ana dili (Türk Dili) ve Edebiyat, Coğrafya, Devlet ve Hukuk Esasları, Pedagoji ve Psikoloji, Şahıs ve Cemiyet, Matematik, Fizik, Astronomi, Kimya, Biyoloji ve Ekoloji Esasları, Gençleri Askerliğe Hazırlama, Maneviyat Esasları, Aile Psikolojisi ve Estetik gibi genel orta öğretim dersleri yer almıştır. Uzmanlık olarak cami hocası (imam), “Arap Dili ve Âdâbname Mürebbiyi” orta öğretim özel eğitim diploması verilmiştir.

Tablo 4.5. 2005 Yılında Kokaldaş Medresesi Müfredatında Bulunan Mesleki Dersler

Dersin Adı	Toplam Ders Saati
1. Kur'an-i Kerim ve Tecvit	562
2. Tefsir	440
3. Hadis	506
4. İslam Tarihi	224
5. Akaid	260
6. İslam Hukuku (Fıkıh)	540
7. Dinler ve Mezhepler Tarihi	160
8. Arap Dili	744
9. Hitabet	64
10. Özbek Edebiyatında Kur'an Konusu	76
11. Hüsn-i Hat	80
Toplam	3656

Tablo 4.6. Özbekistan'da Günümüzde (2023) Faaliyet Gösteren Ortaöğretim Dini Eğitim Kurumlarının Müfredatı

1. Sınıf	2. Sınıf
Dersin Adı	Dersin Adı
Özbekistan Tarihi	Felsefenin Temelleri
Dinşünaslık (Din bilimleri)	Rus Dili
Rus Dili	İngiliz Dili
İngiliz Dili	Coğrafya
Beden Eğitimi	Kuran Tilaveti ve Tecvit
Bilişim ve Bilgi Teknolojileri	Fıkıh
Hukuk	Arap Dili
Kuran Tilaveti ve Tecvit	Tefsir
Fıkıh	Hadis
Arap Dili	Belagat

Tefsir	İlm-i Kelam (Akaid)
Hadis	İslam Tarihi
3. Sınıf	4. Sınıf
Kur'an Tilaveti ve Tecvit	Kur'an Tilaveti ve Tecvid
Fıkıh	Fıkıh
Arap Dili	Arap Dili
Tefsir	Tefsir
Hadis	Hadis
Belagat	Usul-Fıkıh
Mustalahul Hadis	İlm-i Kelam (Akaid)
İlm-i Kelam (Akaid)	İslam Tarihi
İslam Tarihi	
Fannul Hitâbe (Hutbe Okuma)	

Tablo 4.7. Özbekistan'da Günümüzde Faaliyet Gösteren Yüksek Dini Eğitim Kurumları Müfredatı

<i>1. Sınıf</i>	<i>2. Sınıf</i>
İslam ve Şimdiki Günümüz	Bilgi Teknolojileri ve Sistemleri
İslam Felsefesi. Mantık	Kuran Tilaveti ve Bilgisi
Yabancı Dil	Arap Dili
Beden Eğitimi	Hadis
Kuran Tilaveti ve Bilgisi	Tefsir
Arap Dili	İslam Tarihi
Hadis	Fıkıh
Tefsir	Akaid
Mustalahul Hadis	Belagat
Fıkıh	Fars Dili
Akaid	
3. Sınıf	4. Sınıf
Paleografi, Kodikoloji ve Epigrafi	İslam Ekonomisi ve Bankacılık
Bilimsel Araştırma Metodolojisi	Kuran Tilaveti ve Bilgisi
Aşırıçılık ve Terörizme Karşı Mücadelenin Manevi ve Eğitici Temelleri	Psikoloji. İslami İlimleri Öğretme Pedagojisi ve Metodolojisi
Kuran Tilaveti ve Bilgisi	Tefsir
Arap Dili	Feraiz
Hadis	Fıkıh
Tefsir	Hadis
Usul-Fıkıh	Modern Meselelerin Hukuki Temelleri

Hadis İlimi Mektebi

Hadis Bilimi Mektebi, Cumhurbaşkanı Şavkat Mirziyoev'in 16 Nisan 2018 tarihli ve 5416 sayılı “Din ve Eğitim Alanındaki Faaliyetleri Temelden İyileştirmeye Yönelik Tedbirler Hakkında Kararname” temelinde Semerkant vilayetindeki İmam Buhari külliyesinde kurulmuştur. Eğitim kurumunun temel amacı Kur'an-ı Kerim ve hadislerin asıl mahiyetini öğrenmek ve Hadis ilmine eşsiz katkı sağlayan İmam Buhari, İmam Müslim, İmam Ebu Davud, İmam Tirmizî, İmam Nesâî ve İmam İbn Mâce gibi muhaddislerin büyük ilmî mirasını öğretmektir. Özellikle Hadis ve ilgili ilimlere derinden hâkim olan olgun uzmanlar yetiştirmeye çalışmaktadır. Eğitim kurumu Hadis çalışmaları uzmanı, dini bilgiler ve Arap dili öğretmeni ve imam-hatipleri hazırlar. Hadis İlim Mektebi'nde dersler tam zamanlı eğitim şeklinde yürütülmektedir ve öğretim süresi 5 yıldır. Mektep, "Hadisşünaslık/Hadis Bilimleri" alanında lisans düzeyinde görevli hazırlar.⁴⁰⁵

Hadis Okulu'nda 2018-2019 öğretim yılında 20 öğrenci eğitim görmüştür. Bunlardan biri yüksek lisansı tamamlamış, 11'i lisans ve orta din eğitimi almış, 8'i ise özel öğrenci (dinleyici) olarak eğitim görmüştür. Özel öğrenciler için ders kitaplarının tamamı ÖMİ tarafından sağlanmıştır. Halen bu okullarda yaklaşık 30 öğrenci eğitim görmektedir.⁴⁰⁶

Bilindiği üzere her devirde İslam'ın saf fikirlerine aykırı fikirler ileri süren gruplar olmuştur. Kelâm ve Hadis İlimleri Mektebi, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülke insanlarını bu tür yabancı fikirlerden korumaya hizmet etmektedir. Çünkü çoğu insan temel olarak cehalet nedeniyle yoldan sapar.

Mekteplerde Akaid ilmine ait İmâm-ı Âzam'ı “el-Fıkhü'l-Ekber”, İmâm-ı Neseî'nin “Akâidü'n-Neseî”, İmâm-ı Tahavî'nin “el-Akâidetü't-Tahâviyye”, Siraceddin Üşî'nin “Bed'ü'l-Emâlî” , Molla Ali el-Kârînin “Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber”, Taftâzânî'nin “Şerhu'l-Akâidü'n-Neseî”, Şücâüddin Türkistânî'nin “Şerhu'l-'Akâidetü't-Tahâviyye”, Molla Ali el-

⁴⁰⁵ Özbekistan Müslümanları İdaresi, 38.

⁴⁰⁶ Xursandov O, “Samarqand Hadis ve Kalom Ilmi Maktabalarining Ijtimoiy Ahamiyati”, *Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi* (blog), 19 Temmuz 2022.

Kârî'nin "Zav'ul Maâlî", İmâm-ı Mâtürîdî'nin "Kitâbü't-Tevhîd" eserleri, Hadis ilminde İmam Buhari'nin "Edebü'l Müfret" ve "Sahihu'l-Buhari" eserleri okutulmaktadır. Ayrıca Feraiz ilminden "Sirâciyye", Fıkıh ilminden "Hidaye", Usul-i Fıkıh ilminden "Usûlü's-Şâî" eserlerinden eğitim verilmektedir.

"Coybari Kalan" Bayanlar-Kızalar Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Buhara Şehri⁴⁰⁷

Coybari Kalan medresesi, Buhara valisi Abdülaziz Han'ın fermanı ile XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başlarında Subhankulihan döneminde kurulmuştur. Coybari ailesinin gelini Aypaşabibi, medresenin yapımında başında durmuştur. Medrese 1992 yılında Joybori Kalon medresesi adı altında bu binada faaliyete başlamıştır. Eğitim süresi tam zamanlı olarak 4 yıldır. 2019 yılında, eğitim kurumunda 3 yıllık eğitim sisteminin uygulanması ile birlikte, cumhuriyetteki öğretmenlerin faaliyetlerini geliştirmek için bir nitelik geliştirme ve yeniden eğitim bölümü de kuruldu.⁴⁰⁸

Hoca Buhari Ön Lisans İslami Eğitim Kurumu, Kitap Şehri

Eğitim kurumu, Kaşkaderya bölgesindeki Kitap şehrinde bulunmaktadır. 1992 yılında Hoca Buhari medresesi adı altında faaliyete başlamıştır. Adını Bahaeddin Nakşibendi'nin çağdaşı, Buhara'dan Şehrisabz ve Kitap şehrine giderek hizmet eden Alim Said Ahmed Veli Kulahdoz Hoca Buhari'den almıştır. Eğitim süresi tam zamanlı eğitim şeklinde 4 yıldır.⁴⁰⁹ Medrese binası iki katlıdır ve 120 kişilik olarak tasarlanmıştır. 2016 yıl verilerine göre medresede 102 öğrenci bulunmaktadır.⁴¹⁰ Bunlar arasında "İmam Buhari", "İmam Tirmizi", "Eshon Bobokhan" ve "Ziyavuddin Qori" gibi özel burslara layık görülen öğrenciler de bulunmaktadır. Ayrıca öğrenciler için iki katlı bir yurt mevcuttur. Öğrencilere Tecvit, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Muhadese (konuşma), Nahiv gibi konularda yüksek öğrenim görmüş uzmanlar tarafından eğitim verilmektedir. Öğrenciler, Arapça konuşma ve İngiliz dili dersleri için özel olarak donatılmış modern bilim sınıflarında eğitim görmektedir. Öğretmenler, dersleri daha etkili hale getirmek için modern eğitim araç-gereçleri kullanmaktadırlar. Öğrencilerin günlük haberleri takip etmeleri için bilgi

⁴⁰⁷ Xursandov O, "Samarqand Hadis ve Kalom Ilmi Maktablarining Ijtimoiy Ahamiyati".

⁴⁰⁸ Muhammad Siddiq, "Jo'ybori Kalon Madrasasi", <https://madrassa.uz/> (yil 2015); *Özbekistan Müslümanları İdaresi*, 47.

⁴⁰⁹ G'uzorov O', "Xoja Buxoriy Islom Bilim Yurti", <https://madrassa.uz/> (22 Mart 2016).

⁴¹⁰ O', "Hoca Buhari' Özel Orta İslam Talim Müessesesi" (22 Mart 2016).

kaynağı merkezi ve çalışma salonu bulunmaktadır. Merkezde toplam on binden fazla kitap bulunmaktadır. Medresede Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, bilgisayar, hat sanatı ve Arap dili alanlarında ders dışı zamanlarda çalışma ortamları sağlanmıştır. Medrese mezunları, Cumhuriyetin yükseköğretim kurumlarında eğitime devam etmenin yanı sıra, İmam-Hatip, Müezzin ve mütevellî (caminin yönetim işlerine bakan) görevlerinde bulunarak, İslam'ın öğretilerini halka öğretme görevini yapmaktadırlar.⁴¹¹

Medrese öğrencileri ÖMİ'ne bağlı dini eğitim kurumları arasında düzenlenen “Hafızlar Yarışması”, “Birim Olimpiyatı”, “Biz Gençler Yabancı Fikirlere Karşıyız” ve “Berkemal Evlat (maddi manevi olgun halef)” spor müsabakalarına katılmaktadırlar. Ayrıca medresede Maneviyat Teşvik Merkezi ve Öğrenci Bilim Topluluğu faaliyet göstermektedir. Haftanın her pazartesi günü "Manevi saat" düzenlenerek güncel konular tartışılır. Medresenin öğretmen ve öğrencileri ülkedeki süreli yayınlarda düzenli olarak aşırılık (ekstremizm), misyonerliğin olumsuz sonuçları, gençlik eğitimi, vatana sadakat, fedakârlık gibi güncel konularda konuşmalar yapmaktadır.

Seyit Muhiddin Mahdum Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Andican Şehri

Eğitim kurumuna, 1992 yılında tanınmış bir alim, kadı başkanlığına seçilen Seyyid Muhyiddin Mahdum Seyyid Celaledin'in kadı olan oğlunun adı verilmiştir. 1998 yılında yeniden tescil edildikten sonra, "Seyyid Muhyiddin Mahdum" özel orta öğretim İslami eğitim kurumu olarak faaliyete başlandı.⁴¹²

Eğitim kurumunun faaliyetinin başlangıcından bu yana, yaklaşık bin öğrenciye islamî ilimler ve imam-hatip alanlarında ehli-sünnet itikadında olan, Hanefî mezhebine göre amel eden görevliler yetiştirmiştir. Öğrenciler Tecvit, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Muhadese (konuşma), Nahiv gibi uzmanlaşmış konularda yüksek öğrenim görmüş, uzun yıllara dayanan eğitim deneyime sahip 27 Müderris tarafından eğitim almaktadır. Bugüne kadar eğitim kurumundan sekiz yüzden fazla öğrenci mezun olmuştur.⁴¹³

⁴¹¹ “Madrassa Haqida — Xoja Buxoriy O’rta Maxsus Bilim Yurti” (Erişim 14 Ocak 2023).

⁴¹² To’raqulov M, “Sayyid Muhyiddin Maxdum O’rta Maxsus Islom Bilim Yurti”, <https://madrassa.uz/> (14 Şubat 2023).

⁴¹³ “Mudarris-Seyyid Muhyiddin Mahdum ortaöğretim özel islami eğitim kurumu sitesi maxdum.uz” (Erişim 14 Ocak 2023).

Eğitim kurumunda faaliyet gösteren bilim kulüpleri: Kuran ve Tecvit, Tefsir, Hadis, Akait, Fıkıh, Arapça (nahiv), Arapça (konuşma), İngilizce, Rusça, bilgisayar bilimi. Meslek Eğitimi: Kuyumculuk, terzilik, marangozluk, kuaförlük. Eğitim kurumunun mutfağı: 150 kişilik olarak tasarlanmış olup, öğrencilere iki öğün ücretsiz sıcak yemek verilmektedir. Eğitim kurumunda: "Din Bilimleri" uzmanlığı verilir. Eğitim süresi tam zamanlı eğitim Şeklinde 4 yıldır.⁴¹⁴

Hidaye n lisans İslami Eğitim Kurumu, Namangan Şehri

Molla Kırđız medresesi, 1910-1912 yıllarında bir yatırımcı ve bilim hamisi olan Molla Kırđız Okhund Mashrabboy'un (1850-1922) oğlu tarafından inŗa edilen Namangan Şehrinin Chorsu Meydanı'ndaki mimari bir anıttır. Şehrin merkezinde inŗa edilen Molla Kırđız Medresesi, beŗ cepheli bir tasarıma sahiptir ve etrafı hücrelerle çevrilidir. Cami ve derslane yan yana inŗa edilmiŗ ve üzeri kubbelerle rtlmŗtir. Medresenin avlusu günümüzde 41 hücre ve 4 kubbe ile çevrilidir. Hücre sayısı aslında daha fazlaydı; ancak Sovyet döneminde farklı kullanımlara uyarlanma sürecinde yıkıldılar.

Şekil 4.1, Hidaye Medresesi'nin dıŗarıdan ve iten görünümü

Eğitim müessesesi 1991 yılında Molla Kırđız medresesi adıyla faaliyete baŗlamıŗtır. İlk baŗta Namangan'daki "Ataullah Han Tora" camisinin yakınında iki katlı bir binada faaliyet yrtmŗtir. "Molla Kırđız" medresesi 1998 yılında yeniden tescil edilmiŗ ve

⁴¹⁴ "Eğitim Kurumu Tarihi - Seyyid Muhyiddin Mahdum Ortaöğretim zel İslami Eğitim Kurumu", <https://maxdum.uz> (Eriŗim 14 Ocak 2023).

"Molla Kırğız" orta ihtisas bilim yurdu olarak anılmaya başlanmıştır. Eğitim kurumunda ünlü Namangan uleması Haşımcan Qori Yusupov, Shamsuddin Qori Ohunov, Ishaq Makhdum Sattiev, Abdulhai Tursunov, Yahyahan Hacı Taşhocaev ders vermiştir. Bilim Yurdu, Aralık 2015 tarihinden itibaren "Hidaya" özel ortaöğretim İslami eğitim kurumu adı altında faaliyet göstermektedir. 2017 yılında 3 katlı ve geniş imkanlara sahip yeni bir eğitim binası, kapalı spor kompleksi ve 200 kişilik toplantı salonu inşa edilerek 2019 yılında hizmete açılmıştır. Eğitim süresi tam zamanlı eğitim şeklinde 4 yıl olarak tanımlanmaktadır.⁴¹⁵ Medreseden 2017 yılına kadar 230 öğrenci mezun olmuştur. Mezun olanlar Namangan Vilayeti ve çevre bölgelerde görev yapmaktadırlar. 2017 yıl eğitim yılında 112 öğrenci eğitim görmüştür.⁴¹⁶

Mir Arap Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Buhara Şehri

Medrese 1530-1536 yıllarında Buhara emiri Ubeydullah Han'ın bağışlarıyla Şeyh Said Abdullah Yemeni (halk arasında "Mir Arap" olarak bilinir) tarafından yaptırılmıştır. XVI. yüzyılda Said Abdullah Yemeni tarafından yaptırılan medrese, Mâverâünnehir'in önde gelen ilim merkezlerinden biri olmuştur. Medrese, yaklaşık beşyüz yıllık faaliyet süresi boyunca Orta Asya, Afganistan, İran, Rusya, Kafkaslar, Azerbaycan, Dağıstan gibi ülkelerdeki Müslümanların hayatında önemli bir rol oynamış ve din görevlilerinin yetiştirilmesinde büyük önem kazanmıştır. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi'nin kurucularından Eşan Babahan İbn Ebdulmecidhan, eski müftülerden Muhtarcan Abdullaev, Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Bağımsız Devletler Topluluğu dini teşkilatlarının liderleri Ravil Gaynuddin, Talat Taceddin'de (Rusya), Allah Şükür Paşazadede (Azerbaycan), merhum Ahmed Kadırov (Çeçenistan) bu medresede öğrenim görmüştür. Sovyet döneminde kapatılan medrese 1945 yılında yeniden açılmış ve uzun yıllar eski Sovyetler Birliği'ndeki tek İslami eğitim kurumu olmuştur.⁴¹⁷

Günümüzde medresede 30 yüksek eğitimli ve nitelikli öğretmen, 150'den fazla öğrenciye eğitim vermektedir. Eğitim süresi dört yıldır. Medrese mezunlarına Islomshunos (İslam bilimleri), imam-hatip ve Arap dili öğretmeni uzmanlık alanlarında diploma verilir. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararına göre (22 Ağustos 2003), bilgilerini

⁴¹⁵ Mavarounnahrdagi Madrasalar, "Hidoya (Mulla Qirg'iz) Madrasasi", <https://madrasa.uz/> (Erişim 22 Kasım 2022).

⁴¹⁶ "Hidaye (Molla Kırğız) Medresesi", <https://madrasa.uz> (Erişim 14 Ocak 2023).

⁴¹⁷ Inomov, a.g.e., 44.

geliştirmek isteyen öğrenciler, yükseköğretim kurumlarında eğitimlerine devam etme hakkına sahiptir.⁴¹⁸

Şekil 4.2, Mir arp medresesi dışarıdan görünümü

Medrese, Özbekistan Müslümanları Dairesi'nin yetkisi altındadır ve tüm eğitim ve öğretim işleri, Bakanlar Kurulu'na bağlı Din İşleri makamının eğitim dairesi tarafından yürütülmektedir. Müfredat, Devlet Eğitim Standardının gerekliliklerine göre düzenlenmiştir. Öğrenciler Kur'an-ı Kerim, Hadis, Fıkıh, İslam tarihi, Arapça, sarf ve nahiv gibi konuları öğretilmektedir. Modern sınıflar, internet erişimi olan bilgisayar merkezi mevcuttur. Uzak ilçelerden ve diğer bölgelerden gelen öğrencilere yurt sağlanmaktadır. Medrese kütüphanesinde yirmi binden fazla kitap bulunmaktadır. Bilhassa kütüphanenin nadir el yazma eserler bölümünde önemli kaynaklar bulunmaktadır.⁴¹⁹

Öğrencilerin mesleğe hâkim olmalarına, sağlıklı ve güçlü olmalarına da ciddi önem verilmektedir. Dersten boş zamanlarında voleybol, futbol, masa tenisi ve diğer kulüplere katılmaktadırlar. Öğrencilerin bilgi ve becerilerini test etmek için diğer eğitim kurumlarıyla çeşitli yarışmalar düzenlenmektedir. Medrese Müdürü Muhiddin Nomanov “Amacımız: Gençlere saf İslam inancından, Hanefi mezhebimizin temellerinden kapsamlı bir eğitim vermek, dinimizin gerçek insani fikirlerini halkımıza aktarabilecek nitelikli uzmanlar hazırlamak” diye belirtmiştir⁴²⁰.

⁴¹⁸ Muhammad Siddiq, “Mir Arab Madrasasi”, <https://madrassa.uz> (09 Mart 2017).

⁴¹⁹ “Mirarabmadrassa”, <https://mirarabmadrassa.uz> (Erişim 15 Ocak 2023).

⁴²⁰ Muhammad Siddiq, “Mir Arab Madrasasi” (09 Mart 2017).

Fahredden er-Râzî Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Ürgenç Şehri

Harezmi'deki İmam Fahreddin er-Râzî medresesi, 1992 yılında Hangâhı ilçesindeki Halife Hudoykuli Eşan Baba camisinde faaliyete başlamıştır. Medrese, adını büyük müfessir ve mütekellim Ebu Abdullah Muhammed İbn Ömer Razi'den (1150-1209) almıştır. Bilgisi ve zekasıyla büyük saygı gören Râzî, Rey'de doğmasına rağmen hayatının büyük bir bölümünü Buhara, Hocand, Merv ve Ürgenç'ta geçirmiştir. Râzî, din ilimlerinin yanında Felsefe, Hukuk, Filoloji ve Tıp alanlarında 150'den fazla risale ve şiir yazmıştır. "Miftâhu'l-Ulûm", "Nihâyetü'l-Ukûl" ve "İlmü'l Ahlâk" gibi nadide eserleri ve "Mefâtihu'l-Gayb" şerhi meşhurdur⁴²¹. 1994 yılında medrese, Ürgenç şehrinin merkezindeki tarihi bina "Doshqinjon Baba"ya taşındı. 2005 yılında bölgesel televizyon ve radyo şirketine ait iki katlı iki bina eğitim kurumuna verilmiş olup, bugün bu binada faaliyet göstermektedir. Öğrencilere 13 kadrolu ve 7 yedek müderris eğitim vermektedir. Ayrıca medrese bünyesinde birtakım kulüpler kurulmuştur. Bunlar arasında "Bilgisayar dersleri", "Hat", "Arap dili", "Kur'an-ı Kerim", "Fıkıh", "Tefsir", "Hadis" yer almaktadır. Öğrenciler arasında her salı maneviyat saati (değerler eğitimi), çarşamba günü Arapça, cuma günü Rusça ve cumartesi günü İngilizce dersleri düzenlenmektedir. Medresede 85 yatak kapasiteli öğrenci yurdu bulunmaktadır. Eğitim süresi tam zamanlı eğitim şeklinde 4 yıl olan İmam Fahreddin Razi ortaöğretim özel İslami eğitim kurumundan toplam 257 öğrenci mezun olmuştur. Mezun olanlar bölgede ve Karakalpakistan (özerk) Cumhuriyeti'nde imam-hatip ve imam yardımcısı görevlerini yapmaktadırlar.⁴²²

Hatice-i Kübra Bayanlar-Kızlar Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Taşkent

1993 yılında Taşkent şehrinde Ahmadjon Qori camii binasında Eshon Bobohan adı altında faaliyete başlamıştır. 1998 yılında yeniden tescil edilmiş ve adı Hadichai Kubro Kadınlar ve Kız Çocukları İçin Özel İslami Eğitim Kurumu olarak değiştirilmiştir. Şu anda Uçtepe ilçesine bağlı Orikzor semtinde bulunan ayrı bir binada faaliyet göstermektedir. Eğitim süresi tam zamanlı eğitim şeklinde 4 yıldır. 2019 yılına kadar, eğitim kurumunda 3 yıllık bir eğitim sisteminin getirilmesiyle birlikte, cumhuriyetteki öğretmenlerin faaliyetlerini geliştirmek için bir nitelik geliştirme ve yeniden eğitim bölümü de kuruldu.⁴²³

⁴²¹ "Miftâhu'l-Ulûm", "Nihâyetü'l-Ukûl", *Tdv İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2023).

⁴²² Abduqodirov D, "İmom Faxriddin Roziy Madrasası", <https://madrasa.uz/> (Erişim 22 Kasım 2022).

⁴²³ Mavarounnahrdagi Madrasalar, "Xadichai Kubro Madrasası", <https://madrasa.uz/> (09 Mart 2017).

Muhammed el Biruni Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Nukus Şehri

Medrese 1992 yılında Nukus şehrinde İmam Eşan Muhammed camisinin binasında faaliyete başlamıştır. Rahmetli öğretmen Keolimjay Jamalov, medresenin kuruluşunda büyük katkısı olmuştur. 2011 yılında medreseye tahsis edilen yapı, günümüzde modern eğitim binası, öğrenci lojmanları ve kapalı spor kompleksi bulunan binalarda faaliyet göstermektedir. Eğitim süresi tam zamanlı eğitim şeklinde 4 yıldır.⁴²⁴

Mir Arap Yüksek Medresesi, Buhara İli, Kagan İlçesi

Mir Arab Yüksek Medresesi 2017 yılında kurulmuştur. Mir Arab Yüksek Medresesi, Buhara bölgesindeki Bahaeddin Nakşibendi türbe kompleksinde yer almaktadır. Eğitim kurumu, İslam'ın temellerine hâkim, insana saygı ve vatana bağlılık ruhuyla yetiştirilmiş, yüksek manevi niteliklere sahip, dini ve dünyevî bilimlerde tamamen ustalaşmış yüksek eğitilmiş İslam alimleri (İslamşunas), imam hatip ve Arapça dil öğretmenleri yetiştirmektedir. 2018 yılında Çeçenya Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ramazan Kadirov, Mir Arap Yüksek Medresesi'nin fahri öğrencisi olarak kabul edilmiştir. Mir Arap Yüksek Medresesi'nde eğitim, tam zamanlı eğitim (dört yıl) şeklinde yürütülmektedir.⁴²⁵

Şekil 4.3, ÖC Adalet Bakanlığı tarafından bir dini kuruluş tüzüğü devlet tescil belgesi 7 Haziran 2017, No. 21

⁴²⁴ Muhammad Siddiq, “Muhammad Beruniy Nomidagi Islom O’rta-Maxsus Bilim Yurti”, <https://madrasa.uz/> (28 Ekim 2015).

⁴²⁵ Inomov, a.g.e., 37..

4.4. Özbekistan Müslümanları İdaresinin Bünyesindeki Dini Mesleki Eğitim Kuruluşlarının Faaliyetleri

Medreseler, Taşkent İslam Enstitüsü, Mir Arap Âli Medresesi ve diğer islamî yükseköğretim Kurumları Özbekistan Müslümanları Dairesi'nin bünyesinde olup tüm eğitim ve öğretim işleri, Bakanlar Kurulu'na bağlı Din İşleri makamının eğitim dairesi tarafından yürütülmektedir. Bu medreselerin hepsinde kabul sınavları, ders programları, ders kitapları, öğretim metotları ve idari yönetimi aynıdır. Bunun gibi yükseköğretim kurumları, Taşkent İslam Enstitüsü ve Mir Arap Âli Medresesinin de giriş sınavları, ders programları, ders kitapları, öğretim metotları, idari yönetimi aynıdır. Bu kısımda Ortaöğretim özel eğitim kurumlarından Kokaldaş medresesi ve yükseköğretim kurumlarından Taşkent İslam Enstitüsü'nün eğitim çalışmaları hakkında bilgi verilecektir.

Medreselerde ve yüksek öğrenim kurumlarında eğitim görmek isteyenler mahalle teşkilatı ve mezun oldukları okuldan (11 yılın sonunda) temin edecekleri Ortaöğretim Tamamlama Sertifikası, 3x4 fotoğraf ve Pasaport ile birlikte ÖMİ'nin yerel temsilciliğine başvurabilirler. Daha sonra Devlet Test Merkezi (DTM) tarafından, medreseler için yabancı dil, tarih ve maneviyat derslerinden sınav yapılmaktadır. Arapça yeterlilik sertifikasına sahip olanlar sadece Maneviyat ve Tarih derslerinden sınava tabi tutulurlar. Yüksek Öğrenim kurumları için Fıkıh, Akait, Özbekistan Tarihi (test) ve Arapça (sözlü) sınav yapılarak başarılı olanlar öğrencilik hakkını kazanırlar. Sınav puanlandırılması bölümlere göre verilir. Sınav, her birisi 30 soruluk üç bölümden oluşur. Her soru ilk bölümde 3,1, 2. bölümde 2,1 puan, son bölümde ise 1,1 puanla değerlendirilir.

Özbekistan Orta ve yükseköğretim islamî eğitim kurumlarına giriş sınavları aşağıdaki konularda yapılmaktadır:

Medreselere:

- 1. Bölüm:** Yabancı dil (test) 30 X 3.1 – 93 puan;
- 2. Bölüm:** Geçmiş (test) 30 X 2.1 – 63 puan;
- 3. Bölüm:** Maneviyat ve aydınlanma (test) 30 X 1.1- 33 puan.

Taşkent İslam Enstitüsü ve Mir Arap Yüksek Medresesi'ne:

- 1. Bölüm:** Fıkıh ve Akait (test) 30 X 3.1 – 93 puan;
- 2. Bölüm:** Arapça (sözlü sınav) 30 X 2.1- 63 puan;

3. Bölüm: Özbekistan Tarihi (test) 30 X 1.1- 33 puan.

Hadis İlmî Mektebine:

1. Bölüm: Hadis ve Mustalahul hadis (sözlü sınav) 30 X 3.1 – 93 puan;

2. Bölüm: Arapça (sözlü sınav) 30 X 2.1- 63 puan;

3. Bölüm: Özbekistan Tarihi (test) 30 X 1.1- 33 puan

4.5. “Kokaldaş” Ön lisans İslami Eğitim Kurumu, Taşkent Şehri

"Kokaldaş" medresesinin binası, Şeybani hükümdarı Barak Han'ın oğlu Derviş Han'ın Taşkent valisi olduğu dönemde, Kul Baba Kokaldaş adlı bir kişi tarafından 1551-1575 yıllarında yaptırılmıştır. Şemseddin Muhammed Kürdî, Hoca Yusuf Kaşgarî, Muhammed Emin Hoca Mukûmî, Zakir can Hal Muhammed oğlu Furkat, Hazini, Molla Koşak Miskin, Seyyid Heybetullah Hoca Hislat, Siraciddin Sidqi Hondayliqılar, Seyyid Mahmud Terazi Altinhan Tora, Yunus Makasudi Ziyovuddin İbn Eşan Babahan gibi zamanının büyük şahsiyetleri burada yetişmiştir.⁴²⁶

Şekil 4.4, Kokaldaş Medresesi'nin dışarıdan görünümü

⁴²⁶ Mavarounnahrdağı Madrasalar, “Ko’kaldosh Madrasasi”, <https://madrasa.uz/> (Erişim 22 Kasım 2022); Inomov, a.g.e., 39.

Şekil 4.5, Kokaldaş Medresesi'nin içeriden görünümü

Medresede İslam Hukuku, Arapça ve Farsça gramer, Edebiyat, Ahlak, Matematik, Geometri ve Astronomi dersleri öğretilmiştir. Dersler Arapça ve Farsça kitaplardan işlenmiştir. Medreseden mezun olan âlimler, Arapça, Farsça ve Türk dillerini mükemmel bir şekilde öğrenmiş, yüzlerce gazel, binlerce beyit ezbere bilmişler, medrese odalarında yaşamış ve Kur'an-ı Kerim'i ezberlemişlerdir. Eski birlik döneminde uzun bir aradan sonra, ülkenin bağımsızlık kazanmasıyla medrese faaliyete başlamıştır.

Eğitim kurumu 1999 yılından bu yana Ko'kaldosh Medresesi “**Orta Öğretim Özel İslami Eğitim Kurumu**” olarak Taşkent şehrinin merkezi eski semti olan Chorsu (Çarşı-Eskişehir) semtinde tarihi binada faaliyet göstermektedir. Şu anda "Ko'kaldosh" orta öğretim özel İslami eğitim kurumunda, Kur'an, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Akait, Sarf, Nahiv, Mütalaa gibi uzmanlık konularına ek olarak İngilizce, Rusça ve Bilgisayar bilimi öğretilmektedir. Uzmanlığın yanı sıra öğrencilere resim, kuaförlük ve aşçılık gibi ek meslekler öğretilir. Yüksek eğitimli öğretmenler eğitim kurumunda ders vermektedir. Medresede öğrencilerin bilgi ve becerilerini geliştirmeye yönelik kolaylıklar sağlanmıştır; maneviyat odası, bilgi edinme merkezi, bilişim ve okuma odaları hizmet vermektedir. Eğitim kurumu, dinler tarihi ve teorisi hakkında derin bir anlayışa sahip, İslam'ın temellerine hâkim, insana saygı, vatanseverlik ve anavatana sadakat ruhuyla yetiştirilmiş, orta öğretim dereceye sahip uzmanlar hazırlar. Eğitim kurumundan mezun olanlar, Uluslararası Özbekistan İslam Akademisi, Taşkent İslam Enstitüsü, Mir Arap Yüksek

Medresesi, Hadis İlimleri Okulu ve diğer yükseköğretim kurumlarında eğitimlerine devam edebilirler. Eğitim kurumundan mezun olan öğrenciler, Özbekistan Müslümanlar İdaresi'ne bağlı camilerde imam veya müezzin olarak istihdam edilmektedir. Uzak yerden gelen öğrenciler için 100 yataklı tam donanımlı öğrenci yurdu bulunmaktadır.⁴²⁷

Medresede 2005-2006 öğretim yılında 34 öğretmen 178 öğrenciye eğitim vermiştir. 2023-yılında 215 öğrenci eğitim görmektedir. Bu öğretmenlerin tamamı yüksek eğitime sahiptir. Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin yaptığı taksimata göre Medreseden mezun olan öğrenciler geldikleri bölgelerdeki camilerde görev yapmaları için istihdam edilmiştir. 2013 yılında Nazarbek öğrenci yurdu öğrenciler yaşamı için gerekli tüm koşullar oluşturularak yeniden kullanıma açılmıştır.⁴²⁸

Tablo 4.8. Kokaldaş medresesi genel bilgiler tablosu

1	Medresenin Tam Adı	Kokaldaş Orta Mahsus İslâm Bilim Yurdu
2	Kurucu	Özbekistan Müslümanları İdaresi.
3	Sertifika	Özbekistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı tarafından 18 Ağustos 1999 tarihinde 17. Sertifika ile tescil edilmiştir.
4	Ruhsat	2004 yılında yeniden tescil edilmiş, 24 Ekim 2004 tarihinde Bakanlar Kurulu Diyanet İşleri Komisyonu tarafından 0000002 sayılı özel izin alınmış ve bu esasa göre faaliyetlerine devam etmektedir.
5	Eğitim Seviyesi	Ortaöğretim
6	Eğitime Başlanılan Yıl	10 Ekim 1999'dan bu yana Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'na bağlı Din İşleri Komisyonu'nun 12 numaralı iznine dayanarak faaliyet göstermektedir.
7	Eğitim süresi	4 yıl
8	Öğrencilerin Kız-Erkek Durumu	Erkek
9	Kapasitesi	200 öğrencilik yer vardır.
10	Mevcut Öğretmen Sayısı	29
11	Öğretmenlerin Atanma Şekli	Yazılı Sınav
12	Bir Yılda Alınan Öğrenci Sayısı	30-40 Arası
13	Okula Giriş (Kabul) Şekli	Yazılı Sınav (Test)
14	Öğrencilerin Yaş Aralığı	17 ve üzeri (Genel ortaöğretim eğitimini tamamlayan öğrenciler)
15	Yatılı-Gündüzlü Uygulaması	Yatılı

⁴²⁷ “Ko’kaldosh’ O’rta Maxsus Islom Ta’lim Muassasası Haqida — kukaldosh.uz” (Erişim 13 Ocak 2023).

⁴²⁸ Mavarounnahrdagi Madrasalar, “a.g.e.” (21 Kasım 2022).

16	Eğitim şekli	Gündüz (Birinci öğretim). Sözleşme ödemesi temelinde mali özyönetim.
17	Ücret Durumu	Yıllık (Ücret:10.686.000 Som) (Yak. 1000 USD)
18	Giriş İçin Ön Şart	Yok
19	Günlük Ders Saati Sayısı	6 Saat
20	Mesleki Uygulama	Var
21	Yaz Tatili Uygulaması	Var
22	Uluslararası Öğrenci Uygulaması	Var
23	Eğitim Dili	Özbekçe ve Arapça
24	Uzmanlık	Din Bilimleri, Temel Arap Dili ve Görgü Eğitmeni (Âdabnâme Mürebbisi).
25	Mezunların İş Olanaklar	1- Mescitlerde (Camilerde) 2- Ö. M. İdaresi Bünyesindeki Kurumlarda

Dini eğitim kurumundaki yetkili merci ile çalışmamız kapsamında gerçekleştirdiğimiz görüşme sonucunda, medresenin işletme faaliyetleri ile ilgili bilgi edindik. Yetkili mercinin aktardığı bilgilere göre, yukarıda da bahsettiğimiz gibi Özbekistan'daki medreseler devlet tarafından finanse edilmemekte. Medreseler, işletim maliyetlerini karşılamak için sözleşmeli (ücretli) eğitim sistemi uygulamakta. Medreselerin temel geliri, öğrencilerin eğitim ücretlerinden oluşmakta ve eğer yıl sonunda medrese bütçesi giderlerini karşılayamazsa, Müslümanlar İdaresi bu giderleri karşılamakta.

Ayrıca, yetenekli öğrencilerin eğitim ücretlerini ödeme konusunda vakıflar veya halk içinden gücü yeten kişiler yardımcı olmakta. Bu, medreselerde eğitim almayı mümkün kılan ve yetenekli öğrencilerin eğitim fırsatlarına erişimini kolaylaştıran bir uygulamadır. Ancak, bu sistemin dezavantajları da bulunmaktadır. Örneğin, eğitim ücretlerinin ödenmesi, yalnızca ekonomik olarak güçlü olanların medrese eğitimine erişimini kolaylaştırmakta ve diğer öğrencilerin bu eğitime kavuşmasını zorlaştırmaktadır.

Maddi durumu müsait olmayan öğrencilerin eğitime erişimini kolaylaştırmak için alternatif finansman modelleri, burslar ve maddi yardım programları oluşturulabilir. Böylece, öğrencisinin medrese eğitimine erişebilmesi ve sosyal adaleti sağlaması mümkün olacaktır. Ayrıca, dini eğitim kurumlarının işletim maliyetlerini karşılamak devlet finansmanına dahil edilmesi veya tamamen idame edilmesi konusunda müzakereler yapılabilir. Bu, medrese eğitiminin sürdürülebilirliğini ve özelliklerini korur, ancak aynı zamanda din ve devlet arasındaki ayrımın korunması için bir denge kurulması da

önemlidir. Çünkü bağımsızlık ve özgünlük gibi bazı konularda da hassasiyet gösterilmesi gerekir.

Tablo 4.9. Kokaldaş Medresesi Müfredatındaki Temel Derslerde Okutulan Eserler

DERS	KİTAP ADI	YAZARI
Ulûmu'l- Kur'an	Mebahis fi Ulumi'l-Kur'an	Menna Halil Kattan
Arapça	ed-Dürûsü'n-Nahviyye (4 Cilt) el-Kâfiye	Hıfni Nasif İbnü-l Hâcib
Hadis	Edebü'l- Müfred	İmâm Buhârî
Hadis Usûlü	Teysîru Mustalahu'l-Hadîs	Mahmud Tahhan
Fıkıh	Muhtasaru'l-Vikâye	Ubeydullah bin Mes'ûd
Fıkıh Usûlü	Usûlü'sh-Şâfi	Nizâmeddin eş-Şâfi
Tefsir	Celâleyn Tefsiri Revâiu'l-Beyân	Celâleddin es-Suyûtî Muhammed Ali es-Sâbûnî
Akâid	Akîdetü't-Tahâvî	Ebû Ca'fer et-Tahâvî
Ferâiz (Miras Hukûku)	Ferâizü's-Sirâciyye	Sirâceddin Muhammed b. Muhammed es- Secâvendî
İslâm Tarihi	Nûru'l-Yakîn	Muhammed el- Hudarî
Belâgat	ed-Dürûsü'l-Belâğa	Hıfni Nâsif
Mantık	İsagoci (er-Risaletü'l-Esriyye fi'l-Mantık)	Esirüddin Ebherî

**“KŪKALDOŞ” ŪRTA MAHSUS ISLOM TAŪLIM MUASSASASIGA
HŪJжат ТОПШИРГАН АБИТУРИЕНТЛАР СОНИ ЙИЛЛАР КЕСИМИДА**

Қабул жараёнларига оид ҳар қандай маълумотлар учун

(+998 71) 249-30-90

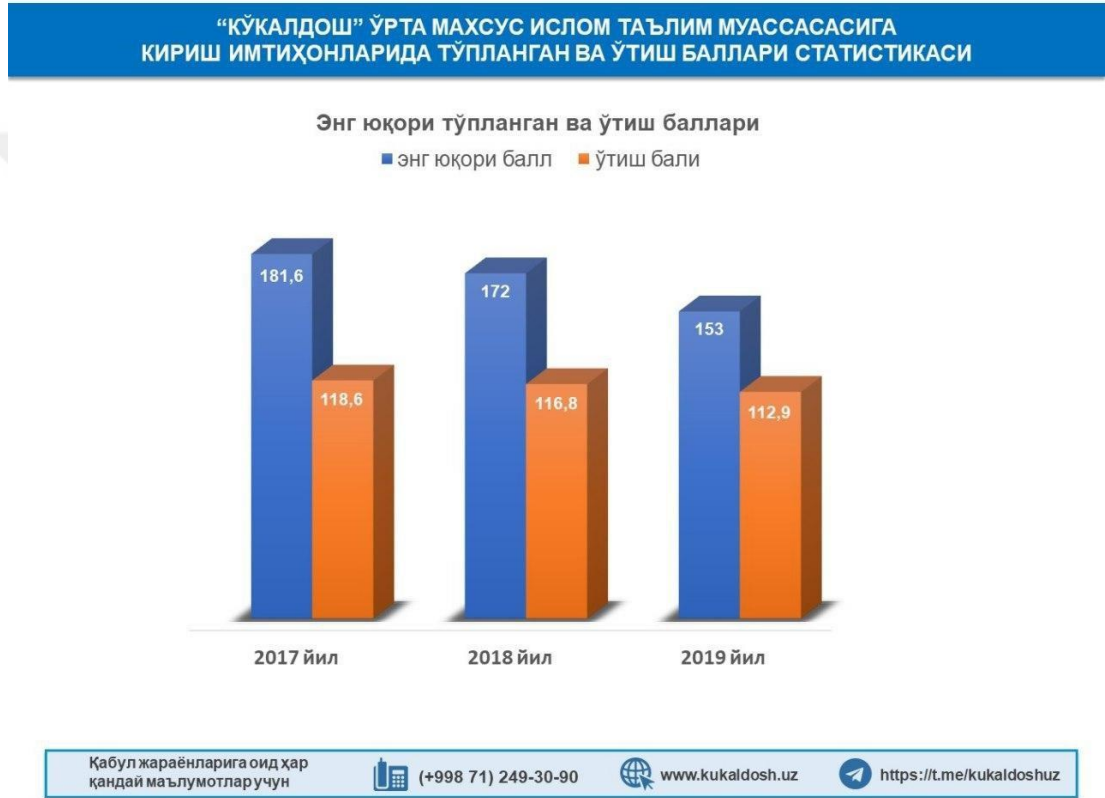
www.kukaldosh.uz

https://t.me/kukaldoshuz

Şekil 4.6, "Ko'kaldosh" Orta Öğretim Özel İslami Eğitim Kurumuna eğitim görmek için sınav başvurusu (belge ibraz eden) yapan öğrenci sayısı hakkında bilgi.

Müesseseye 2017 yılında 336, 2018 yılında 467, 2019 yılında 843 öğrenci başvuruda bulunmuştur. Başvurular 2020-2021 yılında qabul.muslim.uz adresi üzerinden uzaktan yapılmıştır. Sınav başvurusuna istenilen belgeler 3x4 fotoğraf, pasaport, Ortaöğretim Tamamlama Sertifikası veya lise diploması, dil puanından ibarettir. Sınav Devlet Test (DTM) (ÖSYM) Merkezi tarafından yürütülmüştür.⁴²⁹

Şekil 4.7, "Ko'kaldosh" Orta Öğretim Özel İslami Eğitim Kurumu Giriş Sınavında Öğrenci Puanları

En yüksek puan 2017 yıl 181,6 Giriş puanı 118,6

En yüksek puan 2018 yıl 172 Giriş puanı 116,8

En yüksek puan 2018 yıl 153 Giriş puanı 112,9

⁴²⁹ “Ko'kaldosh' O'rtta Maxsus Islom Ta'lim Muassasasi Haqida — kukaldosh.uz”.

2020-2021 Eğitim-Öğretim yılı için Özbekistan Müslümanları İdaresi'ne bağlı orta öğretim özel İslami eğitim kurumlarında aşağıdaki konularda test şeklinde giriş sınavları yapılmıştır.⁴³⁰

1. Bölüm/Blok: "Yabancı dil" 30 soru, her doğru cevap için 3,2 puan, toplam 96 puan;

2. Bölüm/Blok: "Tarih" 30 soru, her doğru cevap için 3,1 puan, toplam 93 puan

Tablo 4.10, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 eğitim öğretim yılı 1.sınıf ders programı

Derslerin Adı	Haftada	Öğretmenler
Kur'an-ı Kerim	4 ders saati	Buzrukxonov S.
Arap Dili Mütalaa	6 saat	Eshniyozov I.
Enformatik Dersi	2 saat	Alimov A.
Hattatlık	2 saat	Mamatov I.
Fıkıh	2 saat	Mirzaev K.
Rus Dili	2 saat	Aibov B.
Arap Dili Sarf	8 saat	Eshniyozov I.
Dinşünaslık (Din bilimleri)	2 saat	Ismatov J.
İngiliz Dili	2 saat	Ataullev F
Mezhepler ve Yönleri	2 saat	Ahmedov J.
Hukukşünaslık	2 saat	Botirov X.
Beden Eğitimi (cismânî terbiye)	2 saat	Rasulov B.

Kur'an-ı Kerim dört yıllık medrese öğretiminin her döneminde birinci ve ikinci sınıflara haftada 4 saat, üçüncü dördüncü sınıfta haftada 2 saat olarak işlenmektedir. Ders esnasında yetiştirilemeyen metin-ezber-tecvit konularını Tahfizül Kuran kulüplerinde yetiştirilmeye gayret edilmektedir. Kur'an-ı Kerim dersinden birinci sınıfta 30. Cüz ezberden okumaları beklenir.

Arapça Mütalaa dersinden temel Arapça ders kitapları olan "Şifahiye"⁴³¹den birinci ve ikinci kısmı bazan tamamı bitirilir ve "Mebdel Kıraat-1"⁴³² kitabından ikinci ve üçüncü

⁴³⁰ Pandemi dönemi nedeniyle tüm medrese ve enstitülerde sınavlar iki bloktan (konudan/bölümden) yapılmıştır.

⁴³¹ Ed-Dürûs-- Şifahiye "Medreselerde ve orta dereceli mekteplerde Arapça okumaya başlamış birinci sınıf öğrencileri için hazırlanmış lügat ve konuşma kitabıdır. Arap dilinin sözcüklerini ve kurallarını birlikte öğretmek için tertip edilmiştir. Kitabın içerisinde önemli dilbilgisi kuralları ile birlikte 2000 kadar kelime de bulunmaktadır. Arapçayı yazılı ve sözlü bir şekilde öğretmek için verilen cümle ve konuşmalar

kısmı bazan Kıyasu'n Nebiyyîn kitabı da okutulmaktadır. Arap Dili Sarf dersinden “Mükemmel Sarf⁴³³” ve "Taysirus Sarf⁴³⁴" kitapları ve bu kitaplara Özbekistan'da yazılan şerhleri okutulmaktadır. Fıkıh dersinden Temizlik ve Namaz bölümü öğretilmekte. Enformatik Dersinden Word, Excel, PowerPoint ve başka konular öğretilmektedir.

Tablo 4.11, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 eğitim öğretim yılı 2.sınıf ders programı

Derslerin Adı	Haftada	Öğretmenler
Kur'an-ı Kerim	4 saat	Xoldarov B.
Arap Dili Mütalaa	2 saat	Abdullaev A.
Muhavere	2 saat	Abdullaev A.
Hadis	2 saat	Xolmurodov A.
Fıkıh	2 saat	Umarov Q.
Rus Dili	2 saat	Aibov B.
Arap Dili Nahiv	4 saat	Asatullaev F.
Tefsir	4 saat	Djalalov N.
İngiliz Dili	2 saat	Ataullev F.
Mezhepler ve Yönleri	2 saat	Ahmedov J.
Felsefe	4 saat	Bozorov D
Coğrafya	2 saat	Rasulov B.
İslam Tarihi	2 saat	Ro'zuqulov I.

muntazam bir sistem üzerinde 75 ders olarak verilmiştir. Hadi Maksudi, bu kitap ile her bir öğrencinin, kendi kendine Arapça öğrenebileceğini savunmaktadır. Kitabın mekteplerde ne şekilde okutulması, öğrencilerin hangi bölüm sonunda sınav yapılması veya öğretmenin kelimeleri doğru telaffuz etmesinin gerekliliğini de belirtmektedir. 1898 yılında Kazan'da bastırılmıştır.” Şendere E, Rusya Türklerinden Ahmed Hadi Maksudi (1868-1941)'nin Hayati ve Faaliyetleri (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 71.

⁴³² Bu kitap, bir asırdır medreselerde önemini kaybetmeden ek çalışma kitabı olarak okutulmaktadır. Eser orijinal olarak Arapça harflerle Tatarca yazılmıştır. Bu, bugünün okuyucuları için biraz zorlayıcı olduğundan kitap Özbekçeye çevrilmiştir. Kolay anlaşılması için bazı yerlerine haşiyeler verilmiştir. Her dersin sonuna kelimeler eklenmiştir. Arapçayı bağımsız olarak öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlamak için Sarf konularının 22 bölümü eklenmiştir.

⁴³³ Sarf ilmi ile ilgili Farsça yazılmış, öğrenmeye uygun ve elverişli olan "Bidân", "Şerhi Abdullah" ve diğer kitaplar bulunmaktadır. Ama Türk dillerinde konuşan talebelere böyle bir risalenin uygun olacağını düşünerek, Dostmuhammed Nasriddin'in bu eserlerinden en gerekli kaideleri seçip Özbekçeye tercüme etmiştir. Çünkü öğrencilere dilin kuralları kendi dillerinde öğretilirse onların iyi anlamaları ve kısa sürede amaçlarına ulaşmaları kolay olacaktır. Bodariy DN, *Mükemmel Sarf Dersliği* (Tashkent: Maveraünnehr, 2009), 5-6.

⁴³⁴ Taysirus Sarf kitabı yazar İbodullah Ahrorov tarafından, Özbekistan Müslümanları Ofisi'nin yetkisi altındaki orta dereceli uzmanlaşmış İslami eğitim kurumlarının öğrencileri ve Arapça öğrenmek isteyen öğrenciler için hazırlanmıştır.

Kur'an-ı Kerim dersinin Medrese öğretim programında ağırlıklı bir yere sahip olması, Kur'an-ı Kerim'in güzel üslupla okunmasıyla ilgili Peygamber efendimizin teşvikinin yanı sıra medrese talebesinin diğer ilimlerine ayna vazifesini görmesidir. Halk nezdinde Kur'an-ı Kerimi doğru okuyamayan din adamını başka konulardaki ilmine itimat edilmeme riski her zaman vardır. Kur'an-ı Kerim dersinden ikinci sınıfta 29. Cüz ezberden okumaları beklenir.

Arap Dili Mütalaa dersi "El Arabiyyetü Beyne Yedeyk"⁴³⁵ Arapça öğrenim serisinden Başlangıç seviye kısmından eğitim görülmektedir.

Tefsir dersinden asırlardır İslam dünyasında önemli yeri bulunan Tefsîrül-Celâleyn'den eğitim verilmektedir.

Fıkıh dersinden, Hanefî mezhebinde en güvenilir temel metinlerden biri Kuduri'nin Hanefî fıkıhı üzerine yazdığı "el-Muhtaşar" eserinden öğretilmektedir. Bu eser kitap ve bab sistemine göre düzenlenmiş yaklaşık 12.000 meseleyi içeren klasik fıkıh eserlerinden biridir. El-Muhtaşar eserinin Birinci kitap tahâret, son kitap ferâiz olup genellikle tahâret, namaz, oruç, zekât, hac, alışveriş, boşama, cinayetler ve dava gibi geniş muhtevalı konular çeşitli alt başlıklara (bab) ayrılmış, diğer bölümler ise "kitab" başlığı altında işlenmiştir.⁴³⁶

Hadis dersinden Ziyâeddin el-Makdisî'nin⁴³⁷ el-Ehâdisü'l-Muhtâre⁴³⁸ esrinden eğitim verilmektedir.

⁴³⁵ El Arabiyyetü Beyne Yedeyk" modern öğretim teknikleriyle yabancılara Arapçayı öğretmeyi hedefleyen Arapça öğrenim serisi, anadili Arapça olan konunun uzmanları tarafından titizlikle hazırlanmıştır. Yaklaşık 300 derste başlangıç, orta ve ileri düzey olmak üzere üç kademedede Fasih Arapçayı öğrenme imkânı. Okuduğunu anlama, dinlediğini anlama, konuşma ve yazma. Her düzey 96 ders olmak üzere 288 ders bulunmaktadır. Her bir ders için 45 dakika öngörülmüştür. Her kitap 16 üniteden, her ünite de 6 dersten oluşmaktadır. Her ders okuma parçası, okuma parçası üzerine alıştırmalar, okuma parçasındaki yeni kelime ve deyimler, gramer, dinleme ve konuşma bölümlerinden oluşmaktadır. Her dersin sonunda okuma parçası üzerine konu tarama testleri, her sekiz üniteye bir ara deneme sınavı, her kitabın bitiminde final sınavları, anadili Arapça olan uzmanlarca Yayına Hazırlanmıştır.

⁴³⁶ "el-Muhtasar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 18 Ocak 2023).

⁴³⁷ "Ziyâeddin el-Makdisî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Şubat 2023).

⁴³⁸ el-Ehâdisü'l-muhtâre mimmâ lem yuḥricḥül-Buḥârî ve Müslim fî Şaḥîḥayhimâ. Ziyâeddin el-Makdisî'nin en önemli ve hacimli eseri olup müellif burada Şaḥîḥayn dışında kalan, özellikle müsned, sünen, tabakat ve tarih kitaplarıyla cüz gibi küçük hacimli derlemelerde yer alan sahih hadisleri toplamış, sahih hadis kabulü için uyguladığı ölçülerdeki hassasiyeti sebebiyle çok kimse onun bu eserini Hâkim en-Nisâbü'rî'nin el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn'ından daha muteber saymıştır. Müsned türünde kaleme alınan eserin ilk on beş cüzünde aşere-i mübeşşerenin rivayetleri kaydedilmiş, ardından ismi elifle (l) başlayan sahâbilerle devam edilmiş ve ayn (ع) harfinden Abdullah b. Ömer'in rivayetleriyle sona ermiştir. Rıdvan Kalaç- Arif Gezer, "Kudâme Ailesinden Ziyâuddin El-Makdisî ve Hadis Literatürüne Katkısı", (ts.).

Arab Dili Nahiv dersinden 1887 yılında Hıfni Nâsıf'ın editörlüğünde bir heyet tarafından yazılmış “Ed-Dürüsün Nahviyye”⁴³⁹ kitabından ders verilmektedir. Kitap Yazarlar başlangıç seviye öğrencilerin anlayacağı sade ve kolay bir şekilde hazırlanmış ve akli karıştıran uzun ibareler ve meselelerden kaçınılmışlardır. Kitap zaruri nahiv kuralları ve ezberlenmesi kolay formülleri içermektedir.

Akait dersinden; geçmişten günümüze kadar asırlarca medreselerde okunan ve ilim erbabı için ilke haline gelen “el-Fıkhü'l-ekber” metni okutulmaktadır. Ebu Hanife Akait üzerine birçok eser yazmış ve akait ilmine "el-Fıkhü'l-ekber" adını vermiştir. Bu eseri, Ehl-i Sünnet'in Maturidi yönünün ortaya çıkmasının temelini oluşturmuştur. Bu eser üzerine birçok şerh yazılmıştır, Özbekistan'da Arapça ve Özbekçe metni neşredilmektedir.

İslam Tarihi dersinden Muhammed el-Hudârî tarafından yazılan "Nûru'l-Yakîn fi Sîret-i Seyyidi'l-Mürselîn" kitabı okutulmaktadır. Bu eser Peygamberimizin hayatı hakkında, doğumundan vefatlarına kadar cereyan eden tüm hadiseler, detaylı bilgiler vermiş ve sade ve anlaşılır bir üslupla yazılmıştır. İslam Eğitim Kurumlarında özel ders kitabı olarak kullanılmakta ve İslam tarihinin öğreniminde muteber kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir.

Tablo 4.12, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 eğitim öğretim yılı 3.sınıf ders programı

Derslerin Adı	Haftalık Süresi	Öğretmenler
Kur'an-ı Kerim	2 ders saati	Xoldarov B.
Arap Dili Mütalaa	2 saat	Jumaboev A.
Muhavere	2 saat	Abdullaev A.
Hadis	4 saat	Xolmurodov A.
Fıkıh	6 saat	Umarov Q.
Akait	4 saat	Aibov B.
Arap Dili Nahiv	2 saat	Asatullaev F.
Tefsir	6 saat	Djalalov N.
Mevlûdün-Nebi	2 saat	So'piev A.
Mustalahul-Hadis	2 saat	Ahmedov J.

⁴³⁹ Ed-Dürüsün Nahviyye “Mısır Millî Eğitim Bakanlığının talebi üzerine 1887-1891 yılları arasında, başında Hıfni Nâsıf'ın bulunduğu bir komisyon tarafından, ilk ve orta dereceli okullar için seri halinde ed-Dürûsu'n-Nahviyye adlı gramer kitabı telif edilir.” Şahin Şimşek, “Modern Dönemde Pratik ve Pedagojik Olarak Arap Gramerini Kolaylaştırma Çalışmaları”, AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/11, 6:154-182 (Bahar 2018), 161.

Felsefe	4 saat	Bozorov D
Belagat	2 saat	Umarov S.
İslam Tarihi	2 saat	Ro'zuqulov I.

Kur'an-ı Kerim dersinde, medresede ders hocası ezbere ve yüzünden okunacağı bölümlerle ilgili mutlaka örnek okuyuş yaptıktan sonra ve ardından öğrenci, hoca ile karşılıklı okuyarak talim yapılmaktadır. Kur'an okumayı geliştirmeye yönelik ek dersler ve özel dersler ile gerekli desteği ve yardımı sağlamaktadırlar.

Tecvit öğretiminde ilk dönemlerde dersin hocası tarafından detaylı olarak konular anlatılmakta ve sonraki dönemlerde ders hocası düzenli sorular sormak suretiyle bilgileri öğrencilerin zihinlerinde tutmaya çalışmaktadır. Kur'an-ı Kerim dersinden üçüncü sınıfta 28. Cüzü ezberden okumaları beklenir.

Hadis dersinde Ziyâeddin el-Makdisî'nin el-Ehâdisü'l-Muhtâre esrinden eğitime devam edilmektedir.

Tefsir dersinde kolay üslubu, özlü ifadeleri, anlaşılmaz yönlerinin olmaması nedeniyle İslam dünyasında yaygınlaşmış ve önem kazanmış olan Tefsîrü'l-Celâleyn eserinden öğrenime devam edilmektedir.

Belagat dersinde belagati oluşturan Meâni, Beyan ve Bedi ilimlerini kolay bir şekilde öğrenmeyi sağlayan "Dürüsü'l-Belağa"⁴⁴⁰ kitabı kullanılmaktadır.

Arap Dili Mütalaa dersinde "Beyne Yedeyk-1" Arapça öğrenim serisinden eğitime devam edilmektedir.

Mevlid-i Şerif merasimleri diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Özbekistan coğrafyasında da yapılmaktadır. Mevlit merasiminde Peygamber Efendimiz (sav)'e ithaf edilen Nevaî ve Fuzuli gibi ülkede yetişen ünlü şairlerin yazdığı çeşitli naatlar, kasideler, mısralar okunmaktadır. **Mevlidü'n-Nebî** dersinde XVIII. yüzyılda Şam'da yaşamış İmam Cafer Berzanci'nin (ö. 1763) Arapça yazdığı Mevlid-i Şerif⁴⁴¹ eseri öğretilmektedir. İmam

⁴⁴⁰ Yazarları Hanafi Nasif, Muhammad Diyab, Sultan Mahmud, Mustafa Tamum. M Temum-Nefi Nasif-M.Diyab- Sultan M, "Durusul Belağa / (شموا) دروس البلاغة BELAĞAT / البلاغة", <https://www.sefkatyayincilik>. (Erişim 02 Şubat 2023).

⁴⁴¹ Ca'fer b. Hasan el-Berzenci'nin el-'İkdü'l-cevher'i (Mevlidü'n-nebî) Bunların en meşhurları arasında Arap dünyasında Kâ'b b. Züheyr'in "Kaşîdetü'l-bürde"si, Bûsîrî'nin aynı adla da anılan "el-Kevâkibü'd-

Berzanci'nin eserini okumak ülkede adet haline gelmiş ve günümüze kadar da devam etmektedir. Peygamberimizin soyundan, doğumundan, yaşayışından, ahlakından ve diğer tarihlerinden bahseder. Ekser din adamları bu mevlidi ezberden bilmektedir ve ağırlıklı olarak evlerde, ilmî meclislerde okunmaktadır.⁴⁴² Ayrıca Orta Asya bölgesinde yaşayan halk Molla Yoldaş Törabay Oğlu Hilvati'nin kaleme aldığı "Mevlid-i Şerif" adlı eseri de yüzlerce yıldır okunmaktadır.

Fıkıh dersinde Kuduri'nin "el-Muhtaşar" eserinden eğitime devam edilmektedir.

Arab Dili Nahiv dersinde ed-Dürüsün Nahviyye-3 kitabından eğitime devam edilmektedir.

Mustalahul-hadis dersinde Ebû Hafs Mahmud b. Ahmed et-Tahhân (تيسير مصطلح)⁴⁴³ Teysîr-u Mustalahi'l Hadîs Arapça Hadîs Usûlü eserinden eğitim verilmektedir.

İslam Tarihi dersinde Peygamberimizin hayatı hakkında detaylı bilgiler veren Muhammed el-Hudârî'nin Nûru'l-Yakîn (نور اليقين) eserinden eğitime devam edilmektedir.

Akâit dersinde "Dav'ül-Meâli" (ضوء المعالي) (Şerhul-Emâli). Bu nadide eser, Ehl-i Sünnet'in Mâtüridi ekolünün görüşlerini muhtasar bir şekilde anlatmakta olup, asırlar boyunca İslam dünyasının çeşitli yerlerinde ve özellikle medreselerde ders kitabı olarak günümüze değin okutulmuş gelmiştir.

dürriyye fi medhî hayri'l-beriyye ve el-Kaşîdetü'l-hemziyye"si ile Şemseddin İbnü'l-Cezerî'nin Mevlidü'n-nebî, Ca'fer b. Hasan el-Berzenci'nin "el-İkdu'l-cevher"i (Mevlidü'n-nebî); Türk dünyasında Süleyman Çelebi'nin "Vesiletü'n-necât"ı anılabilir. Ayrıca mevlid kutlamalarında okunmak üzere Arapça yazılmış yüzlerce şiirle Bûsîrî ve Berzenci'nin eserlerinin çeşitli dillere yapılan tercümeleri yanında diğer Müslüman milletlerin dillerinde de birçok mevlid kaleme alınmıştır. "Ahmet Özel, "Mevlid: Tarihi ve dinî hükmü", *Divan*, (Ocak 2002), 243.

⁴⁴² İmam Berzanci'nin "Mevlud"unu okumak ülkede adet haline gelmiş ve günümüze kadar da devam etmektedir. Ayrıca Molla Yoldaş Törabay oğlu Hilvati'nin "Mevludü şerif" manzum eseri de bu yönde yazılmış eserlerden biri ve Orta Asya bölgesinde yaşayan halklar yüzlerce yıldır bu kitabı okunmaktadır.

⁴⁴³ "Bu eserin en önemli özelliği, konuların, hadis kültürü çerçevesinde akla gelebilecek muhtemel her çeşit sorunun önce sorulup sonra da cevabının verilmiş olmasıdır. Eğitim ve öğretimde bu metodun son derece önemli olduğu herkesin malumudur. Konular hakkında geniş bilgi edinmek isteyenlerin başvurabilecekleri kaynak niteliğindeki eserlerin isimlerine yer verilmiş olması da eserin bir diğer özelliğini teşkil eder. Her bahsin sonunda, konu ile ilgili en meşhur bir veya birkaç eser, müellif adları ile birlikte yer almaktadır. Böyle bir yöntemle hem konu hem de literatür zenginliği açısından, okuyucularda 'temel bir hadis kültürü oluşturmak gibi bir hedefin esas alındığı söylenebilir. Eserin diğer bir özelliği, her konu ile ilgili bol bol hadis örneklerinin verilmiş olmasıdır." Maḥmūd at-Ṭahhān, *Yeni hadis usûlü: Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*, çev. Cemal Ağırman (İstanbul: Rağbet, 2013).

Muhavere dersinde (Beyne Yedeyk-2) Arapça öğrenim serisinden orta seviye kısmından eğitime devam edilmektedir.

Öğrencilerden, Kur'an-ı Kerim dersinde sekiz dönem boyunca, tecvit konularını detaylı olarak öğrenmeleri, belirlenen metinleri de ezberden (27, 28, 29, 30.uncu cüzler) okumaları beklenir.

Tablo 4.13, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 eğitim öğretim yılı 4.sınıf ders programı

Derslerin Adı	Haftada	Öğretmenler
Kur'an-ı Kerim	2 ders saati	Rahmonaliev D
Arap Dili Mütalaa	2 saat	Umarov S
Ulûmü'l-Kur'an	2 saat	Jumaboev A.
Hadis	4 saat	Madaminov Sh.
Fıkıh	6 saat	Umarov Q.
Akaid	4 saat	Pardaev A.
Arap Dili	2 saat	Ahmedov O.
Tefsir	6 saat	Karimov T.
Usûl-İ Fıkıh	2 saat	Jumaboev A.
Mantık	2 saat	Bozorov D
Miras Hisse İlmi (Feraiz)	2 saat	Xolmo'minov J.
İslam Tarihi	2 saat	Ahmedov J.

Fıkıh dersinde Kuduri'nin "el-Muhtaşar" eserinin tamamı bitirilmektedir.

Ulûmi'l-Kur'ân dersinde "et-Tibyân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân" (التبيان في علوم القرآن للصابوني), Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin, özellikle ilim ehline ve tüm Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'i kolayca ve güzelce anlamaları için yazdığı önemli eserinden eğitim verilmektedir. Sâbûnî'ye göre Ulûmü'l-Kur'ân'dan kask olunan nüzûl, cem, tertip, tedvin, esbâb-ı nüzûl, mekkî-medenî, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih ve bunun gibi pek çok araştırmaları kapsayan, bu kitapla alakalı konulardır.

Hadis dersinde, ÖMİ tarafından neşredilen Hatîb et-Tebrîzî'nin "Mişkâtü'l-Mesâbih" eserinden ders işlenmektedir.⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ "Mişkât-ı Şerîf" şeklinde kısa isimle de anılan bu eser, Arapça şerhleri yanında başka dillere çevirileri en fazla yapılmış Sünnet-i Seniyye'ye dair bir başvuru kaynağı olma hüviyetine sahiptir. Konu başlıklarına

Miras Hisse İlmi dersinde Ferâiz ilminde en çok başvurulan kaynaklardan biri olan “el-Ferâ’ izü’s-Sirâciyye”⁴⁴⁵ diğer adları “el-Muhtaşar” ve “el-Ferâ’ izü’s-Secâvendiyye” eseri, temel eğitim programı olarak kullanılmaktadır. Bu eser, Hanefî mezhebi esas alınmakla birlikte diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmesi sebebiyle ülkede eskiden beri kabul görmüştür.

Akait dersinde İmam Tahâvî’nin “el-Akâidetü’t-Tahâviyye” eseri ve iki şerhinden eğitim verilmektedir.⁴⁴⁶

Tefsir dersinde modern asrın önde gelen tefsir alimlerinden⁴⁴⁷ Muhammed Ali es-Sabuni’nin Ravaiu-l Beyân fî Tefsîr-i Ayati-l Ahkâm min el-Kur’ân kitabının 1. Cildi okutulmaktadır.

Arap Dili Mütalaa dersinde “Beyne Yedeyk-2” Arapça öğrenim serisinden eğitime devam edilmektedir.

Mantık dersinde "El-vazih fil-mantık şerh İsbâgüci" öğretilmektedir.

Usul-u fıkıh dersinde “Usulü’s-Şaşi”⁴⁴⁸ eserlerinden ders verilmektedir.

İslam Tarihi dersi Dr. Muhammed Süheyl Takûş “et-Tarihü'l-İslamî Vecîz” (التاريخ الإسلامي الوجيز)⁴⁴⁹ eserinden işlenmektedir. Eserde, İslam'ın gelişinden son yüzyılda Osmanlı Hilafetinin düşüşüne (1924. Yıl) kadar olan dönemi kısaca ve öz bir şekilde anlatılmıştır.

göre düzenlenmiş, içerdiği tekrarsız hadisleri ve fasıllar halindeki benzersiz sunumuyla asırlar boyunca İslam kültüründe gerek medrese gerekse ilim tâlibi olan halk arasında oldukça kabul görmüştür. Hem ana metin hem de şerhli olarak Urduca ve İngilizce çevirileri dahi yapılmıştır.

⁴⁴⁵ “el-Ferâizü’s-Sirâciyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (04 Şubat 2023).

⁴⁴⁶ “el-Akâidetü’t-Tahâviyye (العقيدة الطحاوية) Hanefî fakihlerinden Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî’nin (ö. 321/933) akaide dair risâlesi. Asıl adı Beyânü ‘aķîdeti Ehli’s-sünne ve’l-cemâ’a’dır. Risâlede, başta tevhid konusu olmak üzere çeşitli kelâm meseleleri klasik kelâm tasnifi içinde ve selef metoduyla incelenmiştir.” “el-Akâidetü’t-Tahâviyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Şubat 2023).

⁴⁴⁷ Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Alican Dağdeviren, Muhammed Ali es-Sabuni’nin modern asrın önde gelen tefsir alimlerinden biri olduğunu söyledi. “Suriyeli Alim Muhammed Ali es-Sabunî Yalova’daki evinde vefat etti” (Erişim 28 Ocak 2023).

⁴⁴⁸ “Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk eş-Şâşi (ö. 344/955) Hanefî fakihî. Mâverâünnehir bölgesinde bugün Özbekistan sınırları içinde yer alan Şâş (günümüzde Taşkent) şehriden olup hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur.” ŞÂŞÎ, Ebû Alî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Şubat 2023).

⁴⁴⁹ Et-Tarihü'l-İslami - التاريخ الإسلامي Yazar, İslam ümmetinin bin dört yüz yıllık tarihini, en önemli olaylarını dört yüz sayfada birçok tablo ve haritalar kullanarak ortaya koymuştur. İslam öncesi dönem, Peygamberimiz (sav) dönemi, Hülefa-i Raşidin dönemi, Emevî dönemi, Abbasi dönemi, Endülüs dönemi iki aşamalı, hazırlık ve son aşama, Fatimi devleti, Osmanlı dönemi, bir bölümü de hilafetin zayıflama dönemine ayrılmıştır.

Arap Dili dersinde İbnü'l-Hâcib'in (ö.646/1249) "el-Kâfiye"⁴⁵⁰ nahiv meselelerinin ana esaslarını özetleyen eserinden eğitim verilmektedir.

Tablo 4.14. Kokaldaş medresesinde okutulan dersler ve okutuldukları toplam ders saatleri⁴⁵¹

SIRA	DERSİN ADI	TOPLAM DERS SAATİ
1	Kur'an-ı Kerim ve Tecvid	428
2	Ulûmu'l-Kur'an	68
3	Arapça	1000
4	Hadis	428
5	Hadis Usûlü	108
6	Fıkıh	672
7	Fıkıh Usûlü	68
8	Tefsir	564
9	Akâid	528
10	Dinler Tarihi (Din-şünaslık/Din bilimleri)	36
11	Hitabet	36
12	Ferâiz (Miras Hukuku)	68
13	İslâm Tarihi	212
14	Mevlid-i Nebî	36
15	Hattatlık	72
16	Belağat	72
17	Mezhepler Tarihi	72
18	Mantık	68
19	Coğrafya	36
20	Radikalizm ve Terörizme karşı mücadele esasları	140
21	Hukuk	36
22	Felsefe Esasları	36
23	Muhâvere	144

⁴⁵⁰ Kâfiye eserini yazarının adı: İbn Hâcib Ebu Emir Osman İbn Ömer el-Kürdidir. Kâfiye eserinin boyutu küçük, ibareleri kısa ve sade ve nahiv ilminin bütün bölümleri bir tertip içinde ihtiva etmektedir. Özbekistan'da "Kâfiye" üzerine yazılan en ünlü şerh, "Şerhi Cami" veya "Şerhi Molla Cami" şerhleridir. Mâverâünnehir medreselerinde eski çağlardan beri "Kâfiye" kitabı ezberletilmiş, "Şerhi Molla" okutulmuştur. Bu kitabın tanımında hocalar "Kâfiye kâfest degarey lâfest" derler, yani bu "Kâfiye" kitabı Arapça kaideyi öğrenmek için yeterlidir, gerisi boş laftır demişlerdir. "Kâfiye'nin yazarı kimdir?", <https://arabic.uz> (Erişim 07 Şubat 2023). "Osmanlı medreselerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulan el-Kâfiye günümüzde Arap nahvinin öğretiminde eski yöntemi takip eden öğretim kurumlarında da önemini sürdürmektedir." "el-Kâfiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (07 Şubat 2023).

⁴⁵¹ 2017-2018 eğitim-öğretim yılından genel ortaöğretim dersleri müfredattan çıkarılmıştır.

24	Medeniyet ve Spor	72
25	Özbekistan Tarihi	36
26	Rusça	108
27	İngilizce	144
28	Bilgisayar Teknolojileri	72

"Ko'kaldosh" Ortaöğretim İslami Eğitim Kurumunda Öğrencilerin Günlük Hayatından

Çalışmamız kapsamında, Dini eğitim kurumundaki bir öğretmenle yaptığımız görüşme sonucunda, medresenin günlük hayatında gerçekleştirdiği etkinlikler ve faaliyetler hakkında bilgi edindik.

Medresede derslerden ayrı olarak her sınıf için kulüpler düzenlenmiştir. Bu kulüpler hemen hemen tüm öğrencileri kapsamaktadır. Ayrıca her ay düzenli yapılan “Fen aylığı” etkinlikleri, okutulan dersle ilgili yarışmalar, ilmi geceler, kitap sergileri, bilimsel münazaralar, konferanslar yapılmaktadır. Bununla beraber her dersle ilgili geziler düzenlenmektedir. Mesela Din bilimleri dersinde camilere, kiliselere, tarihi yerlere gezi düzenlenmektedir. Dil günlerine haftanın salı, çarşamba perşembe günleri ayrılmıştır. Bu günlerde medrese avlusunda saat 10:50’den 11:10’a kadar 20 dakika teneffüste Arapça, Rusça, İngilizce haberler duyurulmaktadır. 2022 yıldan itibaren yabancı öğrenci kontenjanı açılmıştır. Rusya vatandaşı bir ve Kırgızistan vatandaşı bir öğrenci olam üzere iki yabancı öğrenci eğitime başlamıştır. Eğitim sözleşmeli-ücretli olarak yapılmaktadır. Medresede öğrencilere ücretsiz öğle yemeği verilmektedir. Medrese içinde öğrencinin ihtiyacını karşılayacak imkanlar mevcuttur. Medresede mescit bulunmaktadır. Medrese mescidinde cuma günleri 4. Sınıf öğrencileri planlı şekilde sıra ile müezzinlik, hutbe okuma, vaaz verme ve namaz kıldırma görevlerini staj kapsamında yapmaktadırlar. Cuma namazı sonrası 4. Sınıf öğrencileriyle yapılan vaaz, okunan hutbe ile ilgili hata ve eksiklikleri varsa hocalar hataları tashihiyle ilgili tavsiyelerde bulunmaktadırlar. Medreseyi bitiren öğrencilerin istihdamı ile ilgili istatistik bilgi kaydedilmemektedir; ancak şunun bilgisini verebiliriz ki tüm mezunlar eğer yüksek öğrenime devam etmezse ÖMİ tarafından zorunlu olarak işe yerleştirilir. ÖMİ tarafından sevk emri verildikten sonra açıkta tek bir öğrenci kalmadan müezzinlik ve imamlik görevlerinde istihdam edilmektedir. Bu Sovyetler döneminde olduğu gibi günümüzde de böyledir.

Tablo 4.15, "Ko'kaldosh" Ortaöğretim İslami Eğitim Kurumunda 2022-2023 Akademik Yılında Düzenlenen Bilim Kulüpleri ve Kulüp Hocaları Listesi

Kulüp adı (ek ders)	Kulüp Hocaları adı
"El-lübab fi şerhi'l-kitab" kitabı	Xolmo'minov Jaloliddin
"Durusun Nahiv" kitabı	Ahmedov Oxunjon
"Vafiye" kitabı	Ahmedov Oxunjon
Tahfizul Kura'an (3.sınıf)	Xoldorov Bekxzod
"El-vazih fil-mantik şerh İsâgūci"	Abdullaev Aliakbar
"Merâkil-Felâh" kitabı	Jumaboev Avaz
"Mişkâtü'l-Mesâbih" kitabı ⁴⁵²	Jumaboev Avaz
"Taysirus sarf" kitabı	Madrahimov Muhammada'lo
"Durusun Nahiv" kitabı	Madrahimov Muhammada'lo
"Mişkâtü'l-Mesâbih" kitabı	Xolmurodov Asadulla
"El-Erba'üne'n-Neveviyye" Kitabı	Madaminov Shokirjon
"El-Manzûmetü'l-Beykûniyye" kitabı ⁴⁵³	Madaminov Shokirjon
"Fethu Babi'l-Înaye" kitabı ⁴⁵⁴	Umarov Qobilxon
"El-Fevzü'l-Kebir fi Usûli't-Tefsir" kitabı ⁴⁵⁵	Karimov To'lqin
"Risaletü'l müsterşidin" kitabı	Kamolov Shavkat
"Nûrû'l-Îzâh" kitabı	Rahmonaliev Dilshod
"Nahiv Uygulama" kitabı	Rahmonaliev Dilshod
"Edebüt Talibul İlm" kitabı	Asatullaev Farhod
"El-âcurrûmiyye" kitabı ⁴⁵⁶	Asatullaev Farhod
"Muhtasar'ul Kudûri" kitabı ⁴⁵⁷	Mirzaev Kamoliddin
"İbadet-i İslamiye" kitabı	Mirzaev Kamoliddin

Tablo 4.16, "devam" "Ko'kaldosh" Ortaöğretim İslami Eğitim Kurumunda 2022-2023 Akademik Yılında Düzenlenen Bilim Kulüpleri ve Kulüp Hocaları Listesi

"Nûrû'l-Îzâh" kitabı	Umarov Suhrob
"Nahiv Uygulama" kitabı	Umarov Suhrob
"Mebâdiu'l-Usûl" kitabı	Erqulov Halilillo
"Durusun Nahiv" kitabı	Erqulov Halilillo

⁴⁵² "Mişkâtü'l-Mesâbih", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (17 Ocak 2023).

⁴⁵³ "el-Beykûniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (18 Ocak 2023).

⁴⁵⁴ "el-Înaye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (17 Ocak 2023); "İrşad Kitabevi - Hanefi Fikhi - Fethu Babi'l-Înaye" (17 Ocak 2023).

⁴⁵⁵ "el-Fevzü'l-Kebir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (17 Ocak 2023).

⁴⁵⁶ "el-Âcurrûmiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (18 Ocak 2023).

⁴⁵⁷ "el-Muhtasar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18 Ocak 2023.

"Taysirus sarf" kitabı	Tojiqulov Umurzoq
"Durusun Nahiv" kitabı	Tojiqulov Umurzoq
"Taysirus sarf" kitabı	Eshniyozov Ibrohim
"Durusun Nahiv" kitabı	Eshniyozov Ibrohim
"Durusun Nahiv" kitabı	Boyxo'rozov Xurshid
"Ta'limü'l Müteallim Öğrenci" kitabı ⁴⁵⁸	Boyxo'rozov Xurshid
"Nürü'l-İzâh" kitabı	Ro'ziqulov Ikrom
"Nahiv Uygulama" kitabı	Ro'ziqulov Ikrom
Hattatlık	Islom Mamatov
IT (Bilgi teknolojileri) eğitimi	Alimov Ahadjon
Tahfizül Kuran (1. Sınıf)	Buzrukxonov Sayyida'lo
Tahfizül Kur'an (4. Sınıf)	Rahmonaliev Dilshod
Tahfizül Kuran (2. Sınıf)	Abdullaev Abdulbosit

4.6. Özbekistan Müslümanları İdaresinin Bünyesindeki İmam Buhari Taşkent İslam Enstitüsü

Taşkent İslam Enstitüsü faaliyetlerine 1 Ekim 1971 tarihinde başlamıştır. 1974 yılında İmam Buhari'nin doğumunun 1200. Yıldönümü ile bağlantılı olarak, aslen yüksek medrese olarak adlandırılan bu eğitim kurumuna İmam Buhari adı eklenmiştir. 1998 yılından itibaren İmam Buhari Adlı Taşkent İslam Enstitüsü adı altında faaliyet göstermektedir.

Sovyetler Birliği döneminde yüksek İslami eğitimin tek yeri olan Taşkent İslam Enstitüsü'nde Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Kuzey Kafkasya, Rusya, Azerbaycan, Tataristan, Afganistan, Yemen, Vietnam ve Bulgaristan'dan gelen öğrenciler de eğitim görmüşlerdir. Ayrıca Ahmed Kadirov, Talat Taceddin, Allah Şükür Paşazade, Şeyh Abdulaziz Mansur, Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf, Abdirreşid Kârî Bahromov, müftü Şeyh Osmanhan Temirhan oğlu gibi ünlü bilim, din ve devlet adamları bu eğitim kurumunda eğitim görmüştür.

Enstitü, Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin yetkisi altındadır ve temel amacı, İslam'ın temellerine hâkim, insani değerler ve vatana sadakatli ruhu içinde eğitim görmüş, yüksek eğitilmiş İslami uzmanlar, imam-hatipler ve Arap dili öğretmenleri yetiştirmektir. Eğitim kurumundaki eğitim şekli, tam zamanlı eğitim (dört yıl), açıktan öğretim/modül

⁴⁵⁸ "Ta'Limü'l-Müteallim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (18 Ocak 2023).

eğitim⁴⁵⁹ biçiminden (üç yıl) oluşur.

Özbekistan Müslümanları İdaresi bünyesindeki faaliyet gösteren İmam Buhari Taşkent İslam Enstitüsü bir devlet kurumu olup, Türkiye'deki İlahiyat Fakülteleri düzeyinde eğitim vermektedir. Enstitü mezunlarına lisans derecesi verilmektedir. Taşkent İslam Enstitüsü mezunları Özbekistan'ın devlet üniversitelerinde lisansüstü eğitimine devam edebilmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 22.08.2003 tarih ve 364 sayılı kararı uyarınca Taşkent İslam Enstitüsü diplomaları devlet tarafından kabul edilerek Enstitü mezunlarına devlet üniversitelerinde eğitimlerine devam etme hakkı tanınmıştır.

Enstitünün faaliyetini genel olarak iki döneme ayırmak mümkündür: 1971-1990 yılları arasında talebe sayısı oldukça az ve sınırlı sayıdadır. 1971 yılında Enstitü 25 öğrenci ile faaliyetine başlamış ve bu öğrenciler mezun oluncaya kadar (1974-1975) başka talebe alınmasına izin verilmemiştir. 1975 yılından sonra her sene 15-20 civarında talebe alınmıştır. Sayıları giderek artarak 1974-1975'te 20, 1980-1985'te 30-50, 1990'da 77 kişiye ulaşmıştır.⁴⁶⁰

Özbekistan Müslümanlar İdaresi din görevlisi yetiştirme alanında yürüttüğü çalışmalar meyvesini vermiş ve 1975 yılında Enstitü 'den ilk kez 24 öğrenci mezun olmuştur. 1971-1980 yılları arasında ise 50'den fazla öğrenci mezun olmuş ve bu din görevlileri tüm cumhuriyetlerde aşağıdaki şekilde istihdam edilmiştir.

⁴⁵⁹ "Modüler öğretim: programlı öğretim, bireyselleştirilmiş sistem programı, bilgisayar destekli öğretim, yeterliğe dayalı eğitim, kendi kendine planlanan eğitim, tam öğrenme gibi öğretim yaklaşımlarını merkeze alarak gelişen bir öğretim yöntemidir." Hasan Hüseyin Özkan, "Öğrenme Öğretme Modelleri Açısından Modüler Öğretim", (ts.), 12. Modül Eğitim Sistemi "Modül; çeşitli konuların ve derslerin öğretildiği müfredatın bir parçasıdır. Öğrencilerin belirli bilgi ve becerileri geliştirme, analitik ve mantıksal gözlem yapma becerilerini amaçlayan çeşitli konulardan (kurslardan) oluşan bir dizidir. Bunda öğretmen eğitim sürecini organize eder, canlı, görüntülü ve sesli dersler verir, öğrencinin aktivitelerini koordine eder ve izler. Öğrenci konuyu bağımsız olarak öğrenir ve kendisine verilen görevleri tamamlar. "Yurt dışı deneyimine göre, kredili modül sistemindeki eğitim süreci her sömestrde 2-4 modülden oluşmaktadır. Modülde toplanan konular kolaydan karmaşığa, teorik-yöntemsel konulardan uygulamalı konulara doğru ve mantıksal bütünlük ilkesine göre oluşturulmuştur. Bir öğrencinin uzman olabilmesi için sadece bilgiye sahip olması değil, aynı zamanda onu işleyebilme ve uygulamaya koyabilme becerisine de sahip olması gerekir." ⁴⁵⁹

⁴⁶⁰ "O'zbekiston musulmonlari idorasi arxivi. 171-jamg'arma. Bayonnomalar; 1990 yilda ta'limda o'qitishning yangi metodlarini joriy etilishi va xalqaro darajadagi o'qishni tashkil etishdagi o'zgarishlar diniy boshqarmaning rahbari Muhammad Sodiq nomi bilan bog'liqligi keltiriladi. Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii. Entsiklopedicheski slovar. Vyp.4.- M.: Vostochnaia literatura RAN 2003. - S. 53-55.", ts.; Xalilova, 1945-1991 Yillarda O'zbekistonda Islom Dini Ta'limining Holati va Tarixshunosligi, 109.

Tablo 4. 17, İslam Enstitüsünün 1971-1980 yılları arasında Din görevlileri İstihdamı

Yıllar	ÖzSSC	TacSSC	KazSSC	KırSSC	TürkmsSC	DUMES	DUMSK	DUMZAK	ÖMI' de Çalışanlar	Başka Yerlerde	Toplam
1975	12	4	1	2		2	1	2	24		24
1979	8		2	2	2	2	1		14	1	15
1980	4	3					1	2	12		12
Toplam	24	7	3	4	2	4	3	4	50	1	51

Bağımsızlık sonrası, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresinin 1 Mayıs 1991 tarihli toplantısında, yeni eğitim-öğretim yılında Taşkent İslam Enstitüsü'ne başvuran 500 öğrenci arasından 100 tanesinin seçilmesi ve 100 öğrencinin Mir Arap Medresesi'ne kabul edilmesi planlanmıştır. Bu karar sonucunda 10 Eylül 1991'de Müslümanlar İdaresinin toplantısında Mir Arap Medresesi'nde 250, Taşkent İslam Enstitüsünde ise 170 öğrencinin eğitim görmeye başlayacağı kaydedilmiştir.

Tablo 4.18, İmam Buhari'nin Adını Taşıyan Taşkent İslam Enstitüsü'nden 1991-2020 Yıllarında (30 Yıl İçinde) Eğitimini Tamamlayan Mezun Sayısı

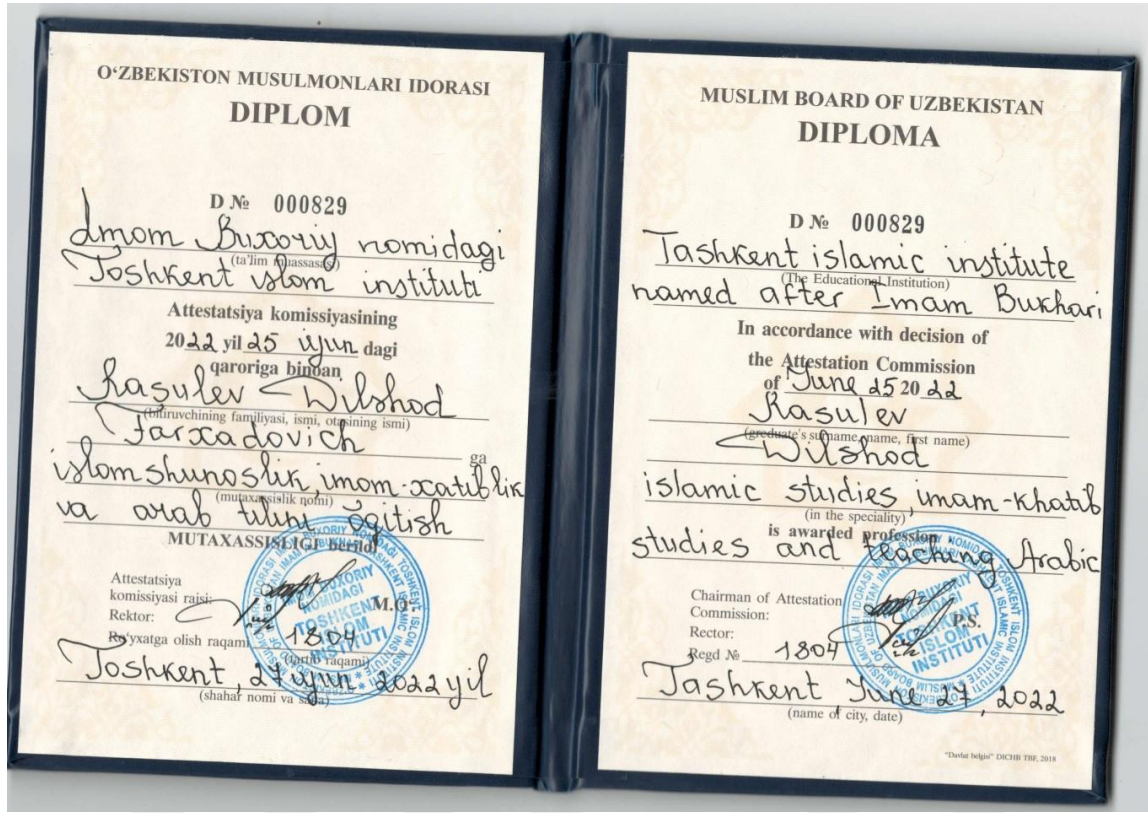
№	Eğitim Yılı	Mezun Sayısı
1.	1990-1991	16
2.	1991-1992	8
3.	1992-1993	16
4.	1993-1994	113
5.	1994-1995	69
6.	1995-1996	147
7.	1996-1997	255
8.	1997-1998	64
9.	1998-1999	75
10.	1999-2000	139
11.	2000-2001	134
12.	2001-2002	151
13.	2002-2003	136
14.	2003-2004	38
15.	2004 -2005	32

16.	2005-2006	35
17.	2006 -2007	31
18.	2007-2008	24
19.	2008-2009	33
20.	2009-2010	28
21.	2010-2011	41
22.	2011-2012	39
23.	2012-2013	33
24.	2013 -2014	36
25.	2014-2015	50
26.	2015-2016	44
27.	2016-2017	61
28.	2017-2018	51
29.	2018-2019	74
30.	2019-2020	110
Toplam		2083

1990 yılından sonra talebe sayısı çoğalmış, hatta bazı yıllarda 100'den fazla öğrenci alınmıştır. 1991 yılından 2020 yılına kadar bu kurumda toplam 2083 din görevlisi yetiştirilmiştir. 2003 yılına kadar Enstitü diploması sadece ÖMİ'ye bağlı kurumlarda geçerli olmuştur. Taşkent İmam Buhârî İslam Enstitüsünde lisansüstü eğitim olmadığı için ve buradan mezun olanların diplomaları devlet üniversitelerince kabul edilmediği için, Enstitü mezunları lisansüstü eğitimine devam etme hakkına sahip olmamıştır.

Şu anda Özbekistan'da mevcut olan 9 medresenin (Türkiye'deki İmam-Hatip lisesine muadil) mezunları 2003 yılına kadar, sadece bu Enstitüye gitmişlerdir. Taşkent İslam Enstitüsü, bütün SSCB'de Müslüman yüksek eğitim görmüş din görevlilerine olan ihtiyacı karşılamak için açılmış ve bu amacı doğrultusunda faaliyetini devam ettirmiştir. 2003 yılına kadar Enstitü mezunları sadece Diyanet alanında (Özbekistan Müslümanları İdaresi merkez teşkilatında, Taşkent İslam Enstitüsünde, medreselerde ve camilerde) çalışma hakkına sahip olmuş; ancak lisansüstü eğitime devam etme hakları olmamıştır. 2003 yılında Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı ile, İslam Enstitüsü ve medreselerin diplomaları Devlet Eğitim Belgesi olarak tanınmıştır. Bunun sonucu olarak, medrese mezunları genel ortaöğretim mezunu olarak kabul edilmiş ve istedikleri üniversitelere girme hakkı kazanmışlardır. Aynı şekilde, İslam Enstitüsü diplomaları da

diğer üniversiteler gibi lisans diploması olarak tanınmış ve Enstitü mezunları, herhangi bir devlet üniversitelerinde lisansüstü eğitimine devam etme imkanını elde etmişlerdir.

Şekil 4.8, 2022 yılında, İmam Buhari Taşkent İslam Enstitüsü mezunlarına verilen diploma

Türkiye’de Yüksek İslam Enstitüleri daha sonradan İlahiyat fakültelerine dönüştürülerek üniversitelere bağlandığı halde Özbekistan’daki yasal durum nedeniyle, Taşkent İslam Enstitüsü idarî ve teşkilat yapısı değişmeden, olduğu gibi varlığını sürdürmektedir. Çünkü, Özbekistan Anayasası’nın 61. maddesi gereğince, dinî kurum ve kuruluşlar devlete bağlı olamaz⁴⁶¹. Taşkent İslam Enstitüsü, Özbekistan Müslümanları İdaresi bünyesindeki ve bir dinî yükseköğretim kurumudur. Enstitü yönetimi ve kadroları, Özbekistan Müslümanlar İdaresi’nin atamaları ile gerçekleşmektedir.

Taşkent İslam Enstitüsü’nün, Özbekistan Müslümanları İdaresi bünyesindeki bir kuruluş olması Özbekistan’daki eğitim sisteminden kaynaklanan bir durumdur. Bunu şöyle izah edebiliriz. Özbekistan Cumhuriyeti’nde iki eğitim bakanlığı vardır:

⁴⁶¹ Özbekistan Anayasası’nın 61.maddesi: “Dinî kurum ve kuruluşlar, devlete bağlı olamazlar ve yasalar önünde eşittirler. Devlet, dinî kurumların faaliyetine karışamaz. “Özbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi”, <https://constitution.uz/oz> (Erişim 13 Şubat 2023).

1. Halk Eğitimi Bakanlığı.⁴⁶²

2. Yüksek ve Orta ğretim Bakanlığı.⁴⁶³

Okul ncesi, ilk (I-IV. Sınıf) ve orta okul (I-IX. Sınıf) faaliyetleri, Halk Eğitimi Bakanlığına bağlıdır. Lise (meslek liseleri) ve niversite ğretim faaliyetleri ise Yüksek ve Orta ğretim Bakanlığına bağlıdır. Bu sistem, SSCB döneminde oluşturulmuş ve Özbekistan'da bağımsızlık sonrası dönemde de aynen devam etmektedir. **Yüksek ve Orta ğretim Bakanlığı.** Bakanlığın Özbekçe ismi l ve Orta Mahsus Ta'lim Vezirliği'dir. Bu Bakanlık, Özbekistan'da lise eğitimi ve yükseköğretim (lisans ve lisansüstü) faaliyetlerini yöneten bir kuruluştur. Yüksek ğretim kurumlarındaki eğitim-ğretim işleri Yüksek ve Orta ğretim Bakanlığı'nca koordine ediliyor olsa da bütçe ve idare ve yönetim olarak, bazı niversiteler farklı birimlere bağlıdır. Örneğin:

Bütün Tıp alanındaki Enstitü ve niversiteler, Sağlık Bakanlığına;

Dünya Ekonomisi ve Diploması Üniversitesi, Dışışleri Bakanlığına;

Pedagoji Enstitü ve niversiteleri, Yüksek ğrenim Bakanlığı'na;

Ziraat Üniversitesi, Tarım Bakanlığına;

Taşkent Hukuk Üniversitesi, Adalet Bakanlığına;

Taşkent Sanat ve Kültür Enstitüsü, Kültür ve Spor Bakanlığına;

Taşkent İslam Üniversitesi, Bakanlar Kurulu'na bağlıdır vs.

Bu Enstitü ve niversitelerin Rektrleri, bağlı buldukları kurumlar tarafından atandıkları gibi bütçeleri de bağlı buldukları kurumlar tarafından karşılanıyor. Eğitim kurumu olan enstitü ve niversiteler, yönetim ve kadro olarak farklı idarelere bağlı olsa da eğitim standartları ve programları Yüksek ve Ortaöğretim Bakanlığınca belirlenir ve o bakanlığın onayladığı sistem çerçevesinde eğitim faaliyetleri yürütülür. Özbekistan'daki bu durumdan dolayı, Taşkent İslam Enstitüsü, Özbekistan Müslümanları İdaresine bağlıdır.

⁴⁶² Özbekçe okunuşu: Halk Ta'limi Vezirliği; İngilizce: Ministry of Public Education of the Republic of Uzbekistan. Bakanlığın web sitesi: www.uzedu.uz

⁴⁶³ Özbekçe okunuşu: l ve Orta Mahsus Ta'lim Vezirliği; İngilizce: Ministry of Higher end Secondary Specialized Education of the Republic of Uzbekistan. Bakanlığın web sitesi: www.edu.uz

Enstitünün bütün görevlileri, bu kurumun kadrosundadır. Atamalar, işe alma ve işten çıkarma gibi uygulamaların hepsi, Özbekistan Müslümanları İdaresi tarafından gerçekleştirilir. Bunu Türkiye'deki vakıf üniversitelerine benzetebiliriz.

Resmî olarak isminin “Enstitü” olması ise şu anda Özbekistan'daki yükseköğretim kurumları üniversite, enstitü, akademi gibi farklı isimlerle adlandırılıyor. Bu ayırım, SSCB döneminde oluşturulan eğitim sisteminin devamı olarak değerlendirilebilir. Genelde üniversiteler, farklı birkaç alanda eğitim veren ve farklı branşlarda fakültelere sahip olan kurumlardır. Enstitüler ise sadece bir alanda eğitim verirler. Örneğin, Taşkent Şarkiyat Enstitüsü, doğu dilleri alanında; Taşkent Maliye Enstitüsü, maliye ve finans alanında; Taşkent Ulaştırma Enstitüsü, ulaşım ve ulaştırma alanında; Taşkent İslam Enstitüsü, İslamî İlimler ve Din Bilimleri alanında eleman yetiştiriyor. Akademiler daha da özel ve dar alanda faaliyet gösteriyor. Örneğin, Polis Akademisi, Taşkent Tıp Akademisi, Vergi ve Gümrük Akademisi vs. Taşkent İslam Enstitüsü, sadece İslamî İlimler alanında eleman yetiştiren bir yüksek eğitim kurumudur. Bağımsızlık öncesi dönemde, bütün SSCB hudutları içinde, İslamî eğitimin üst düzeyde verildiği tek yer olan enstitü, hâlihazırda da uzun yılların verdiği tecrübeye dayalı olarak saygınlığını korumaktadır.

Özbekistan'da yüksek öğretim kurumu olan enstitülerin dışında, araştırma merkezi konumunda olan enstitüler de mevcuttur. Bu iki enstitüler, idarî yapı ve faaliyet şekli açısından birbirinden farklıdır. Öncelikle, yüksek eğitim kurumu olan enstitülerin teşkilat yapısı ve faaliyet şekli, aynen üniversiteler gibidir. Bu enstitüleri rektör yönetir. Alanına göre rektör yardımcıları, dekanlar ve başka yönetim kadroları vardır.⁴⁶⁴

Araştırma enstitülerinin en üst yöneticisi ise, “Direktör” (Türkiye'deki karşılığı “müdür”) olarak adlandırılır. Bu enstitülerde belli bir alanda araştırmalar yapılır veya kısa süreli alan içi eğitim verilir. Araştırma enstitüleri genelde Özbekistan Bilimler Akademisi veya herhangi bir üniversite bünyesinde olur. Örneğin, Ulubey Astronomi Enstitüsü, Özbekistan Bilimler Akademisi'ne bağlıdır.⁴⁶⁵

Lisans eğitiminin verildiği enstitüler ile üniversitelerin arasında, resmî isimlendirme dışında hiçbir fark yoktur. Özbekistan Yüksek Eğitim Bakanlığın resmî internet sitesine

⁴⁶⁴ Yo'ldoshxo'jaev H., *O'zbekiston Ulamolari* (Toshkent: Movarounnahr, 2015), 134-141; *Özbekistan Müslümanları İdaresi*, 77-78.

⁴⁶⁵ “O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi”, <https://academy.uz/> (Erişim 08 Şubat 2023).

bakıldığında, bu üniversite ve enstitülerin teşkilat yapısı aynıdır. Cumhuriyette 36 üniversite, 47 enstitü, 3 akademi, 27 şube, 1 konservatuar, 30 yabancı yükseköğretim kurumu şubesi, 55 özel yükseköğretim kurumu olmak üzere toplam 199 yükseköğretim kurumu bulunmaktadır.⁴⁶⁶

Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 29 Haziran 2019 tarih ve 07/1-2198 sayılı talimatının uygulanmasını sağlamak amacıyla, Özbekistan Müslümanları İdaresinin No. 01A/103, 12 Temmuz 2019 tarihli talimatına istinaden Taşkent İslam Enstitüsü'nde Modül Eğitim Sistemi uygulamaya konulmuştur. Modül eğitim, orta dereceli özel İslami eğitim kurumlarından (medreseler) mezun olan ve camilerde görev yapan çalışanlara İslami ilimler ve imam-hatip ihtisas eğitimi veren bir eğitim sistemidir. Bölgelerdeki yüksek din eğitimi almış personel ihtiyacına bağlı olarak, modül eğitimine başvuranlar Özbekistan Müslümanları Ofisi'nin bölgedeki Diyanet İşleri Komisyonu ile anlaşarak belirlediği kontenjan üzerinden kabul edilmektedir. Modüler eğitim sisteminde, Özbekistan Müslümanları İdaresi'nin yetkisi altındaki orta dereceli özel İslami eğitim kurumlarından (medreselerden) mezun olmuş ve camilerde 5 yıl ve üzeri görev yapmış imamlar, rekabetçi temelinde sınav ile eğitime kabul edilmektedir. Modüler eğitim sistemine başvuran adaylar, Karakalpakistan Cumhuriyeti ve Özbekistan Müslümanları Ofisi bölgelerinin temsilcileri tarafından tavsiye edilmektedir. Öğrenciler Modül sisteminde 3 yıl boyunca ücretli-sözleşmeli olarak eğitim görürler. Modül eğitim sistemindeki öğrenciler camide iş faaliyetlerinden ayrılmadan tüm derslerde 3 yıl boyunca 1 aydan 2 dönem eğitim görürler.⁴⁶⁷

Tablo 4.19, Taşkent İslam Enstitüsünde 2022-2023 Akademik eğitim yılında öğrenci sayısı

	Taşkent İslam Enstitüsü		Öğrenci Sayısı						
			1 Sınıf	2 Sınıf	3 Sınıf	4 Sınıf	Akademik tatil	Toplam	
1.	Tam zamanlı eğitim şekli:	Erkekler	52	68*1	57	65	1	242*1	294
		Kadın-Kızlar	16	9*2	12	12	2	49*2	
2	Modül eğitim şekli		119	120	118	-		357	
	Toplam:		187	197*3	187	77	3	648*3	

⁴⁶⁶ "Higher educational institutions", <https://www.edu.uz/> (Erişim 08 Şubat 2023).

⁴⁶⁷ "Modul ta'lim tizimi – oliymahad.uz", <https://oliymahad.uz> (Erişim 17 Ocak 2023).

Taşkent İslam Enstitüsünde 2022-2023 Akademik eğitim yılında toplam öğrenci sayısı 648'tir. Bu öğrencilerin 294 tanesi Tam Zamanlı Eğitim görmektedir. 357 tanesi ise Modül Eğitim öğrencilerdir. Enstitü 'de sınıflar sayısı: ana binada 25 tane Tahfizül Kur'an (Hafızlık) bölümünde 5 tanedir. Eğitim süresi tam zamanlı eğitim öğrencileri için 4 yıldır ve 8 yarıyıldan oluşmaktadır. Eğitim- öğretim birinci dönem 2 Eylül'den Aralık 26, 27, 28 kadar (17 hafta), ikinci dönem 10-23 ocaktan 15-20 hazirana kadar (19 hafta) devam etmektedir.

Tablo 4.20, Taşken İslam Enstitüsü Ders Saatleri.⁴⁶⁸

Ders Saatleri	
1.ders	09:00-10:20
2.ders	10:30-11:50
3.Öğle Yemeği	12:00- 1230
4. Öğle Namazı	12:30- 12:50
5.ders	13:00- 14:20
6.ders	14:30-1550

Taşkent İslam Enstitüsündeki eğitim süreci özel bir şekilde organize edilmiştir. Bu yükseköğretim kurumunda dersler haftanın 6 günü sabah 9:00'da başlar ve 15:50'de sona erer ve her gün 4 ders ve her ders 80 dakikadan oluşmaktadır.

⁴⁶⁸ “Ders Saatleri – oliymahad.uz”, <https://oliymahad.uz> (Erişim 17 Ocak 2023).

Tablo 4.21, İmam Buhari'nin Adını Taşıyan Taşkent İslam Enstitüsü 2022-2023 Eğitim-Öğretim Yılı İçin Öğrenci Koşulu

Tam Zamanlı Eğitim		Genel	Modül		Genel
1. Sınıf					
101	18	68	501	15	
102	18		502	15	
103	16		503	15	
104	16		504	15	
			505	15	
2. Sınıf		77*3	506	14	
201	16*1		507	15	
202	18		508	15	119
203	9*2		2. Sınıf		
204	16		601	15	
205	18	69	602	14	
3. Sınıf			603	15	
301	20		604	16	
302	18		605	15	
303	12		606	15	
304	19	607	15		
		608	15	120	
4. Sınıf		77	3. Sınıf		
401	17		701	15	
402	16		702	15	
403	12		703	14	
404	15		704	15	
405	17		705	15	
			706	15	
			707	14	
			708	15	118
Toplam		291*3	Toplam		357

648*3

Akademik yılın süresi 36 hafta, 1 yılda 1795,5 saat, 4 yılda toplam 7182 saattir. 4 Ocak 2023 tarihinde Muhammadolim Muhammadsiddiqov (Muhammed Âlim Muhammed Sıddıkov), Taşkent İslam Enstitüsü Rektörlüğüne atandı.⁴⁶⁹ Arap dili ve ilahiyat öğretmenleri, ÖMİ tarafından tavsiye edilmektedir. Sosyal bilimleri öğretmek için Taşkent'teki yüksek öğretim kurumundan öğretmenler davet edilmektedir.

⁴⁶⁹ "İslom institutiga yangi rektor tayinlandi", <https://oliyogh.uz> (Erişim 27 Ocak 2023).

Tablo 4.22, Taşkent İslam Enstitüsü Öğretmenlerinin Derecesi ve Öğretmen-Profesör Sayısı⁴⁷⁰

Bölüm Adı	Kadro	Yedek	Toplam
Akaid ve Fıkıh	9	20	29
Hadis ve İslam Tarihi	10	6*(2)	16
Tahfizül Kur'an	13	5	18
Diller	11	9*1	20*1
Sosyal	1	9*4	10*4
Toplam:	44	49*5	93*5
Profesör		2	2
Doçent	2	4*1	6*1
Uzman, Yüksek Lisans	41	43*4	84*4
Lisans	1		1

Yedek öğretmenler, başka üniversitede kadrosu olup İslam Enstitüsünde belirli bir oranda⁴⁷¹ ders veren öğretmenlerdir. Mesela "Hadis ve İslam Tarihi" bölümünün yedek öğretmenlerinden 2'si sözleşmeli (saat bey)⁴⁷² ders vermektedir.

Tablo 4.23, Taşkent İslam Enstitüsü 1. Sınıf Öğrenciler 2022-2023 Eğitim Dönemi İçin Birinci Dönem Ders Programı.

Derslerin Adı	Haftada	Öğretmenler
Mustalahul Hadis	4 ders saati	Hamrakulov C.
Arap Dili (muhavere)	2 saat	Şahata Abu Şuşa.
Arap Dili	4 saat	Ahmedov S.
Fıkıh	4 saat	Primov S.
Hadis	4 saat	Azimov B.
İngiliz Dili	4 saat	Valieva S

⁴⁷⁰ "İmam Buhari'nin adını taşıyan Taşkent İslam Enstitüsü'nün web sitesi", <https://oliymahad.uz/> (Erişim 17 Ocak 2023).

⁴⁷¹ Tam maaş 15 saat ise yarım maaş ya da 0,25 maaş ders saati çalışmaktadırlar.

⁴⁷² Ders saatine göre ücret hesap edilir.

İslam ve Günümüz	2 saat	M.siddiqov M.
Kur'an Tilaveti ve İlimleri	2 saat	Qobilov A.
Mahsus Kurs	2 saat	Yuldashev İ.
Hitabet Sanatı	2 saat	İsmoilov Q.
Aşırıılık ve Terörizme Karşı Mücadelenin Manevi ve Eğitimsel Temelleri	2 saat	Abduhamidov M.
Akai	2 saat	G'ofurov A.

Enstitüye, medreseyi tamamlayan öğrenciler kabul edilir. Medreseden gelen öğrenciler 27,28,29,30.uncu cüzleri ezberlenmiş olarak gelirler. Enstitüde öğrencilere eğitim-öğretim süresince 23,24,25,26.ncı cüzler ezberletilir. Kur'an-ı Kerim tilaveti ve Tecvit dersine⁴⁷³ Cihangir Kâri ve Ahmethan Kâri iki tane hafız hoca eğitim vermektedir. Cihangir Kâri yedi Ahmethan Kâri beş icazet sahibidir. Kur'an-ı Kerim dersi medresede sekiz dönem okutulan bir derstir. Bu derste öğrencilerin Kur'an metnini yüzünden, seçilmiş bazı kısımları da ezberden kurallara uygun bir şekilde okumayı, Tecvit kurallarını kendine has terminolojiyi kullanarak anlatabilmeleri ve okudukları Kur'an bölümlerinin anlamını bilmeleri beklenir.

Hadis dersinden 1. sınıfta “Meâni'l-Âsâr 1. Cilt”, ikinci sınıfta “Sünenü't-Tirmizî” 1. Cilt, üçüncü sınıfta “Sahîh-I Buhârî” 1.Cilt, dördüncü sınıfta “Sahîh-I Buhârî” 2. Cilt tamamıyla bitirilmektedir. “Sahîh-I Buhârî” bitirmek için haftada dört gün 2 saatten ek ders yapılmaktadır.⁴⁷⁴ “Sahîh-I Buhârî” ve “Sünenü't-Tirmizî” derslerini tamamlayan öğrencilere “icazet⁴⁷⁵” belgesi verilmekte.⁴⁷⁶

Tefsir dersinden ilk sınıfta Suriyeli alim Muhammed Ali es-Sabuni'nin⁴⁷⁷ Ravaiu-l Beyân fî Tefsîr-i Ayati-l Ahkâm min el-Kur'ân⁴⁷⁸ kitabının 2. Cilti tamamıyla

⁴⁷³ Kur'an-ı Kerim'in kıraatini öğretme sürecinde, Resulullah (SAV)'e bağlı bir senedle icazet vermek. Kur'an İcazeti, Kur'an-ı Kerim'in nesilden nesile sözlü olarak iletilmesi uygulamasıdır. Bu durumda izin veren, izin verdiği bir veya birkaç rivayette okumasının doğru ve hatasız olduğuna şahadet ederek, alıcının Kur'an-ı Kerim'i okumasına ve başkalarına öğretmesine icazet verir.

⁴⁷⁴ Hadisin Arapça metni okunur ve Özbekçe şerh edilir, hadiste geçen kelimelerin anlamını lügattaki açıklamasına bakmak ve büyük ulemanın hadisle ilgili izahını öğrenmek çok zaman almakta. Bu nedenle ek derse her zaman yapılmakta.

⁴⁷⁵ İcaze, Kur'an-ı Kerim'i rivayet için bir üstadı tarafından verilen lafzî (sözlü) veya hattî (yazılı) izindir. Muhaddis âlimlerine göre icazet, hadis tekemmül yollarından biridir. Karilerin (hafız) gözünde icaze: Kur'an okuma ve öğretme izni alan talebeye (kari) izin veren şeyhin (mukri) verdiği şahadet demektir.

⁴⁷⁶ “Kur'an-ı Kerim tilavetinde icaze”, <https://oliymahad.uz> (Erişim 28 Ocak 2023).

⁴⁷⁷ “Suriyeli alim Muhammed Ali es-Sabuni Yalova'daki evinde vefat etti”.

okutulmakta.⁴⁷⁹ İkinci sınıfta Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl⁴⁸⁰ (1-10 Cüzler) üçüncü sınıfta 11-20 Cüzler dördüncü sınıfta 21-30 Cüzler tamamlanır.

Usul-i Fıkıh dersinde ikinci sınıfta Usûlü's-Şâî ve üçüncü sınıfta Menârü'l-Envâr kitaplarının tamamını izahlı bir şekilde ek dersler yapılarak şerhleriyle beraber öğrenilmektedir.

Fıkıh dersinde el-Hidâye 1, 2, 3, 4. Cüzleri her sınıfta bir cüzden müfredatta okutulmaktadır.⁴⁸¹

İlm-i Kelam (akait) dersinde birinci sınıfta Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber, ikinci sınıfta Taftâzânî (rah.) tarafından yazılmış Şerhu'l-Akâidü'n-Nesefî⁴⁸² eserlerinden eğitim verilmektedir.

İslam Tarihi dersinde 2. sınıfta Siyer dersi verilmektedir. 3. Sınıfta Abbasiler dönemini de kapsayan ve fetih seneleri ve yerleri haritalarla gösterilen genel bilgiler yer "Hülefalar Ders Kitapçığından" verilmekte. 4. sınıfta El-İslâm Bilâ Mezâhib kitabı öğretilmektedir.

Tasavvuf dersini 4. sınıfta "**Et-Taaruf Fı Mezhebit-Tasavvuf**" kitabından eğitim verilmektedir.

İlmül Feraiz (miras hukuku) dersi, 4. sınıf müfredatına göre "El-Ferâizü's Sirâciyye (Tavzihu Ferâizü's-Sirâciyye)" kitabından öğretilir.

⁴⁷⁸ Bu kitabın Taşkent İslam Enstitüsü'nde ders kitabı olarak tanıtılması tarihi, Enstitüde görev yapan Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. "Revaiul Beyan Tefsir Ayat Ahkam Minel Kuran' Kitabının Hatimnâmesi", <http://mehrob.uz> (Erişim 28 Ocak 2023).

⁴⁷⁹ "Revaiul Beyan Tefsir Ayat Ahkam Minel Kuran' Kitabının Hatimnâmesi".

⁴⁸⁰ "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ocak 2023).

⁴⁸¹ el-Hidâye kapsamlı eser olması nedeniyle müfredatta uygun bir şekilde sağdeleştirilerek eğitim verilmekte.

⁴⁸² Akâid İlmî'nin asıl metinlerinden olan Akâid-i Nesefî üzerine Sa'düddin Taftâzânî (rah.) tarafından yazılmış ve bütün âlimler tarafından kabûl görmüş, akâid hususundaki en mühim eserlerdendir. "*Şerhu'l-Akâ'id. Necmeddin en-Nesefî'nin 'Akâ'idü'n-Nesefî diye bilinen muhtasar akaid kitabına Teftâzânî Şâban 768'de (Nisan 1367) Hârizm'de iken yazdığı şerhtir. Teftâzânî'nin en meşhur eseri olup asırlar boyu okunduğundan kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. II. Abdülhamid, Osmanlı eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulan bu eserden imâmet konusunun çıkarılmasını emrettiğinden o dönemde yapılan bazı baskılarda bu konu yer almamaktadır.*" "Teftâzânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (28 Ocak 2023).

Modern Meselelerin Hukuki Temelleri dersi 4. sınıfta “El-Eşbâh Ve’n-Nezâir” kitabından öğretilmektedir.

İslam ekonomisi dersi 4. sınıfta “Fıkhü'l Muamelatü'l-Maliyye” kitabından öğretilmektedir. (Banka, sanal para gibi güncel konulara da yer verilmekte.)

Arap Dili dersi 1. sınıfta el-Kâfiye (şerhi “el-Vâfiye bi Makasidil Kafiye”), 2. sınıfta el-Fevâidü’z-Ziyâiyye (Şerhi Molla) 3.sınıfta el-Fevâidü’z-Ziyâiyye (Şerhi Molla) kitaplarından işlenmektedir.

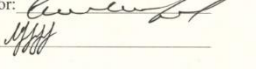

Hitabet Dersi 4. sınıfta Hitabet üzerine ders metni kitapçığmdan öğretilmekte.

Staj İslam Enstitüsü mescidinde 3. Sınıf öğrencilerinin yıl devamında her cuma günü öğrencilere vazife taksim edilir. Öğrencilerden biri vaaz verir, biri müezzinlik yapar, biri hutbe okur ve namaz kaldırır ve biri tesbihat sonrası Kur’an tilaveti yaparak meleke kesp etmektedirler.

Kurs ishi:			
1. Hadis	100	86	
2.			
Amaliyot:			
1. Malakaviy	432	372	
2. Pedagogik	432	372	
Yakuniy attestatsiyasi			
1. Umumkasbiy fanlar (arab tili)	54	44	
2. Ixtisoslik fanlari	54	43	

Malakaviy bitiruv ishi(loyiha)ning mavzusi va reyting bali:		
Imom Bayhaqiyning “Al-asmo vas sifat” asarining hadis ilmida tutgan o’rni		
	216	166

Bitiruvchining umumiy reytingi:	8470	6453	Ball: 76
---------------------------------	------	------	----------

Rektor:
Prorektor:
Kotib:

Toshkent shahri
“27” ivun 2022 yil

IMOM BUXORIY NOMIDAGI TOSHKENT ISLOM INSTITUTI
(Oliy ta’lim muassasasi nomi)
MUTAXASSISLIK DIPLOMIGA ILOVA
(reyting daftarchasidan ko’chirma)

Familiyasi: Rasulev
Ismi: Dilshod
Otasining ismi: Farxadovich
O’qishga kirgan yili: 2018
O’qishni tugatgan yili: 2022
Yo’nalish: Islomshunoslik, imom-xatiblik va arab tilini o’qitish
Diplomni ro’yxatga olish raqami № 1804

Ushbu ilova diplomsiz kuchga ega emas.

Şekil 4.9, İmam Buhari Taşkent İslam Enstitüsü’nün not dökümü

Şekil 4.9'de İmam Buhari Adındaki Taşkent İslam Enstitüsüne 2018 yılında eğitime başlayıp, 27 Haziran 2022'de eğitimini tamamlayan, Dilşad Resulev Ferhahoviç'in uzmanlık diplomasının not dökümünün ilk ve son sayfaları verilmiştir. Bu belgede Uzmanlık Alanı, Hadis dersinden dönem ödevi, staj, bitirme tez konusu hakkında bilgiler verilmiştir.

Uzmanlık alanı “İslmaşunas (İslami İlimler) İmam-hatip ve Arapça Öğretmek”dir. Hadis dersinden dönem ödevini yapmıştır. Uzmanlık ve pedagojik stajı yapmıştır. Bitirme tezi konusu olarak, “İmam Beyhakinin “*El-Esma Ves Sifât*” Eserinin Hadis İlmindeki Yeri”ni incelemiştir.

O'qish davomida quyidagi fanlar o'zlashtirildi:

Nö	O'quv rejasiga muvofiq fanlar nomi	O'quv rejada belgilangan soatlar miqdori - maksimal ball	To'plagan ballar miqdori - reyting
1.	O'zbekiston tarixi	62	50
2.	O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. Fuqarolik jamiyati	66	54
3.	Islom falsafasi. Mantiq	118	80
4.	Islom iqtisodiyoti va bank ishi	76	59
5.	O'zbek (rus)tili	134	94
6.	Xorijiy til	412	293
7.	Jismoniy tarbiya va sport	118	76
8.	Informatika va axborot texnologiyalari	110	90
9.	Poleografiya kodikologiya va epigrafika	118	91
10.	Musulmon mamlakatlari yangi tarixi	62	35
11.	Ilmiy tadqiqotlar metodologiyasi	40	34
12.	O'zbek va jahon mumtoz adabiyoti	64	46
13.	Ekstrimizm va terrorizmga qarshi kurashishning ma'naviy-ma'rifiy asoslari	54	32
14.	Qur'on qiroatlari va ilmlari	394	303
15.	Arab tili	990	733
16.	Hadis	1036	756
17.	Tafsir	717	566
18.	Usulul fiqh	242	182
19.	Faroiz	76	59
20.	Fatvo berish asoslari va fiqhiy qoidalar	83	67
21.	Islom va hozirgi zamon	54	30
22.	Fiqh	998	749
23.	Islom tarixi	216	175
24.	Aqoid	232	179
25.	Pedagogika.Psixologiya	90	74
26.	Xatoba	54	38
27.	Islomshunoslik fanlarini o'qitish metodikasi	44	35
28.	Mustadahul hadis	90	62
29.	Tasavvuf	112	84
30.	Balog'at	160	122
31.	Fors tili	92	68
32.	Zamonaviy masalalarning fiqhiy asoslari	68	54
Jami:		7182	5370

Şekil 4.9, “devam” İmam Buhari Taşkent İslam Enstitüsü'nün not dökümü

Not dökümünün bu sayfasında 2018-2022 akademik yılında yer alan 32 mesleki ve fenni derslerinin adları ve başarı notları verilmiştir. Mesleki dersler, Kur'an kıraatleri ve ilimleri (394 saat), Hadis (1036 saat), Fıkıh (İslam hukuku- 998 saat), Usul-i fıkıh (242 saat), tefsir (717 saat), Kelam ilmi (Akait- 232 saat), Mustalahu'l-Hadis (90 saat), Tasavvuf (112 saat), İlmü'l-Feraiz (miras hukuku- 76 saat) Modern Meselelerin Hukukî Temelleri (68 saat), Nâtlıklik sanati/Fannü'l-Hitâbe (hutbe okuma- 54 saat), Belagat (160 saat), İslam Ekonomisi Bankacılık (76 saat), İslam ve Şimdiki Günümüz İslam Felsefesi (54 saat),

Mantık (118 saat), Arap dili (990 saat), Fars dili (92 saat), İslam tarihi (216 saat) Müslüman Ülkelerinin Yeni Tarihi (62 saat) Modern Meselelerin Hukuki Temelleri (68 saat) Fetva Verme Gerekçelerinin Fıkhî Kuralları (83 saat) eğitim verilmiştir. Dört yıllık eğitim sürecinde 7182 saat eğitim verilmiştir. Dinî meslekî derslerin eğitim satının toplam oranı 82,6% (5938 saat) güncel dersler 16,3% (1244 saat) olarak gerçekleşmiştir.

4.7. Taşkent İslam Enstitüsünden Mezun Olan Ünlüler

Sovyet döneminde 1990 yılına kadar, dinî eğitimin verildiği iki kurum da Özbekistan'da bulunuyordu. SSCB, daha sonra bağımsız veya özerk cumhuriyetler olarak şekillenen ülkelerdeki Müslüman dinî kadrolar, Buhara Mir-Arap medresesi ve Taşkent İmam Buhârî İslam Enstitüsünde yetiştiriliyordu; ancak biz sadece Taşkent İslam Enstitüsünden mezun olmuş ve üst düzey görev almış bazı şahısları tanıtmakla yetineceğiz.

Muhammed Sâdık Muhammed Yusuf (1952-2015)

1952 yılında Andican'da doğmuştur.⁴⁸³ Enstitüsü'nün ilk mezunlarından. 1987-1989 yılları arasında Enstitüsünde rektörlük yapmıştır. 1989 yılında, Orta Asya ve Kazakistan Dinî Nezareti'nin Genel Kurultayında, Dinî Nezaret Başkanı ve Müftü olarak seçilmiştir. 1997'de Rabîtatü'l-Alemî'l-İslamî'nin Tesis Meclisi üyeliğine seçilmiş, ve vefatına kadar bu göreve devam etmiştir. Ayrıca, kurumda, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) bölümünde başkan ve BDT adına genel temsilci olarak çalışmıştır.⁴⁸⁴ Ayrıca, birçok uluslararası İslamî kuruluşların yönetiminde bulunmuştur. Dünya Müslüman Alimler Birliği (International Union for Muslim Scholars), 3. dönem Yönetim Kurulu,⁴⁸⁵ Dünya Mescitler Birliği ve Ürdün Âl-i Beyt Müessesesi bünyesindeki İslam Düşünce Akademisi (The Royal Aal al-Bayt Institute for Islamic Thought) üyelikleri görevlerinde bulunmuştur. 2015 yılında 63 yaşında Taşkent'te vefat etmiştir.

Allahşükür Paşazade (Kafkasya Şeyhulislamı ve Başmüftüsü)

⁴⁸³ Yunus Abdurahimoğlu - Asife Ünal, “Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Kur'an İlimleri”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/Special Issue 1 (01 Ağustos 2016), 404-411; Abdurahimov A, *Özbek Müfessir Muhammed Sâdık Muhammed Yusuf'un Tefsîr-İ Hilâl Adlı Eserinde Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); İsmailov M, *Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un hayatı ve eserleri* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, Lisans Tezi, 2000).

⁴⁸⁴ “الصفحة غير موجودة | رابطة العالم الإسلامي”, *Muslim World League* (Erişim 30 Ocak 2023).

⁴⁸⁵ Yo'ldoshxo'jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 82-83.

1971’de Buhara Mir-Arap medresesinden mezun oldu.⁴⁸⁶ 1971-1975 yılları arasında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. Enstitünün ilk mezunlarından. 1979’da Kafkasya Müslümanları Dinî İdaresi başkanı oldu ve hâlen bu görevi sürdürmektedir. Uluslararası İslam Konferansı’nın ve Avrasya İslam Şurası’nın yönetim kurulu üyeliğinin yanı sıra, birtakım uluslararası teşkilatın da üyesidir. 2004 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu’nun Dinler Arası Şurasının eş başkanlığına seçilmiştir. 2009 yılında BDT Müslümanları Müşaveret Şurasının başkanlığına seçilmiştir.

Şekil 4.10. Allahşükür Paşazade’nin Taşkent İslam Enstitüsü Mezuniyet Diploması⁴⁸⁷

Ahmed Kadırov (1944-2004) Çeçenistan Cumhurbaşkanı

1982 yılında Buhara Mir-Arab medresesinden mezun oldu. 1982-1986 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. 1994 yılında Çeçenistan müftüsü oldu. 2003 yılında Çeçenistan Cumhurbaşkanı oldu. 2004 yılında şehit edilmiştir.⁴⁸⁸

İsmail Berdiyev

1982-1988 yıllarında Buhara Mir-Arab Medresesinde okudu.⁴⁸⁹ 1988-1992 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. Rusya Federasyonu Sivastopol Müslümanları Dinî İdaresi başkanlığını yapmıştır. 2003 yılında Kuzey Kafkasya Müslümanları Koordinasyon Merkezi başkanlığına seçilmiştir. 2004 yılından itibaren Rusya Devlet Başkanlığı

⁴⁸⁶ “Allahşükür Paşazade”, *Wikipedi*, 30 Nisan 2022.

⁴⁸⁷ Yo’ldoshxo’jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 457.

⁴⁸⁸ Yo’ldoshxo’jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 452.

⁴⁸⁹ Yo’ldoshxo’jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 459.

bünyesinde bulunan Dinî kuruluşlar Koordinasyon Kurulu üyesi olmuştur. Ayrıca, Rusya Dinler Arası İstişare Meclisi yönetim kurulu ve BDT Dinler arası İstişare Meclisi yönetim üyesi olarak görev yapmıştır.

Ömer İdrisov

1980-1983 yıllarında Buhara Mir-Arap Medresesinde okudu. 1983-1987 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu.⁴⁹⁰ 1991 yılında Rusya'nın Nijni Novgorod merkez camii imamı olarak göreve başladı. 1993 yılında Nijni Novgorod ve Nijegorod illeri Müslümanları Dinî İdaresi'ne başkan oldu. 2004 yılında Uluslararası Slav Bilimler Akademisi profesörü oldu. Halen, Rusya'nın Avrupa kısmı ve Sibirya Müslümanları Dinî İdaresi başkan yardımcısıdır.⁴⁹¹

Gabdulla (Abdullah) Galiullin

1978-1983 yıllarında Buhara Mir-Arab Medresesinde okudu. 1983-1987 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. 1992 yılında Tataristan'ın ilk müftüsü (Tataristan Dinî İdaresi başkanı) olarak seçildi. Bu görevi 1998 yılına kadar sürdürdü. 1994 yılında Rusya Federasyonu Müslümanlar Dinî İdareleri Koordinasyon Merkezi'nin ilk başkanı olarak seçildi. 1996 yılında Tataristan Müslümanları Örgütü başkanlığına seçildi. 1998 yılından itibaren, Tataristan Müslümanları Dinî İdaresi Ulema Şurası başkanlığı görevini üstlenmiştir.⁴⁹²

Şarabuttin (Şerefüddin) Çoçayev

1977-1983 yıllarında Buhara Mir-Arab Medresesinde okudu. 1983-1987 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. 1990-1992 yılları arasında Kabardey-Balkar Cumhuriyeti Müslümanları Dinî İdaresi başkanlığı görevinde bulundu. 1992-1998 yıllarında aynı idarede başkan yardımcılığı görevinde bulunmuştur. Halen aynı teşkilatta

⁴⁹⁰ Bkz: A. A. Zakirov vd., “Rusya İmparatorluğu'nun Volga-Ural bölgesinde dini reformizm ve Ceditçilik (XIX - XX yüzyılın başları)”, *Orientalistica* 5/3 (29 Eylül 2022), 543-556; Galina M. Yemelianova, “Eski Sovyetler Birliği'nde Radikal İslam”, *Routledge & CRC Press* (2010); Yo'ldoshxo'jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 460.

⁴⁹¹ Umar İdrisov, “ID «Medina» — Bukharskie vospominaniia. 20 let sluzheniia imamom”, <https://idmedina.ru> (11 Şubat 2009).

⁴⁹² “Gabdulla khəzrət Galiulla / Shəkheslər / TR MDN turynda | Tatarstan Жәмһүрийәте мөселманның Диниә нәзарәте”, <http://dumrt.ru> (Erişim 09 Şubat 2023); Yo'ldoshxo'jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 461.

Ulemâ Şûrâsı üyesidir.⁴⁹³ 2007 yılından itibaren, Kuzey Kafkasya İmam Ebu Hanife İslam Üniversitesi rektörlüğü görevini sürdürmektedir.⁴⁹⁴

Cafer Ponçayev (1940-2012) Petersburg Müftüsü⁴⁹⁵

1971 yılında Buhara Mir-Arab Medresesinden mezun oldu. 1971-1975 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. Enstitünün ilk mezunlarından. 1994 yılından vefatına kadar, Petersburg ve Rusya Federasyonu Kuzey-Batı bölgesi Müslümanları Dinî İdaresi başkanlığını yapmıştır. (Şu andaki Başkan Ravil Ponçayev, onun oğludur.) 2008 yılında Sankt-Petersburg İslam Din ve Hukuk Enstitüsü rektörü görevini de üstlenmiştir. Uluslararası Bilimler Akademisi üyesi, Rusya Müslümanları Merkezî İdaresi yönetim kurulu üyesi, Rusya Federasyonu Baş müftü müşaviri ve başka birçok yerel ve uluslararası kuruluşlarda önemli görevlerde bulunmuştur.⁴⁹⁶

Eyüp Diberdiyev (1938-2011)

1973–1977 yıllarında Buhara Medresesinde okuduktan sonra 1981 yılında Taşkent İmam Buhârî İslam Enstitüsünden mezun oldu.⁴⁹⁷ 1991-2002 yılları arasında Rusya Federasyonu Ulyanovsk il Müftüsü olarak çalışmış, 2002 yılından itibaren Rusya Federasyonu Müslümanları Merkezî İdaresinde Baş Kadı görevini yürütmüş ve 2011 yılında 73 yaşında vefat etmiştir.⁴⁹⁸

Bârî Hayrullin

1977-1981. Buhara “Mir Arab” medresesinde okudu. 1986-1990 Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. Şu anda Rusya Federasyonu Orenburg Müslümanları Dinî İdaresi başkanı ve Müftüsüdür.⁴⁹⁹

⁴⁹³ Aslan, “Sovet ulemov”, www.kbrdum.ru (Erişim 09 Şubat 2023).

⁴⁹⁴ Yo’ldoshxo’jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 465.

⁴⁹⁵ “Muftii Ponchaev Zh.N. | Dukhovnoe upravlenie musulman Sankt-Peterburga i Severo-Zapadnogo regiona Rossii”, 24 Aralık 2014.

⁴⁹⁶ Yo’ldoshxo’jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 451.

⁴⁹⁷ Yo’ldoshxo’jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 250.

⁴⁹⁸ “V pamiati musulman Muftii Aiub khazrat Deberdeev navsegda ostanetsia dukhovnym liderom s aktivnoi zhiznennoi pozitsiei”, <http://muslime-penza.ru> (Erişim 09 Şubat 2023).

⁴⁹⁹ Morgunov KA, *Sovetskaia Konfessionalnaia Politika i Musulmanskie Religioznye Organizatsii Orenburgskoi Oblasti v Poslevoennye Desiatiletia (1944-1991 Gg.)*, “Orta Asya’da Tamsilden Fobiye İslâm”, ed. Dr. Muhammet Savaş Kafkasyalı, *Ahmet Yesevi Üniversitesi* 3 (2012), 1829-1874.

Adelša Yunkin

1936 yılında Rusya Federasyonu Penza vilayetinde doğmuştur. 1977-1981'de Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. Şu anda Rusya Federasyonu Penza bölgesi Müslümanları Dinî İdaresi Başkanı ve müftüsüdür.⁵⁰⁰

Ekber Törecanzade

1972-1976 Buhara Mir-Arab medresesinde, 1976-1980 Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. 1988-1993 yıllarında Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dinî İdaresi'ne bağlı Tacikistan Kadılığı görevinde bulundu. 1993-1998 yıllarında Tacikistan Müslümanları Dinî İdaresi başkanı ve Tacikistan Müftüsü olarak göreve devam etti. 1993-1998 Tacikistan ana muhalefet partisi (Tacikistan İslam Hareketi) genel başkan yardımcısı olmuştur. 1998-2005 Tacikistan Cumhuriyeti Başbakan 1.Yardımcılığı görevini yürüttü. 2005 yılında milletvekili olarak Tacikistan Parlamentosu'na girdi.⁵⁰¹

Nurmuhammet Nıgmatullin

1971-1975 yıllarında Buhara Mir-Arab medresesinde okudu. 1975-1979 yıllarında Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. 1992 yılında Başkurdistan Müslümanlarının Kurultayında Başkurdistan Dinî İdaresi başkanı ve müftü olarak seçildi. Hâlihazırda aynı görevine devam etmektedir. Rusya Federasyonu Müftüler Şurası üyesidir.⁵⁰²

Velitov Mahdut Abdulhakoviç

1971-1975'te Buhara Mir Arab medresesinde okudu. 1975-1979'da Taşkent İslam Enstitüsünde okudu. 1980 yılından itibaren Moskova'da birkaç farklı camide imamlık yapmıştır. Moskova'da Rusça hutbe okumayı başlatan ilk imam olarak biliniyor. Şu anda, Moskova Beytullah camii imamı ve Rusya Federasyonu Sibirya Müslümanları Dinî İdaresi bünyesindeki Sivil-Yardım Kuruluşu başkanıdır.⁵⁰³

Velitov Abdulkadir Abdulhakoviç

⁵⁰⁰ "RDUM Penzenskoi oblasti", <http://muslim-penza.ru> (Erişim 09 Şubat 2023).

⁵⁰¹ Fahri Türk, "Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi: Köktencilikten İlimli İslama Anlayışına, "Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları dergisi", *Başkent Üniversitesi* 9/18 (2014), 165-193.

⁵⁰² "Ushel iz zhizni eks-muftii Bashkortostana — Pravda PFO", 07 Temmuz 2019.

⁵⁰³ "U imama «tatarskoi» mecheti obnaruzhili opravdanie terrorizmu", *B3I.ЛЯД.РУ* (Erişim 09 Şubat 2023).

1981'de Taşkent'ten mezun olmuştur. 1980 Moskova Olimpiyatları bahanesiyle yıkılmaya çalışılan Moskova Merkez Camiini koruma adına büyük mücadeleler vermiştir. En sıkıntılı dönemlerde, Moskova'da İslam'ı yaşamak ve yaşatmak için büyük gayretler göstermiştir. Sonunda faili meçhul suikast ile şehit edilmiş ve suçlular bulunamamıştır.⁵⁰⁴

Eyüp Deberdiyev

1977-1981 Taşkent İslam Enstitüsü mezunudur. 1991-2002 yılları arasında Rusya Federasyonu Ulyanovsk Müslümanları Dinî İdaresi başkanı ve Müftüsü olarak görev yapmıştır. Rusya'nın Ulyanovsk bölgesinde 50 civarında caminin açılışında ve dinî eğitim veren ilk medresenin açılışında önderlik etmiştir. 2011 yılında vefat etmiştir.⁵⁰⁵

Usmanhan Alimov (Özbekistan Sabık Diyanet İşleri Başkanı)

1950'de Semerkant'ta doğmuş, 1983 yılında Buharâ Mir Arab Medresesinden, 1987'de ise Taşkent İslam Enstitüsünden mezun olmuştur. 1989-1990 yıllarında Fas'ta bulunan Karaviyyin Üniversitesinde Yüksek Lisans okumuştur. 2000-2006 yıllarında Semerkant İl Müftüsü olarak görev yapmıştır. 8 Ağustos 2006 tarihinde Özbekistan Müslümanları İdaresi Başkanlığına atanmıştır. 15 Ağustos 2021 yılında vefat etmiştir.⁵⁰⁶

Nuriddin Hâliknazarov (Özbekistan Diyanet İşleri Başkanı)

1968 yılında Andican Vilayetini Asaka şehrinde doğdu. 1992 yılında Buhara vilayetindeki Mir Arab Medresesinden, 1998 yılında Taşkent İmam Buhari İslam Enstitüsünden, 2007 yılında Fergana Devlet Üniversitesinden mezun olmuştur.

Farklı yıllarda Asaka'daki Ahmadali Mahdum Camisi ve Taşkent'teki Ak Tepe Camisinin imam-hatibi, başkentteki "Kokaldaş" ve Andican Vilayetindeki "Seyyid Muhyiddin Mahdum" medreselerinin hocası, Andican Vilayetinin baş imam-hatibi görevlerini yapmıştır. 2019 yılından itibaren Taşkent şehrinin baş imam-hatibi olarak görev yapmıştır. 15 Ağustos'ta Müslümanlar Dairesi eski başkanı müftü Usmanhan Alimov'un vefatı üzerine Müslümanlar Dini İdaresi Reisi (Müftüsü) görevine getirilmiştir.

⁵⁰⁴ Yo'ldoshxo'jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 250.

⁵⁰⁵ "RDUM Ulianovskoi oblasti", <https://cdum.ru> (Erişim 09 Şubat 2023).

⁵⁰⁶ Yo'ldoshxo'jaev H., *Özbekistan Ulemaları*, 90-91.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

1990'ların başında, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla, bağımsızlık kazanan ülkeler, toplumsal düzeyde büyük değişimler, ekonomi ve yönetimde zorlu süreçler yaşadılar. Komünist rejimin uzun süredir devam eden caydırıcı din karşıtı ideolojisi, insanların vicdanını ve din algısını derinden etkilemiştir. Rejimin getirdiği ülkede hâkim olan din politikalarının sonucunda uygulanan baskılar nedeniyle din eğitimi faaliyetleri, düzenli ve sürekli bir oluşum niteliğinden yoksun kalmıştır. Bu süreç, ülke insanlarında bilincinde yadsınamaz bir iz bırakmıştır. Ancak bu dönemde, din karşıtı politikaların getirdiği kısıtlamalara rağmen özel ortamlarda gizlice yetiştirilen din adamları yerleşim yerlerini ziyaret ederek, İslam'ın temellerini öğretmeye, halkın inancını korumaya çalışmışlardır. Aynı şekilde din görevlisi yetiştiren resmi kurum hocaları da kişisel gayretleriyle dinsizlik rejiminden gelen zararı en aza indirmeye, kaliteli din görevlisi yetiştirmeye gayret etmişlerdir.

Özbekistan'da bağımsızlığın ilanından bu yana manevi-eğitim, kültür ve dini alanlara büyük önem verilmiştir. Dine yönelik tutumlar olumlu yönde değişmiş, eski Sovyet sisteminin saldırgan ateist politikası ortadan kaldırılmış ve vicdan özgürlüğü yasalarla güvence altına alınmıştır. Dinî değerler ve dinî inançlara yaklaşımlar olumlu yönde değişmiştir. Camiler, medreseler, türbeler halka iade edilmiştir. Dinî ve eski milli bayramlar kutlanmaya başlanmıştır. Özbekistan vatandaşları doğrudan hac ve umre yapma fırsatı bulmuşlardır. Aynı zamanda Anayasanın kabulü, özellikle Vicdan Özgürlüğü ve Dini Teşkilatlar Kanunu'nun kabul edilmesi, din alanında atılan en önemli adımlardan biri olmuştur. Bu kanun, vatandaşların din, dil, milliyet, ırk ve sosyal kökenleri ne olursa olsun eşitliğini, istedikleri dine inanabilmelerini ve ibadetlerini yerine getirebilmelerini güvence altına almıştır. Ülkede 1992'den beri devlet okullarında Adabname (Terbiye) ve üniversitelerde Maneviyat dersleri zorunlu ders haline getirilmiştir. Aynı zamanda gençlerin dinî eğitim almaları için imkanlar ve koşullar yaratılmıştır. Sovyetler birliği döneminde Buhara'daki Mir Arap medresesi ve Taşkent İslam Enstitüsü faaliyet gösterirken, bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren vatandaşların dinî eğitim alma isteği nedeniyle Özbekistan Müslümanları İdaresi bünyesinde yeni birkaç dinî eğitim kurumu açılmıştır. Özbekistan'da yaşayan başka din mensupları da kendi dini ihtiyaçlarını yasal faaliyet gösteren farklı dinî kurumlar üzerinden karşılamaya başlamışlardır.

1991-1999 yıllarında yaşanan dinî canlanma sonucunda, dinî alanın serbestleştirildiği Özbekistan'da kısa sürede dinî eğitim kurumlarının ve camilerin sayısı artmıştır. Bu durum doğal olarak sosyal hayatın her kademesine yansımış, Devlete siyasi tehdit oluşturan Selefilik (vehhâbilik), Hizbu't-tahrir gibi İslami radikal gruplar ve farklı dini kültürler, hareketler ortaya çıkmıştır. Özbekistan yönetimi, yeterli denetimden uzak devam eden bu süreçte 1999 yılında Taşkent'te meydana gelen bombalı saldırı ile başlayan, bölgesel ve küresel düzeyde devam eden bazı terör olaylarını dikkate alarak, ülkede ciddi kontroller ve kısıtlamalar getirmiştir. Bu ciddi kısıtlamaları hükümet, radikalizmin Orta Asya ülkelerini özellikle Özbekistan'da siyasi düzeni tehdit etmesinden dolayı, sorunu çözmeye yönelik girişim olarak vurgulamıştır. Ülkedeki siyasi gelişmelere bağlı olarak bu dönemde bağımsızlık sonrası açılan camiler ve dinî eğitim kurumlarının ekseriyeti kapatılmıştır. Bu durum, dinî hayatı, eğitimi, din görevlisi yetiştiren kurumları ve bunların istihdamını olumsuz etkilemiştir. 1999-2016 arası dönemde dinî alanda sıkı güvenlik politikalarına maruz kalan Özbekistan'da, Şavkat Mirziyoyev'in iktidara gelmesiyle birlikte yeni kalkınma dönemi başlamış ve günümüzde din eğitimi alanında çok ciddi değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. İslami ilimlerin eğitim-öğretimi, İslami ilimlerin incelenmesi ve bilimsel araştırma faaliyetlerinin geliştirilmesi konusunda geniş çaplı çalışmalar yürütülmektedir. Özellikle Uluslararası İslam Akademisi, İslam Medeniyeti Merkezi, Mir Arap Yüksek Medresesi, Hadis İlim Okulu, İmam Buhari ve İmam Tirmizî uluslararası araştırma merkezleri ve Kelam, Hadis, Tasavvuf ve Fıkıh akademik okulları faaliyete geçmiştir. 16 Nisan 2018'de Özbekistan Cumhurbaşkanı tarafından Din ve Eğitim Alanındaki Faaliyetlerin İyileştirilmesine Yönelik Tedbirler hakkında Kararname imzalandı. Bu kararname, dinî eğitim alanında bir program olarak hizmet etmiştir. Bugün din görevlisi olmak isteyen kimseler, 2018 yılında sayısı ve kontenjanı artan İslam Enstitüsü'nü tamamlayarak ÖMİ teşkilatında veya eğitim kurumları ve camilerde istihdam imkânı bulabilmektedir. Kısacası 2018 yılından itibaren ülke siyasetinde değişim rüzgarını estiren Şevket Mirziyoyev yönetiminin yürüttüğü politikanın, yeni dini eğitim kurumlarının açılmasında ve mevcut eğitim kurumlarının öğrenci alım kontenjanların arttırılmasında ve din görevlilerinin istihdamında önemli rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Dinî kurumların artan sayısı ve faaliyetlerini göz önüne bulduğumuzda, ülkedeki din eğitiminin durumunu istikrara kavuşturmak için birçok etkili girişimlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Özbekistan'da din görevlilerinin eğitim seviyelerinin daha da yükseltilmesi ve istihdamında meydana gelebilecek sıkıntıların giderilmesi temenni edilmektedir.

Dinî eğitim Özbekistan Cumhuriyeti'nde tarihî süreç içerisinde siyasî-ideolojik birçok değişikliklere ve etkilere maruz kalarak farklılık arz etmiş ve bugünkü hâlini almıştır. Özbekistan bu yeni kalkınma döneminde, kadim tarihi ve köklü medeniyetinin gereği, bu sürecin, daha özgürlükçü bir çizgide devam ettireceğini, Özbekistan hükümeti bu geçen tarihi süreçte deneyim elde ettiğini ve tecrübeli uzmanlar yetiştirdiğini, Devlet ve din arasındaki etkileşimi düzenlemeye izin verecek yasal ve normatif temeli şekillendirme çalışmalarına başladığını, tüm öğrenciler için uygun olan din eğitimi-öğretiminde laik bir tutum oluşturacağını, batı dünyasında ortaya çıkan İslamofobi'ye karşı sağlıklı din eğitimi ve doğru din anlayışının ülkede geliştirilmesi için çaba sarfedeceğini, yanlış dini algılarla DAEŞ, Boko Haram, Şebab, FETÖ gibi terör örgütlerinin beslenmesine zemin hazırlanmaması gerektiği düşünmektedir.

Araştırmamızın sonucunda Özbekistan Cumhuriyetinin din eğitimi-öğretimiyle ilgili kanaatımız şu ki: Özbekistan hükümetinin, vatandaşlarına yaygın din eğitimi kapsamında ihtiyaç odaklı Kur'an-ı Kerim ve Tecvit Öğretimi programlarının geliştirmesi, yaygınlaştırmasının yanı sıra Temel İslami İlimleri alabileceği öğretim programlarını uygulamaya koyması son derece önemlidir. Bu programlar, İslam dininin doğru bir şekilde öğrenilmesine, İslami bilgi ve kültürün yayılmasına ve toplumda daha fazla anlayış, hoşgörü ve birlik oluşmasına yardımcı olacağını düşünüyoruz.

Özbekistan'da İslamî ilimler konusunda lisans programları sunan eğitim kurumu mevcuttur, ancak İslamî ilimler konusunda uzmanlaşma programları bulunmamaktadır. Temel İslami İlimlerinde lisans sonrası öğretimin uygulamaya konulması son derece önemlidir. Çünkü öğrenciler, lisans programı boyunca temel İslami ilimlerin yanı sıra farklı branşları da okuyarak, konularda genel bir bilgi sahibi olurlar. Ancak, bu genel bilgi, bir konuda uzmanlaşmış bir akademisyenin bilgi ve becerileriyle kıyaslandığında sınırlıdır. Lisans sonrası eğitim ve uzmanlaşma, İslam bilimleri konusunda derinlemesine bir anlayışa sahip olmayı sağlayacaktır. Bu nedenle, Özbekistan hükümetinin İslam bilimleri konusunda uzmanlaşmış eğitim programlarının uygulanması, dini idare fetva bölümü hocalarının daha yetkin ve nitelikli olmalarına yardımcı olacak ve İslam dininin doğru bir şekilde öğretilmesine katkıda bulunacaktır. İslamî ilimler konusunda uzmanlaşmış akademisyenler, öğrencilerin eğitiminde büyük öneme sahiptirler ve ihtiyaç vardır. Bu uzmanlar, öğrencilere doğru bilgi ve anlayış sağlar, araştırmalar yapmaları için teşvik ederler ve İslam dini ve kültürünün güncel konuları hakkında bilgi verirler. Ayrıca, İslamî

ilimler konusunda uzmanlaşmış akademisyenlerin toplumda ve devlette danışmanlık, uzmanlık veya yöneticilik gibi rollerde de faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Medrese eğitim sistemiyle ilgili olarak, işletim maliyetlerini karşılamak için ücretli eğitim uygulaması devam edebilir, ancak aynı zamanda maddi açıdan dezavantajlı öğrencilerin medrese eğitimlerine erişimini kolaylaştırmak için burs ve diğer yardım programları da oluşturulabilir. Bu hem sosyal adaleti sağlamak hem de medreselerin işleyişine devam etmesini sağlamak açısından önemlidir. Özbekistan'daki medrese sistemi için eğitim modelleri ve finansman yöntemleri hakkında farklı seçenekler düşünülmeli ve bu seçenekler arasında bir denge kurulmalıdır.

Din görevlileri yetiştiren eğitim kurumlarının durumuyla ilgili tarih bilimi alanında küçük bir makale şeklinde yerli ve yabancı (Özbek, Rus) araştırmalar mevcuttur. Ancak bu, 1991-2021 yıllarında din görevlisi yetiştiren eğitim kurumlarının faaliyetlerinin çeşitli disiplinler alanında ayrı bir araştırma nesnesi olarak incelenmesine ihtiyaç vardır. Biz bu ihtiyacı bir nebze de olsa aydınlatmak amacıyla konuyu din eğitimi bakımından incelemeye çalıştık. Bu çalışmanın daha sonraki daha geniş çalışmalara başlangıç olacağını umuyoruz.

6. KAYNAKÇA VE EKLER

- Abashin, Sergey. "Tolstov S.P. Po Sledam Drevnekhorezmiiskoi Tsivilizatsii. M., L., 1948". Erişim 26 Temmuz 2022. https://www.academia.edu/45701051/%D0%A2%D0%BE%D0%BB%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2_%D0%A1_%D0%9F_%D0%9F%D0%BE_%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%BC_%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BC%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D1%86%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8_%D0%9C_%D0%9B_1948
- Abduqodirov D. "Imom Faxriddin Roziy Madrasasi". <https://madrasa.uz/>. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/490-imom-faxriddin-roziy.html>
- Abdurahimov, Yunus - Ünal, Asife. "Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Kur'an İlimleri". *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/Special Issue 1 (01 Ağustos 2016), 404-411.
- Abdurahimov A. *Özbek Müfessir Muhammed Sâdik Muhammed Yûsuf'un Tefsîr-İ Hilâl Adlı Eserinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Abduraxmonova J. "Pedagogical Education Cluster: Problems and Solutions". *O'zbekiston Tarixi Fanida Diniy Bag'rikenglikning Yoritilishi*. 1184-1188. Chirchik, Uzbekistan: Chirchiq davlat pedagogika instituti, ts.
- Abdülkerim Özeydin. "Canoğulları". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/154,155, 1993. <https://islamansiklopedisi.org.tr/canogullari>
- Ağari, Murat. "İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler". *Dini Araştırmalar* 7/21 (01 Haziran 2005), 237-264.
- Ajniş, Sadridin - Shimada, Shizuo. *Buhoro Inkilobining Tarihi*. Tokyo: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, The University of Tokyo, 2010.
- Akmalov SHI (ed.). *Dinshunoslik Fanidan O'quv Qo'llanma*. Toshkent: Toshkent irrigasiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muxandislari instituti "gumanitar fanlar" kafedrası, 2019.
- Akyürek, Yunus. "Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi" 22/1 (2013), 85-115.
- Alim K. "Mâverâünnehir". 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, ts.
- Alixojaev M. *Qo'qon Xonligining Madaniy Hayotida Maktab Va Madrasalarning Tutgan O'rni (1800-1876 Yy.)*. Toshkent: Mirzo Ulug'bek Nomıdagi O'zbekiston Milliy Universiteti, 2012.
- Askarov A. *Istoriya Proisxojdeniya Uzbekskogo Naroda*. çev. Bobometov T. O'zbekiston, 2018.
- Aslan. "Sovet ulemov". www.kbrdum.ru. Erişim 09 Şubat 2023. <https://www.kbrdum.ru/sovet-ulemov>
- Asrorova L. *Abu Hafş Kabir Buxoriy va Hanafiy fihi*. thk. İslomov Z. Toshkent: Toshkent Islom Universiteti, 2014.
- Asrorova L. *Buxoro Madrasalari Tarixidan*. Toshkent: Hilol-Nashr, 2016.
- Averyanov AP. Kertman L E. Krivoguz IM. Manusevich AYa. Manfred A Z. Orlov BA. Fursenko A A. *Yangi Tarix (Yeni Tarih) 1871-1917 Lisenin 9. sınıf için ders kitabı I. M. Krivoguz baskısı altında SSCB halk eğitimi devlet komitesi tarafından onaylandı*. Toshkent: O'qtuchi, 1989.

- Axmedov B. *Tarixdan Saboqlar*. Toshkent: O'qtuchi, 1994.
<https://www.natlib.uz/search/tot/result?si=TOTAL&st=KWRD&lmst=&lmsn=&lmt0=&q=%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%B4%D0%B0%D0%BD+%D1%81%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D2%9B%D0%BB%D0%B0%D1%80>
- Aybars, Pamir. "Türkler'in Geleneksel Dini Şamanizm'in Orta Asya Eski Türk Kamu Hukuku'na Etkisi". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/4 (2003), 1-1.
https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000507
- Azamat Z. *O'zbek Davlatchligi Tarixi*. Toshkent: Sharq, 2001.
- Azimov S, Sadridin SB. *Buxoroning Tabarruk Ziyoratgohlari*. Buxoro: Durdona, 2. Basım, 2012. <https://www.ziyouz.com/>
- Babahanov Sh. "Muftii Ziiauddinkhan ibn Eshon Babakhan: zhizn i deiatelnost / Sh. Babakhanov". Tashkent: Uzbekiston milliy ensiklopediyasi, 1999.
- Bartold V. *V Raboti po istoricheskoy geografii i istorii Irana*. Vostochnaya literatura, 2003.
- Beylur, Suat. *Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi*. 185. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2020.
- Bîrûnî. *Tanlangan asarlar 1 qadimdan qolgan yodgorliklar*. ed. Abdullaev A, Fayzullaev O. çev. Rasulov A. Toshkent: Fan, 1968. <https://www.natlib.uz/search/tot>
- Bîrûnî. *Tanlangan asarlar 1 qadimdan qolgan yodgorliklar*. ed. Abdullaev A - Fayzullaev O. çev. Rasulov A. Toshkent: Fan, 1968. <https://www.natlib.uz/search/tot>
- Bobobekov H. *Qo'qon Tarixi*. Maxpirat nomli O'rta Osiyo xalqlari tarixi instituti, O'zR FA "fan" nashriyoti, 1996.
- Bodariy DN. *Mükemmel Sarf Dersliği*. Tashkent: Maveraünnehr, 2009.
- Boymuratov T. *Magistratura Bo'limi "İqtisodiyot Nazariyasi" Kafedrası "İlmiy Tadqiqot Metodologiyasi" Fanidan O'quv-Uslubiy Majmua*. Tashkent: Moliya Instituti, 2018.
- buxdu.uz. "1917-1991 Yillarda O'zbekistonda Ta'lim Tizimi va Pedagogika Fani Rivoji". www.elib.buxdu.uz. Erişim 23 Nisan 2023.
<https://www.elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/14322-1917-1991-yillarda-o-zbekistonda-ta-lim-tizimi-va-pedagogika-fani-rivoji>
- Can M. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Merv Şehri (Kuruluşundan Tâhirîler Dönemine Kadar)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2016.
- Celal, Vahit. "Kitap ve Bilimsel Toplantı Değerlendirmeleri", 6.
- Çaya H. "Bolşevik Devrimi ve Orta Asyalı Müslüman Kadın: 1917-1950".
- Çelik R. "Şeybanilerin Kuruluşunda Çevre Devletlerle Mücadeleleri" 130/257 (Nisan 2022), 287-308.
- Davronbek. "Doğu kaynaklarında ölçü birimleri". [Http://N.Ziyouz.Com/](http://N.Ziyouz.Com/). 24 Ekim 2013. Erişim 03 Mart 2023. <http://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/qiziqarli-malumatlar/sharq-manbalarida-o-lchov-birliklari>
- Donuk Abdulkadir. "Cüveynive Moğul Mezalimi". *Tarih Dergisi İstanbul* 47 (2008), 47-57.
- Doygun, Meryem. "Hocend Müdafaası ve Bir Direniş Örneği: Timur Melik". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. <https://doi.org/10.35239/tariharastirmalari.948841>
- E Çelebi. "Stalin Dönemi'nde Özbekistan'da Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)".

- Erdoğan, Çoşkun. “Hârezm İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”. *Journal of Turkish Research Institute* 62 (01 Ocak 2018), 307-322. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat3894>
- Ergül, Sidar. “Özbekistan ve Özbekistan’daki İslâmî Hareketler”, 46.
- Eshov B, Haydarov M. *O‘zbekiston tarixi (Oliy o‘quv yurtlari nomutaxasis fakultetlari talabalari uchun darslik)*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta ta‘lim Vazirligi, Yangi asr avlodi., 2003.
- Eshov B, - Haydarov M. *O‘zbekiston tarixi (Oliy o‘quv yurtlari nomutaxasis fakultetlari talabalari uchun darslik)*. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta ta‘lim Vazirligi, Yangi asr avlodi., 2003.
- Eshov BJ vd. *O‘zbekiston Tarixi II Kitob (XIV asr o‘rtalaridan - XIX asr ikkinchi yarmigacha)*. Toshkent: Donishman Ziyo, 2020.
- Eshov BJ, Odilov AA. *O‘zbekiston tarixi eng qadimgi davrdan XIX asr o‘rtalarigacha*. ed. Murtazaeva RH. Toshkent, 2014.
- Eshov BJ - Odilov AA. *O‘zbekiston tarixi eng qadimgi davrdan XIX asr o‘rtalarigacha*. ed. Murtazaeva RH. Toshkent, 2014.
- Fahri Türk. “Tacikistan İslami Yeniden Doğuş Partisi: Köktencilikten İlmî İslama Anlayışına, “Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları dergisi”. *Başkent Üniversitesi* 9/18 (2014), 165-193.
- G, Çimen. *Kiril Harfli Tatar Alfabetesinin İmla Sorunları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Galina M. Yemelianova. “Eski Sovyetler Birliği’nde Radikal İslam”. *Routledge & CRC Press*. 2010. Erişim 08 Şubat 2023. <https://www.routledge.com/Radical-Islam-in-the-Former-Soviet-Union/Yemelianova/p/book/9780415673778>
- Gulamov, SS. *Oliy Ta‘lim Meyori Hujjatlar To‘lami*. Toshkent: Sharq Nashriyoti, 2001.
- Gumiliev LN. *Drevnie tyurkie*. Hayka, 1967.
- Gumilyov LN. “Velikii Tiurkskii Kaganat”. *Drevnie Tiurki (Eski Türkler)*. 504, 1967.
- Güler, Nagehan. “Cengiz Hân’ın Mâverâünnehir’i Zaptı (1220)”. *Anasay* 1 (31 Ağustos 2017), 15-36. <https://doi.org/10.33404/anasay.380440>
- Günay, Nasuh. “Bîrûnî’nin Dinler Tarihi’ne Katkısı”. *Milel ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi* 10/3 (Aralık 2013), 85-110.
- Güngörmez E. *Eski Türk Dini ve Türk İslam Kültürü Üzerindeki İzleri*. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Hasanboev O’. “O‘zbekistonda e‘tiqod erkinligini ta‘minlashda Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning faoliyati”. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Mahkemesinde Dini İşler Komitesi Resmi İnternet Sitesi. 20 Eylül 2022. Erişim 20 Eylül 2022. <https://religions.uz/uz/news/detail?id=544>
- Hasanboev O’. “O‘zbekistonda e‘tiqod erkinligini ta‘minlashda Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning faoliyati”. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Mahkemesinde Dini İşler Komitesi Resmi İnternet Sitesi. *religions.uz*. 20 Eylül 2022. Erişim 20 Eylül 2022. <https://religions.uz/uz/news/detail?id=544>
- HE, Fergani. *Mâverâünnehir tefsir geleneğinin 20. yüzyıldaki özellikleri: Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Tefsiri Hilâl*. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, 2022.
- Hoji IA, Ibrohimov N. *Markaziy Osiyoda İslom Madaniyati*. Toshkent: Sharq Nashriyoti, 2005.
- Hoshimov K. *O‘zbek pedagogikasi antologiyasi*. 2 Cilt. Toshkent: O‘qtuchi, 1995. <https://fergana.natlib.uz/search/detail/CATTOT000002496207?mainLink=/search/t>

- ot&briefLink=/search/tot/result?lmtsn=_A_q=%D0%9A.+%D2%B2%D0%BE%D1%88%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2_A_lmt0=_A_lmtst=_A_st=KWRD_A_si=TOTAL
- Imomnazarov M. *Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Milliy Istiqol G'oyasi Va Ma'naviyat Asoslari Kafedrasini Milliy Ma'naviyat Bosqichlari*. Toshkent, 2010.
- Inomov. *Özbekistan Müslümanlari İdaresi*. Tashkent: Maverünnahr, 2020.
- Izbullayeva GV. *Didaktik Asarlarda Madaniyat Maktabi va Pedagogik Qarashlarni O'rganish Tizimi*. Buxoro: Durdona, 2022.
- Izbullayeva GV. *Didaktik Asarlarda Madaniyat Maktabi va Pedagogik Qarashlarni O'rganish Tizimi*. Buxoro: Durdona, 2022.
- İsmailov M. *Şeyh Muhammed Sadik Muhammed Yusuf'un hayati ve eserleri*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, Lisans Tezi, 2000.
- Jumanazar A. *Buxoro ta'lim tizimida tarix*. Toshkent: Akademnashr, 2017.
- Kalaç, Rıdvan - Gezer, Arif. "Kudâme Ailesinden Ziyauddin El-Makdisî ve Hadis Literatürüne Katkısı".
- Kamalova. "Özbeklerin Ulusal Oluşumu". *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/2 (18 Aralık 2017), 160-173.
- Kamalova Z. "Özbeklerin Ulusal Oluşumu". *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Aralık 2017), 160-173.
- Kaşgarlı Mahmud - Atalay, Besim. *Divanü lûgat-it-Türk*. Ankara: Türk dil kurumu, 3. bsk., 1992.
- Kattayev K. *Samarqand Madrasalari va Ilmu Fan Rivoji*. Samarqand: Zarafshon, 2016.
- Kocaoglu Timur. "Türkistan'da Türkçe İlk Tiyatro Eseri: Mahmud Hoca Behbudî'nin Pederküş (Baba katili) Pyesi 1913". *Türklük Araştırmalar Dergisi*, 86.
- Komiljon Rakhimov. "Uluslararası 14. Ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam Ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -II-". ed. Murat Demirkol vd. C. 2. Ankara Yıldırım Beyazıt Yayınları: 2, 2020.
- Koordinatörlüğü, TRT Yeni Medya Kanal. "Diyanet İşleri Başkanlığı Özbekistan'da 30 bin Özbek Türkçesi mealli Kur'an-ı Kerim dağıttı - Avrasya'dan - Haber". *TRT Avaz*. Erişim 18 Şubat 2023. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/diyanet-isleri-baskanligi-ozbekistanda-30-bin-ozbek-turkcesi-mealli-kuran-i-ke/61406cb201a30ce34cf0dc88>
- Koroleva LA - Korolev AA. *Islam, Gosudarstvo, Obshchestvo v SSSR vo Vtoroi Polovine 1960-kh Pervoi Polovine 1980-kh gg.* Penza: Penzenskii Gosudarstvennyi Universitet Arkhitektury i Stroitelstva, 2014.
- Köprülüzade MF. "Türk — Moğol Şamanizminin Tasavvufi İslâm Tarikatları Üzerindeki Tesiri". *bilig-1/Bahar'96* 1 (1996).
- Kurbonov A. "Özbekistan'da Dinî Eğitim". *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya* 6. thk. O Köse. 79-93. Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.
- Leaman, Oliver (ed.). *The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy*. London: Bloomsbury Academic, 1. publ. in paperback., 2015.
- M Temum-Nefi Nasif-M.Diyab- Sultan M. "Durusul Belağa / دروس البلاغة (شموا) BELAĞAT / البلاغة". <https://www.sefkatyayincilik.com/urun/durusul-belaga-drws-lblg-shmw> Erişim 02 Şubat 2023.
- Mansur A. "İslom Ensiklopediyasi". Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Nashri, 2017. BP40 .I858 2017.
- Mavarounnahrdağı Madrasalar. "Hidoya (Mulla Qirg'iz) Madrasasi". <https://madrasa.uz/>. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/487-hidoya-mulla-qirgiz.html>

- Mavarounnahrdağı Madrasalar. “Ko’kaldosh Madrasasi”. <https://madrasa.uz/>. 21 Kasım 2022. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/485-kukaldosh-uquv-b.html>
- Mavarounnahrdağı Madrasalar. “Ko’kaldosh Madrasasi”. <https://madrasa.uz/>. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/485-kukaldosh-uquv-b.html>
- Mavarounnahrdağı Madrasalar. “Xadichai Kubro Madrasasi”. <https://madrasa.uz/>. 09 Mart 2017. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/491-xadichai-kubro-madrasasi.html>
- Mo’minova G. *O’zbekistonning Eng Yangi Tarixi*. Karşı: Fan va Ta’alim, 2021.
- Morgunov KA. *Sovetskaia Konfessionalnaia Politika i Musulmanskie Religioznye Organizatsii Orenburgskoi Oblasti v Poslevoennye Desiatiletia (1944-1991 Gg.)*. “Orta Asya’da Temsilden Fobiye İslâm”. ed. Dr. Muhammet Savaş Kafkasyalı. *Ahmet Yesevi Üniversitesi* 3 (2012), 1829-1874.
- Muhammad Mubashshir, Ahmad. *Islom Hazorasi*. Taşkent: Qaqnus media, 2018.
- Muhammad Siddiq. “Jo’ybori Kalon Madrasasi”. <https://madrasa.uz/>. yil 2015. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/492-juybori-kalon-mad.html>
- Muhammad Siddiq. “Mir Arab Madrasasi”. https://madrasa.uz. 09 Mart 2017. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/484-mirarab-madrasasi.html>
- Muhammad Siddiq. “Muhammad Beruniy Nomidagi Islom O’rta-Maxsus Bilim Yurti”. <https://madrasa.uz/>. 28 Ekim 2015. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/489-muhammad-beruniy.html>
- Muhammadjonov A. “O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi CH harfi”. 190. Toshkent: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent, 2004.
- Munavvarov Z. *Zamonamiz Ulamolari*. Tashkent: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg’armasi, 2001.
- Narshaxiy. *Buxoro Tarixi*. ed. O’rinboev A. çev. Rasulevniki A. Toshkent: Fan, 1966. https://namangan.natlib.uz/search/media/img/CAT000002336334?metsno=000000280530&fileid=M000000280530_FILE000001
- Niyazmetov A. “Movarounnahrda fiqh ilmining taraqqiyoti Islom huquqshunosligi”. xorazim.natlib.uz. 2020. Erişim 29 Temmuz 2022. <https://www.natlib.uz/search/tot/result?si=TOTAL&st=KWRD&lmtst=&lmtsn=&lmt0=&q=%D0%98%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%BC+%D2%B3%D1%83%D2%9B%D1%83%D2%9B%D1%88%D1%83%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8>
- Niyazmetov A. “Movarounnahrda fiqh ilmining taraqqiyoti Islom huquqshunosligi”. xorazim.natlib.uz. 2020. Erişim 29 Temmuz 2022. <https://www.natlib.uz/search/tot/result?si=TOTAL&st=KWRD&lmtst=&lmtsn=&lmt0=&q=%D0%98%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%BC+%D2%B3%D1%83%D2%9B%D1%83%D2%9B%D1%88%D1%83%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8>
- Normo‘min N. “Sovyet ve Bağımsız Özbekistan’da İslam’a Karşı Tutumu”. 11 Aralık 2014. Erişim 31 Ağustos 2022. https://www.bbc.com/uzbek/lotin/2014/12/141211_latin_religious_study
- O’, G’uzorov. “Xoja Buxoriy Islom Bilim Yurti”. <https://madrasa.uz/>. 22 Mart 2016. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrasa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/488-xoja-buxoriy-islom-bilim.html>
- Özel, Ahmet. “Mevlid: Tarihi ve dinî hükmü”. *Divan*.

- Özkan, Hasan Hüseyin. “Öğrenme Öğretme Modelleri Açısından Modüler Öğretim”, 12. Prozorov, Stanislav M. (ed.). *Babakhanovy // Islam na territorii byvšej Rossijskoj imperii*. Moskva: Nauka - Vostochnaja Literatura, 2003.
- Qoriev OA. *Farg'ona fiqh maktabi va Burhoniddin al-Marg'inoniy*. Toshkent: Fan, 2009. https://www.natlib.uz/search/tot/result?st=KWRD&si=TOTAL&q=%D0%9E.%D0%90.%D2%9A%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B5%D0%B2.+%D0%A4%D0%B0%D1%80%D2%93%D0%BE%D0%BD%D0%B0+%D1%84%D0%B8%D2%9B%D2%B3+%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%B8+%D0%B2%D0%B0+%D0%91%D1%83%D1%80%D2%B3%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B4%D0%B4%D0%B8%D0%BD+%D0%B0%D0%BB-%D0%9C%D0%B0%D1%80%D2%93%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B9.&folder_id=null&lmtst=&lmtsn=&lmt0=
- Rizvanova M. *Sovyet Sonrası Orta Asya'da Kadın: İmaj ve Gerçeklik*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2012.
- Ro'ziboyeva G. “Arabshohiyalar Sulolasi Davrida Xiva-Buxoro Munosabatlari Tarixi”. *Fan Tarixi Rivojiga Akademik A.R.Muhammadjonovning Qo'shgan Hissasi*. 456-459. Toshkent: Alişir Nevai'nin adını taşıyan Özbekistan Ulusal Kütüphanesi, 2020.
- Sagdullaev A vd. *O'zbekiston Tarixi: Davlat Va Jamiyat Tarakkiyoti*. Toshkent: Akademiya, 2000.
- Sagdullaev A vd. *O'zbekiston Tarixi: Davlat Va Jamiyat Tarakkiyoti*. Toshkent: Akademiya, 2000.
- Sagdullaev A, Mavlonov O',. *O'zbekistonda Davlat boshqaruvi tarixi (qadimgi davirlardan XIX asrning o'rtalariga qadar)*. thk. Murtazaeva RH. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat va Jamiyat Qurilishi Akademiyasi, 2006.
- Sagdullaev A, Mavlonov O',. *O'zbekistonda Davlat boshqaruvi tarixi (qadimgi davirlardan XIX asrning o'rtalariga qadar)*. thk. Murtazaeva RH. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Huzuridagi Davlat va Jamiyat Qurilishi Akademiyasi, 2006.
- Saidov ShJ. *Markaziy Osiyo Xalqlari Tarixi (Eng qadimgi davirlardan VII-VIII asrlargacha)*. ed. Is'haqov MM. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2014.
- Saidov ShJ, İshaqov MM. *Markaziy Osiyo Xalqlari Tarixi (Eng qadimgi davirlardan VII-VIII asrlargacha)*. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2014.
- Salmonov A. *Özbekistonda Sovyet Hakimiyetinin Dini Siyaseti: Kurgu ve Tarihin Gerçeği (1917-1960)*. Tashkent: Tafakkur Nashriyoti, 2015.
- Sherxonov S. “Din Eğitiminde Başarılanların Özeti”. *religions.uz*. 2016. Erişim 21 Kasım 2022. <https://religions.uz/news/detail?id=220>
- Shoniyozov K. *O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti "Ochiq Jamiyat Inistituti O'zbekistonga Madad Fondi"- Soros O'zbek Xalqining Shakillanish Jarayoni*. Toshkent: Sharq, 2001.
- Sodiqov H, Jo'raev N. *Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*. Toshkent: Sharq, 2011.
- Sodiqov, H - Jo'rayev, N. *Turkiston Chorizm mustamlakachiligi davrida*. Toshkent: Sharq, 2011.
- Sofi Olloyor. *Sabotul-Ojizin*. Toshkent: Cho'lpon, 1992. www.ziyouz.com kutubxonasi
- Sönmez K. “Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı Ve İslâm Düşüncesine Katkıları”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi I* (2002), 168-210.

- Suat Beylur. “Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan)”. ed. İlyas Erpay, 185.
- Şendere E. *Rusya Türklerinden Ahmed Hadi Maksudi (1868-1941)'nin Hayati ve Faaliyetleri*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Genel Türk Tarihi Programı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ṭahhān, Maḥmūd aṭ-. *Yeni hadis usûlü: Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*. çev. Cemal Ağırman. İstanbul: Rağbet, 2013.
- Taşgaıl A. “Karahıtaylar - TDV İslâm Ansiklopedisi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. Erişim 01 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karahitaylar>
- Teke T. *Özbek Sahası Türk Destanlarında Kadın*. Bartın: Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.
- Timur. *Timur'un Günlüğü “Tüzükat-ı Timur”*. çev. Şakirov K. İnsan Yayınları, 2010.
- Tolstov SP. *Osnovnie problemi etnogeneza narodov Sredney Azii*, 1947.
- Tolstova SP vd. *O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Tarix va Arxeologiya İnstitutini “O'zbekiston SSR Tarixi I”*. Toshkent: O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Nashriyoti, 1955.
- To'raev H. *Buxoro tarixi*. ed. Rajabov Q. Buxoro: Durdona, 2020.
- To'raqulov M. “Sayyid Muhyiddin Maxdum O'rta Maxsus Islom Bilim Yurti”. <https://madrassa.uz/>. 09 Mart 2017. Erişim 22 Kasım 2022. <https://madrassa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/486-sayyid-muxyiddin-mahdum.html>
- Tuyg'unovich F. “O'zbekiston Respublikasida Diniy Ta'lim va Uning Huquqiy Asoslari”. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* Volume 1 | Issue 11 (Aralık 2021). <http://www.oriens.uz/>
- Uğur. “TDV ve DİTİB, Özbekistan'da Ramazan yardımlarını tamamladı”. *Türkiye Diyanet Vakfı Resmi Web Sitesi* (blog), 02 Nisan 2022. <https://tdv.org/tr-TR/tdv-ve-ditib-ozbekistanda-ramazan-yardimlarini-tamamladi/>
- Umar Idrisov. “ID «Medina» — Bukharskie vospominaniia. 20 let sluzheniia imamom”. <https://idmedina.ru>. 11 Şubat 2009. Erişim 09 Şubat 2023. <https://idmedina.ru/books/encyclopedia/?733>
- Usmankhodzhaev, Amirsaidkhan. *Zhizn' muftiev Babakhanovykh: sluzhenie vozrozhdeniü İslama v Sovetskom Soiüze*. Moskva ; Nizhnii Novgorod: Medina, 2008.
- Usmonova Q vd. *O'zbekiston Tarixi Oliy o 'quv yurtlari barcha bakalavr yo 'nalishlari uchun (tarix yo 'nalishidan tashqari) darslik*. ed. Ro'zimuhammad B. Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2006.
- Usmonova Q vd. *O'zbekiston Tarixi Oliy o 'quv yurtlari barcha bakalavr yo 'nalishlari uchun (tarix yo 'nalishidan tashqari) darslik*. ed. Ro'zimuhammad B. Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2006.
- Xalilova, ZE. *1945-1991 Yillarda O'zbekistonda Islom Dini Ta'limining Holati va Tarixshunosligi*. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi tarix instituti, Doctor Of Philosophy, 2019. www.natlib.uz
- Xalilova ZE. *1945-1991 Yillarda O'zbekistonda Islom Dini Ta'limining Holati va Tarixshunosligi*. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi tarix instituti, Doctor Of Philosophy, 2019. www.natlib.uz
- Xalilova, ZE. “1945-1991 yillarda O'zbekistonda Islom dini ta'limining holati va tarixshunosligi”. <https://www.natlib.uz>. 2019. Erişim 11 Ocak 2023. https://www.natlib.uz/search/media/img/CAT000003557782?metsno=000000049051&fileid=M000000049051_FILE000001

- Xasanova G. “Özbekistan, Japonya ve Güney Kore mesleki eğitim sistemlerinin özellikleri”. *Modern Eğitim (Özbekistan)* 3 (2018), 23-28.
- Xolmatov H. “Markaziy Osiyoda Madrasalarning Paydo Bo‘lish Tarixi”. <https://www.bukhari.uz>. *Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi* (blog), 09 Ocak 2023. <https://www.bukhari.uz/?p=26144&lang=oz>
- Xursandov O. “Samarqand Hadis ve Kalom Ilmi Maktablarining Ijtimoiy Ahamiyati”. *Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi* (blog), 19 Temmuz 2022. <https://www.bukhari.uz/?p=23040&lang=oz>
- Yıldırım Yavuz. “Semerkant-Registan Külliyesi ve Onarımı”.
- Yo‘ldoshxo‘jaev H. *O‘zbekiston Ulamolari*. Toshkent: Movarounnahr, 2015. <https://www.natlib.uz/search/tot/result?si=TOTAL&st=KWRD&lmst=&lmsn=&lm0=&q=%D0%8E%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BD+%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B8>
- Zakirov, A. A. vd. “Rusya İmparatorluğu’nun Volga-Ural bölgesinde dini reformizm ve Ceditçilik (XIX - XX yüzyılın başları)”. *Orientalistica* 5/3 (29 Eylül 2022), 543-556. <https://doi.org/10.31696/2618-7043-2022-5-3-543-556>
- Zengin, Zeki Salih. “İslam Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: islam’da Eğitim ve Öğretim”. *Din Eğitimi*. Ankara: Grafiker Yayınları, ts.
- Zengin, Zeki Salih. *Din eğitimi el kitabı*. 19-35. Ankara: Grafiker Yayınları, Gözden geçirilmiş 6. Baskı., 2017.
- Ziyoyev H. *O‘zbekiston Mustaqilligi Uchun Kurashlar Tarixi*. Sharq Nashriyoti, 2001.
- Ziyoyev H. *O‘zbekiston Mustaqilligi Uchun Kurashlar Tarixi*. Sharq Nashriyoti, 2001.
- “1 O‘zR MDA, R-2574-jamg‘arma, 1-ruyxat, 100-yig‘majild, 1-2 - varaklar.”, ts.
- “22.05.2017 tarih ve 304 sayılı. Yüksek öğrenim sonrası eğitim sistemini daha da iyileştirmeye yönelik tedbirler hakkında”. Erişim 28 Nisan 2023. <https://lex.uz/docs/3213410?ONDATE=07.11.2020>
- “Akademik litsey - IIAU”. <https://iiau.uz>. Erişim 31 Ocak 2023. <https://iiau.uz/oz/news/101>
- “Allahşükür Paşazade”. *Vikipedi*, 30 Nisan 2022. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Allah%C5%9F%C3%BCk%C3%BCr_Pa%C5%9Fazade&oldid=27669410
- www.ziyouz.uz. “Buhara Emirliği’nin yağmalanmış altınları”, 02 Mart 2012. <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/yurt-boynidagi-qilich-yoki-istilo/buxoro-amirligining-talangan-oltinlari/>
- “Central Asian world cities”. 18 Ocak 2012. Erişim 24 Nisan 2023. <https://web.archive.org/web/20120118054002/https://faculty.washington.edu/modelski/CAWC.htm>
- “Ders Saatleri – oliymahad.uz”. <https://oliymahad.uz>. Erişim 17 Ocak 2023. <https://oliymahad.uz/darsjadvali>
- Hidoyat.uz. “Dini eğitim kurumlarına girişler açıklandı”. Erişim 06 Şubat 2023. <https://hidoyat.uz/9863/>
- <https://fayllar.org>. “Diniy konfessiya – muayyan diniy ta’limot doirasida shakllangan va o‘ziga xos xususiyatlarga ega e’tiqod va ushbu e’tiqodga ergashuvchilar jamoasi”. Erişim 15 Şubat 2023. <https://fayllar.org/diniy-konfessiya--muayyan-diniy-talimot-doirasida-shakllangan.html>
- diyanet.gov.tr. “Diyanet İşleri Başkanı Erbaş, Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev ile görüştü...”. Erişim 18 Şubat 2023. <https://diyanet.gov.tr/fr-FR/Institutionnel/d%C3%A9tail/10949/diyanet-isleri-baskani-erbas-ozbekistan-cumhurbaskani-mirziyoyev-ile-gorustu>

- <https://maxdum.uz>. “Eğitim Kurumu Tarihi - Seyyid Muhyiddin Mahdum Ortaöğretim Özel İslami Eğitim Kurumu”. Erişim 14 Ocak 2023. <https://maxdum.uz/bilim-yurti-tarixi/>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “el-Âcurrûmiyye”. 18 Ocak 2023. Erişim 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-acurrumiyye>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “el-Akîdetü’t-Tahâviyye”. Erişim 07 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-akidetut-tahaviyye>
- Vikilug‘at*, 04 Nisan 2021. <https://uz.wiktionary.org/w/index.php?title=elat&oldid=565181>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “el-Beykûniyye”. 18 Ocak 2023. Erişim 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-beykuniyye>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “el-Ferâizü’s-Sirâciyye”. 04 Şubat 2023. Erişim 04 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-ferazis-siraciyye>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “el-Fevzü’l-Kebîr”. 17 Ocak 2023. Erişim 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-fevzul-kebir>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “el-Înâye”. 17 Ocak 2023. Erişim 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-inaye>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “el-Kâfiye”. 07 Şubat 2023. Erişim 07 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-kafiye>
- “el-Muhtasar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-muhtasar--kuduri>
- “el-MUHTASAR”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-muhtasar--kuduri>
- <http://dumrt.ru>. “Gabdulla khəzrət Galiulla / Shəkheslər / TR MDN turynda | Tatarstan Жәмһурияте мәселмәһарының Диниә нәзарәте”. Erişim 09 Şubat 2023. http://dumrt.ru/about-us/muftis/muftis_6.html
- <https://madrassa.uz>. “Hidaye (Molla Kırgız) Medresesi”. Erişim 14 Ocak 2023. <https://madrassa.uz/uzbda-ishlab-turgan-madrasalar/487-hidoya-mulla-qirgiz.html>
- <https://www.edu.uz/>. “Higher educational institutions”. Erişim 08 Şubat 2023. <https://www.edu.uz/en/otm/index>
- “Integrated Search | National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi”. Erişim 02 Temmuz 2022. <https://www.natlib.uz/search/tot/result?pn=8&lmtsn=&q=%D0%AE%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BA+%D0%BC%D0%B0%D1%8A%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82+%E2%80%93%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D0%BC%D0%B0%D1%81+%D0%BA%D1%83%D1%87&lmtst=&lmt0=&st=KWRD&si=TOTAL>
- Islam v SSSR*. haz. Ibragimov X (Belgesel, 1980). *Nauchno populyarnix i dokumentalnix filmov* *uzbekistana*. https://www.youtube.com/watch?v=b0toyJIREh0&ab_channel=IslomDunyosi
- <https://oliygoh.uz>. “Islom institutiga yangi rektor tayinlandi”. Erişim 27 Ocak 2023. <https://oliygoh.uz/post/islom-institutiga-yangi-rektor-tayinlandi>
- “İmam Buhari’nin adını taşıyan Taşkent İslam Enstitüsü’nün web sitesi”. <https://Oliymahad.Uz/>. Erişim 17 Ocak 2023. <https://oliymahad.uz/>
- “İrşad Kitabevi - Hanefi Fıkhı - Fethu Babil’l-İnaye”. 17 Ocak 2023. Erişim 18 Ocak 2023. <https://www.irsad.com.tr/urun/fethu-babil-inaye-fth-bb-l-ny-2>
- <https://arabic.uz>. “Kâfiye’nin yazarı kimdir?” Erişim 07 Şubat 2023. <https://arabic.uz/maqolalar/355-kofiya-muallifi.html>
- “‘Ko’kaldosh’ O’rta Maxsus Islom Ta’lim Muassasası Haqida — kukaldosh.uz”. Erişim 13 Ocak 2023. <https://kukaldosh.uz/19/05/2022/8262>

- “Kur’an-ı Kerim tilavetinde icaze”. <https://OliyMahad.Uz>. Erişim 28 Ocak 2023. <https://oliymahad.uz/27944>
- “Madrasa Haqida — Xoja Buxoriy O’rta Maxsus Bilm Yurti”. Erişim 14 Ocak 2023. https://xojabuxoriy.uz/?page_id=183
- <https://www.buxhari.uz>. “Markaziy Osiyoda Madrasalarning Paydo Bo‘lish Tarixi - Imom Buxoriy Xalqaro Ilmiy-Tadqiqot Markazi”. Erişim 21 Ocak 2023. <https://www.buxhari.uz/?p=26144&lang=oz>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl”. Erişim 28 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medarikut-tenzil-ve-hakaikut-tevil>
- “Miftâhu’l-Ulûm - TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 15 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/miftahul-ulum>
- <https://mirarabmadrasa.uz>. “Mirarabmadrasa”. Erişim 15 Ocak 2023. <https://mirarabmadrasa.uz/uz/news/7>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “Mişkâtü’l-Mesâbih”. 17 Ocak 2023. Erişim 17 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/miskatul-mesabih>
- “Modul ta’lim tizimi – oliymahad.uz”. <https://OliyMahad.Uz>. Erişim 17 Ocak 2023. <https://oliymahad.uz/24642>
- “Mudarris-Seyyid Muhyiddin Mahdum ortaöğretim özel islami eğitim kurumu sitesi maxdum.uz”. Erişim 14 Ocak 2023. <https://maxdum.uz/mudarrislar/>
- “Muftii Ponchaev Zh.N. | Dukhovnoe upravlenie musulman Sankt-Peterburga i Severo-Zapadnogo regiona Rossii”, 24 Aralık 2014. <https://dum-spb.ru/muftij-ponchaev-zh-n>
- “Navkar”. *Vikipediya*, 20 Kasım 2021. <https://uz.wikipedia.org/w/index.php?title=Navkar&oldid=2386534>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “NİHÂYETÜ’L-UKÛL”. Erişim 15 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nihayetul-ukul>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “Nöker - TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 17 Temmuz 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/noker>
- “O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 ortiq so‘z va so‘z birikmasi.” thk. Madvaliyev A. Tashkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008 2006. O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta’lim to‘g‘risida, O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta’lim to‘g‘risida. Erişim 31 Ocak 2023. Erişim 31 Ocak 2023. <https://lex.uz/docs/-5013007>
- lex.uz. “O‘RQ-637-coH 23.09.2020. Ta’lim to‘g‘risida”. Erişim 23 Nisan 2023. <https://lex.uz/docs/-5013007>
- “O‘RQ-699-coH 05.07.2021. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to‘g‘risida”. Erişim 24 Nisan 2023. <https://lex.uz/docs/-5491534>
- “O‘zbekiston musulmonlari idorasi arxivi. 171-jamg‘arma. Bayonnomalar; 1990 yilda ta’limda o‘qitishning yangi metodlarini joriy etilishi va xalqaro darajadagi o‘qishni tashkil etishdagi o‘zgarishlar diniy boshqarmaning rahbari Muhammad Sodiq nomi bilan bog‘liqligi keltiriladi. Islam na territorii byvshei Rossiiskoi imperii. Entsiklopedicheskii slovar. Vyp.4. - M.: Vostochnaia literatura RAN 2003. - S. 53-55.”, ts.
- <https://academy.uz/>. “O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi”. Erişim 08 Şubat 2023. <https://academy.uz/>
- constitution.uz. “O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi”. Erişim 24 Nisan 2023. <https://constitution.uz/oz/site/search?page=5>
- <https://constitution.uz/oz>. “O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi”. Erişim 13 Şubat 2023. <https://constitution.uz/oz>

- “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi”. Erişim 23 Nisan 2023. <https://edu.uz/uz>
- “O‘zR MDA, R-2456-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 585-yig‘majild, 71-78 - varaqlar; O‘zR MDA, R-2456-jamg‘arma, 1 - ro‘yxat, 461-yig‘majild, 30-40 - varaqlar.”, ts.
- “O‘zR MDA, R-2456-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 622-yig‘majild, 50-51 - varaqlar.”, ts.
- Özbekistan Müslümanları İdaresi*. thk. Inomov I. Tashkent: Maveraünnehr, 2020.
- “Özbekistan Ulusal Ansiklopedisi.” 40. 5, ts.
- “Özbekistan‘da eğitim”. *Vikipedi*, 14 Mart 2022. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C3%96zbekistan%27da_e%C4%9Fitim&oldid=27301547
- Pamyatniki islama v SSSR* (Belgesel, 1980). *Nauchno populyarnix i dokumentalnih filmov uzbekistana*. https://www.youtube.com/watch?v=93L4feLbg34&ab_channel=totalarch
- Pew-Templeton Global Religious Futures Project. Religious Affiliation (2010- All Religious Groups) Religious Affiliation Over Time*. Washington: Pew Araştırma Merkezi, 2022. <https://religions.uz/>.
- “PQ-4436-сон 04.09.2019. Diniy-ma‘rifiy soha faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”. Erişim 01 Şubat 2023. <https://lex.uz/ru/docs/-4500897>
- “Proselitizm”. *Vikipedi*, 01 Temmuz 2021. <https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Proselitizm&oldid=25707190>
- <http://muslim-penza.ru>. “RDUM Penzenskoi oblasti”. Erişim 09 Şubat 2023. <http://muslim-penza.ru/>
- <https://cdum.ru>. “RDUM Ulianovskoi oblasti”. Erişim 09 Şubat 2023. <https://cdum.ru/rdum/history/d/3359/>
- “Revaiul Beyan Tefsir Ayat Ahkam Minel Kuran‘ Kitabının Hatimnâmesi”. [Http://Mehrob.Uz](http://Mehrob.Uz). Erişim 28 Ocak 2023. <http://mehrob.uz/article/225>
- “Shayx Ismoil Maxdum // Zamonamiz ulamolari. Imom al-Buxoriy xalqaro jamg‘armasi / taxr. 3.Munavvarov va boshq. - Toshkent, 2001. - B. 26-55.”, ts.
- “Suriyeli alim Muhammed Ali es-Sabuni Yalova‘daki evinde vefat etti”. Erişim 28 Ocak 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriyeli-alim-muhammed-ali-es-sabuni-yalovadaki-evinde-vefat-etti/2181442>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “ŞÂŞÎ, Ebû Ali”. Erişim 07 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sasi-ebu-ali>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “Ta‘Lîmü‘l-Müteallim”. 18 Ocak 2023. Erişim 18 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/talimul-muteallim>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “Teftâzânî”. 28 Ocak 2023. Erişim 28 Ocak 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teftazani>
- “Tojiev A. Murodxo‘ja Solihiy kim bo‘lgan? // Hidoyat. - 2012, 7-son. - B. 28-29.”, ts. (o‘zrpda fvb, 1-fond, 6-ro‘yxat, 82-ish, 8-varak.), (O‘zrpda fvb, 1-fond, 6-ro‘yxat, 82-ish, 8-varak.).
- ВЗГЛЯД.РУ. “U imama «tatarskoi» mecheti obnaruzhili opravdanie terrorizmu”. Erişim 09 Şubat 2023. <https://vz.ru/society/2016/7/12/821098.html>
- “Ushel iz zhizni eks-muftii Bashkortostana — Pravda PFO”, 07 Temmuz 2019. <https://pravdapfo.ru/news/93396-ushel-iz-zhizni-eks-muftiy/>
- Uzbekistan 2019 International Religious Freedom Report*. United States Department of State: Office of International Religious Freedom, 2019. <http://muslime-penza.ru>.
- “V pamiati musulman Muftii Aiub khazrat Deberdeev navsegda ostanetsia dukhovnym liderom s aktivnoi zhiznennoi pozitsiei”. Erişim 09 Şubat 2023. <http://muslime-penza.ru/index.php/news/2323-2013-02-16-13-45-01>

uzedu.uz. “Vazirlik haqida”. Erişim 27 Nisan 2023. <https://uzedu.uz/uz/page/about>
TDV İslâm Ansiklopedisi. “Ziyâeddin el-Makdisî”. Erişim 02 Şubat 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ziyaeddin-el-makdisi>
Muslim World League. “الصفحة غير موجودة | رابطة العالم الإسلامي”. Erişim 30 Ocak 2023.
<https://www.themwl.org/Bodies/default.aspx>
Ts. O’zR MDA, R-2574-jamg’arma, l-ro’yxat, 82-yig’majild, 1 - varaq.

2022-2023 O'QUV YILI I-KURSLAR DARS JADVALI

h/k	t/r	101-guruh	x/r	102-guruh	x/r	103-guruh	x/r
Dushanba	1	Axborot va murabbiylik I.Eshniyozov	16	Axborot va murabbiylik M.Madraximov	42	Axborot va murabbiylik U.Tojiqulov	43
	2	Qur'oni Karim S.Buzrukxonov	16	Arab-tili mutolaa M.Madraximov	42	Arab-tili sarf U.Tojiqulov	43
	3	Arab-tili mutolaa I.Eshniyozov	16	Ingliz-tili F.Ataullaev	42	Informatika A.Alimov	43
	4	Informatika A.Alimov	16	Qur'oni Karim S.Buzrukxonov	42	Arab-tili mutolaa U.Tojiqulov	43
Seshanba	1	Rus-tili D.Aibov	16	Arab-tili sarf M.Madraximov	42	Ingliz-tili F.Ataullaev	43
	2	Hattotlik I.Mamatov	16	Rus-tili D.Aibov	42	Arab-tili sarf U.Tojiqulov	43
	3	Arab-tili sarf I.Eshniyozov	16	Hattotlik I.Mamatov	42	Rus-tili D.Aibov	43
Chorshanba	1	Arab-tili sarf I.Eshniyozov	16	Arab-tili sarf M.Madraximov	42	Qur'oni Karim S.Buzrukxonov	43
	2	Dinshunoslik J.Ismatov	16	Dinshunoslik J.Ismatov	42	Dinshunoslik J.Ismatov	43
	3	Qur'oni Karim S.Buzrukxonov	16	Arab-tili mutolaa M.Madraximov	42	Hattotlik I.Mamatov	43
Payshanba	1	Arab-tili sarf I.Eshniyozov	16	Fiqh K.Mirzaev	42	Arab-tili sarf U.Tojiqulov	43
	2	Fiqh K.Mirzaev	16	Informatika A.Alimov	42	Arab-tili mutolaa U.Tojiqulov	43
	3	Arab-tili mutolaa I.Eshniyozov	16	Qur'oni Karim S.Buzrukxonov	42	Fiqh K.Mirzaev	43
Juma	1	Ingliz-tili F.Ataullaev	16	Arab-tili mutolaa M.Madraximov	42	Qur'oni Karim S.Buzrukxonov	43
	2	Mazhablar va yo'nalishlar				J.Ahmedov	33
	3	Arab-tili sarf I.Eshniyozov	16	Arab-tili sarf M.Madraximov		Arab-tili mutolaa U.Tojiqulov	43
Shanba	1	Arab-tili mutolaa I.Eshniyozov	16	Arab-tili sarf M.Madraximov	42	Arab-tili sarf U.Tojiqulov	43
	2	Huquqshunoslik				X.Botirov	33
	3	Jismoniy tarbiya				B.Rasulov	33

Şekil 6.1, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 akademik dönem 1. Sınıf ders programı

ONAYLIYORUM
 "Kokaldosh" ortaöğretim
 İslami eğitim kurumu müdürü
 M. Nasriyev
 " " 2022

2022-2023 Eğitim Öğretim Yılı 1. Sınıflar Ders Programı

h/k	t/r	101-gurup	x/r	102-gurup	x/r	103-gurup	x/r
Pazartesi	1	Kur'an-ı Kerim S.Buzrukxonov	16	Arab Dili Mütalaa M.Madraximov	42	Arab Dili Sarf U.Tojiqulov	43
	2	Bilgi ve koçluk (mürebblilik) I. Eshniyozov	16	Bilgi ve koçluk (mürebblilik) M.Madrakhimov	42	Bilgi ve koçluk U.Tacikulov	43
	3	Arab Dili Mütalaa I.Eshniyozov	16	İngiliz Dili F.Ataullaev	42	Bilgisayar bilimi A.Alimov	43
	4	Bilgisayar bilimi A.Alimov	16	Kur'an-ı Kerim S.Bozrukhanov	42	Arab-tili mutolaa U.Tojiqulov	43
Sali	1	Rus Dili D.Aibov	16	Arab-Dili Sarf M.Madraximov	42	İngiliz Dili F.Ataullaev	43
	2	Hattatlık I.Mamatov	16	Rus Dili D.Aibov	42	Arab Dili Sarf U.Tojiqulov	43
	3	Arab Dili aSrf I.Eshniyozov	16	Hattatlık I.Mamatov	42	Rus Dili D.Aibov	43
Çarşamba	1	Arab Dili Sarf I.Eshniyozov	16	Arab Dili Sarf M.Madraximov	42	Kur'an-ı Kerim S.Buzrukxonov	43
	2	Dinshunoslik (Din Bilimleri) J.Ismatov	16	Dinshunoslik (Din Bilimleri) J.Ismatov	42	Dinshunoslik (Din Bilimleri) J.Ismatov	43
	3	Kur'an-ı Kerim S.Buzrukxonov	16	Arab Dili Mütalaa M.Madraximov	42	Hattatlık I.Mamatov	43
Perşembe	1	Arab Dili Sarf I.Eshniyozov	16	Fkih K.Mirzaev	42	Arab Dili Sarf U.Tojiqulov	43
	2	Fiqh K.Mirzaev	16	İnformatika (Bilgisayar) A.Alimov	42	Arab Dili Mütalaa U.Tojiqulov	43
	3	Arab Dili Mütalaa I.Eshniyozov	16	Kur'an-ı Kerim S.Buzrukxonov	42	Fkih K.Mirzaev	43
Cuma	1	İngiliz Dili F.Ataullaev	16	Arab Dili Mütalaa M.Madraximov	42	Kur'ani Kerim S.Buzrukxonov	43
	2	Mezhepler ve Yönler		J.Ahmedov			33
	3	Arab Dili Sarf I.Eshniyozov	16	Arab Dili Sarf M.Madraximov		Arab Dili Mütalaa U.Tojiqulov	43
Cumartesi	1	Arab Dili Mütalaa I.Eshniyozov	16	Arab Dili Sarf M.Madraximov	42	Arab Dili Sarf U.Tojiqulov	43
	2	Hukuk		X.Botirov			33
	3	Beden eğitimi		B.Rasulov			33

Eğitim İşlerinden Sorumlu Müdür Yardımcısı

N.Djalolov

Şekil 6.2, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 akademik dönem 1. Sınıf ders programı

2022-2023 O'QUV YILI 2-KURSLAR DARS JADVALI

h/k	t/r	201-guruh	x/r	202-guruh	x/r	203-guruh	x/r	204-guruh	x/r
Dushanba	1	Axborot va murab... F.Asatullaev	48	Axborot va murab.. D.Rahmonaliev	47	Axborot va murab.. X.Boyxo'rozov	46	Axborot va murab... I.Ro'ziqulov	44
	2	Fiqh Q.Umarov	48	Islom-tarixi I.Ro'ziqulov	47	Arab-tili nahv F.Asatullaev	46	Ingliz-tili F.Atullaev	44
	3	Qur'oni Karim B.Xoldorov	48	Fiqh Q.Umarov	47	Islom-tarixi I.Ro'ziqulov	46	Qur'oni Karim A.Abdullaev	44
	4	Ingliz-tili F.Atullaev	48	Qur'oni Karim D.Rahmonaliev	47	Arab-tili mutolaa X.Boyxo'rozov	46	Fiqh Q.Umarov	44
Seshanba	1	Hadis A.Xolmurodov	48	Arab-tili nahv F.Asatullaev	47	Fiqh Q.Umarov	46	Muhovara A.Abdullaev	44
	2	Arab-tili nahv F.Asatullaev	48	Hadis A.Xolmurodov	47	Aqoid X.Boyxo'rozov	46	Fiqh Q.Umarov	44
	3	Aqoid X.Boyxo'rozov	48	Muhovara A.Abdullaev	47	Hadis A.Xolmurodov	46	Arab-tili nahv S.Umarov	44
Chorshanba	1	Rus-tili D.Aibov	48	Tafsir Sh.Kamolov	47	Qur'oni Karim A.Abdullaev	46	Hadis A.Jumaboev	44
	2	Islom-tarixi I.Ro'ziqulov	48	Hadis A.Xolmurodov	47	Tafsir Sh.Kamolov	46	Aqoid X.Boyxo'rozov	44
	3	Tafsir N.Djalolov	48	Aqoid X.Boyxo'rozov	47	Rus-tili D.Aibov	46	Tafsir Sh.Kamolov	44
Payshanba	1	Fiqh Q.Umarov	48	Tafsir Sh.Kamolov	47	Arab-tili nahv F.Asatullaev	46	Arab-tili nahv S.Umarov	44
	2	Arab-tili mutolaa F.Asatullaev	48	Fiqh Q.Umarov	47	Tafsir Sh.Kamolov	46	Qur'oni Karim A.Abdullaev	44
	3	Muhovara A.Abdullaev	48	Arab-tili mutola D.Rahmonaliev	47	Fiqh Q.Umarov	46	Hadis A.Jumaboev	44
Juma	1	Geografiya Sh.Xolmurodov							33
	2	Tafsir N.Djalolov	48	Ingliz-tili F.Atullaev	47	Hadis A.Xolmurodov	46	Islom-tarixi I.Ro'ziqulov	44
	3	Hadis A.Xolmurodov	48	Qur'oni Karim D.Rahmonaliev	47	Ingliz-tili F.Atullaev	46	Arab-tili mutolaa F.Asatullaev	44
Shanba	1	Falsafa M.Xo'jaev							33
	2	Arab-tili nahv F.Asatullaev	48	Rus-tili D.Aibov	47	Muhovara A.Abdullaev	46	Tafsir Sh.Kamolov	44
	3	Qur'oni Karim B.Xoldorov		Arab-tili nahv F.Asatullaev		Qur'oni Karim A.Abdullaev		Rus-tili D.Aibov	

Şekil 6.3, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 akademik dönem 2. Sınıf ders programı

2022-2023 O'QUV YILI 2-KURSLAR DARS JADVALI

h/k	t/r	201-guruh	x/r	202-guruh	x/r	203-guruh	x/r	204-guruh	x/r	
Dushanba	1	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	48	Islom-tarixi <i>I.Ro'ziqulov</i>	47	Arab-tili nahv <i>F.Asatullaev</i>	46	Ingliz-tili <i>F.Ataullaev</i>	44	
	2	<i>Axborot va murab...</i> <i>F.Asatullaev</i>	48	<i>Axborot va murab..</i> <i>D.Rahmonaliev</i>	47	<i>Axborot va murab..</i> <i>X.Boyxo'rozov</i>	46	<i>Axborot va murab...</i> <i>I.Ro'ziqulov</i>	44	
	3	Qur'oni Karim <i>B.Xoldorov</i>	48	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	47	Islom-tarixi <i>I.Ro'ziqulov</i>	46	Qur'oni Karim <i>A.Abdullaev</i>	44	
	4	Ingliz-tili <i>F.Ataullaev</i>	48	Qur'oni Karim <i>D.Rahmonaliev</i>	47	Arab-tili mutolaa <i>X.Boyxo'rozov</i>	46	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	44	
Seshanba	1	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	48	Arab-tili nahv <i>F.Asatullaev</i>	47	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	46	Muhovara <i>A.Abdullaev</i>	44	
	2	Arab-tili nahv <i>F.Asatullaev</i>	48	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	47	Aqoid <i>X.Boyxo'rozov</i>	46	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	44	
	3	Aqoid <i>X.Boyxo'rozov</i>	48	Muhovara <i>A.Abdullaev</i>	47	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	46	Arab-tili nahv <i>S.Umarov</i>	44	
	4	Falsafa <i>D.Bozorov</i>								44
Chorshanba	1	Rus-tili <i>D.Aibov</i>	48	Tafsir <i>Sh.Kamolov</i>	47	Qur'oni Karim <i>A.Abdullaev</i>	46	Hadis <i>A.Jumaboev</i>	44	
	2	Islom-tarixi <i>I.Ro'ziqulov</i>	48	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	47	Tafsir <i>Sh.Kamolov</i>	46	Aqoid <i>X.Boyxo'rozov</i>	44	
	3	Tafsir <i>N.Djalolov</i>	48	Aqoid <i>X.Boyxo'rozov</i>	47	Rus-tili <i>D.Aibov</i>	46	Tafsir <i>Sh.Kamolov</i>	44	
Payshanba	1	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	48	Tafsir <i>Sh.Kamolov</i>	47	Arab-tili nahv <i>F.Asatullaev</i>	46	Arab-tili nahv <i>S.Umarov</i>	44	
	2	Arab-tili mutolaa <i>F.Asatullaev</i>	48	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	47	Tafsir <i>Sh.Kamolov</i>	46	Qur'oni Karim <i>A.Abdullaev</i>	44	
	3	Muhovara <i>A.Abdullaev</i>	48	Arab-tili mutola <i>D.Rahmonaliev</i>	47	Fiqh <i>Q.Umarov</i>	46	Hadis <i>A.Jumaboev</i>	44	
Juma	1	Geografiya <i>Sh.Xolmurodov</i>								33
	2	Tafsir <i>N.Djalolov</i>	48	Ingliz-tili <i>F.Ataullaev</i>	47	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	46	Islom-tarixi <i>I.Ro'ziqulov</i>	44	
	3	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	48	Qur'oni Karim <i>D.Rahmonaliev</i>	47	Ingliz-tili <i>F.Ataullaev</i>	46	Arab-tili mutolaa <i>F.Asatullaev</i>	44	
Shanba	1	Falsafa <i>D.Bozorov</i>								33
	2	Arab-tili nahv <i>F.Asatullaev</i>	48	Rus-tili <i>D.Aibov</i>	47	Muhovara <i>A.Abdullaev</i>	46	Tafsir <i>Sh.Kamolov</i>	44	
	3	Qur'oni Karim <i>B.Xoldorov</i>	48	Arab-tili nahv <i>F.Asatullaev</i>	47	Qur'oni Karim <i>A.Abdullaev</i>	46	Rus-tili <i>D.Aibov</i>	44	

O'quv ishlari bo'yicha mudir o'rinbosari

N.Djalolov

Şekil 6.4, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 akademik dönem 2. Sınıf ders programı

TASDIQLAYMAN
 “Ko’kaldosh” o’rta maxsus
 islom bilim yurti mudiri
 _____ M. Nasriyev
 “ ____ ” _____ 2022 yil

2022-2023 O’QUV YILI 3-KURSLAR DARS JADVALI

h/k	t/r	301-guruh	x/r	302-guruh	x/r	303-guruh	x/r
Dushanba	1	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	30	Balog’at <i>S.Umarov</i>	31	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	35
	2	<i>Axborot va murab...</i> <i>A.Jumaboev</i>	30	<i>Axborot va murab....</i> <i>A.Abdullaev</i>	31	<i>Axborot va murab.....</i> <i>S.Umarov</i>	35
	3	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	30	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	31	Balog’at <i>S.Umarov</i>	35
	4	Balog’at <i>S.Umarov</i>	30	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	31	Aqoid <i>A.Abdullaev</i>	35
Seshanba	1	Qur’oni Karim <i>B.Xoldorov</i>	30	Aqoid <i>A.Abdullaev</i>	31	Arab-tili mutolaa <i>A.Jumaboev</i>	35
	2	Arab-tili mutolaa <i>A.Jumaboev</i>	30	Arab-tili mutolaa <i>Z.Mirsodiqov</i>	31	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	35
	3	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	30	Mavludun-Nabiy <i>A.So’piev</i>	31	Qur’oni Karim <i>B.Xoldorov</i>	35
Chorshanba	1	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	30	Aqoid <i>A.Abdullaev</i>	31	Islom-tarixi <i>I.Ro’ziqulov</i>	35
	2	Arab-tili nahv <i>A.Jumaboev</i>	30	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	31	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	35
	3	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	30	Qur’oni Karim <i>D.Rahmonaliev</i>	31	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	35
Payshanba	1	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	30	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	31	Muhovara <i>A.Abdullaev</i>	35
	2	Hadis <i>A.Xolmurodov</i>	30	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	31	Mavludun-Nabiy <i>A.So’piev</i>	35
	3	Mavludun-Nabiy <i>A.So’piev</i>	30	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	31	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	35
Juma	1	Mustalahul-hadis <i>Sh.Madaminov</i>	30	Islom-tarixi <i>I.Ro’ziqulov</i>	31	Xadis <i>A.Yaxshilikov</i>	35
	2	Aqoid <i>A.Abdullaev</i>	30	Tafsir <i>O.Ahmedov</i>	31	Mustalahul-hadis <i>Sh.Madaminov</i>	35
	3	Islom-tarixi <i>I.Ro’ziqulov</i>	30	Mustalahul-hadis <i>Sh.Madaminov</i>	31	Xadis <i>A.Yaxshilikov</i>	35
Shanba	1	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	30	Muhovara <i>A.Abdullaev</i>	31	Aqoid <i>A.Abdullaev</i>	35
	2	Aqoid <i>A.Abdullaev</i>	30	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	31	Arab-tili nahv <i>S.Umarov</i>	35
	3	Muhovara <i>A.Abdullaev</i>	30	Arab-tili nahv <i>S.Umarov</i>	31	Fiqh <i>H.Erqulov</i>	35

O’quv ishlari bo’yicha mudir o’rinbosari

N.Djalolov

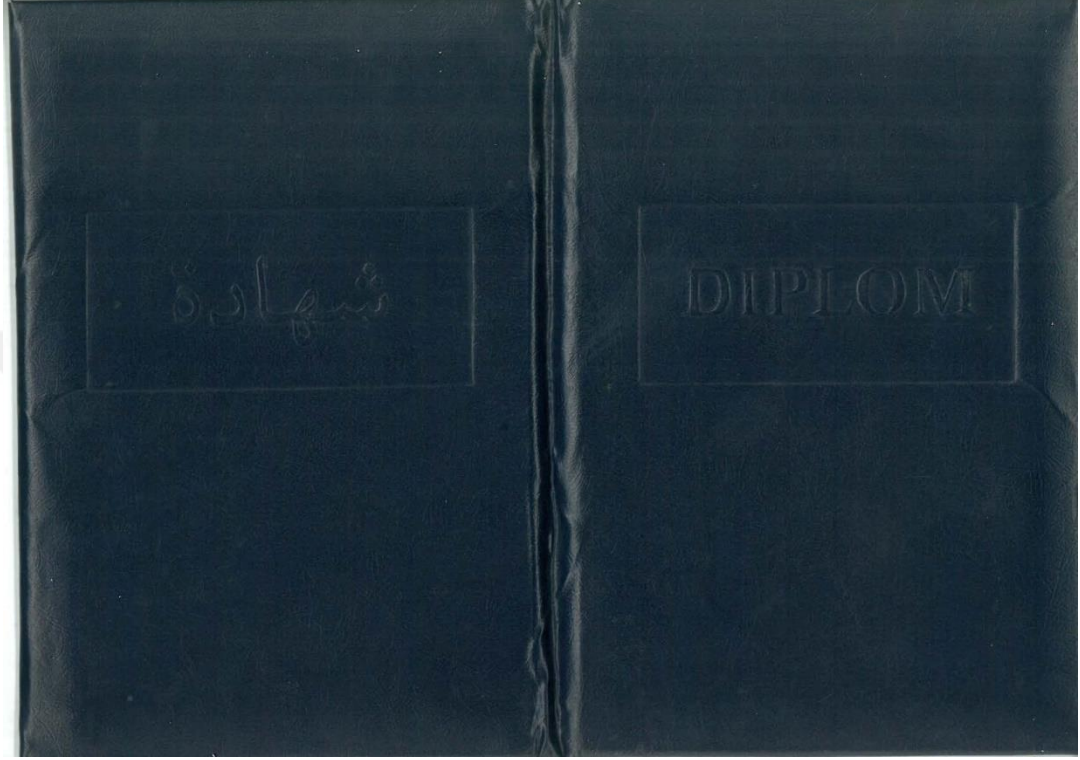
Şekil 6.6, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 akademik dönem 3. Sınıf ders programı

TASDIQLAYMAN
 “Ko‘kaldosh” o‘rta maxsus
 islom bilim yurti mudiri
 _____ M. Nasriyev
 “ ___ ” _____ 2022 yil

2022-2023 O‘QUV YILI 1-KURSLAR DARS JADVALI

h/k	t/r	401-guruh	x/r	402-guruh	x/r	403-guruh	x/r
Dushanba	1	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	21	Ulumul-Qur‘on <i>A.Jumaboev</i>	19	Hadis <i>Sh.Madaminov</i>	43
	2	Axborot va murabbiylik <i>O.Ahmedov</i>	21	Axborot va murabbiylik <i>J.Xolmo‘minov</i>	19	Axborot va murabbiylik	43
	3	Ulumul-Qur‘on <i>A.Jumaboev</i>	21	Hadis <i>Sh.Madaminov</i>	19	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	43
	4	Hadis <i>Sh.Madaminov</i>	21	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	19	Ulumul Qur‘on <i>A.Jumaboev</i>	43
Seshanba	1	Meros his. ilmi <i>J.Xolmo‘minov</i>	21	Tafsir <i>T.Karimov</i>	19	Aqid <i>A.Pardaev</i>	43
	2	Aqid <i>A.Pardaev</i>	21	Meros his. ilmi <i>J.Xolmo‘minov</i>	19	Tafsir <i>T.Karimov</i>	43
	3	Tafsir <i>T.Karimov</i>	21	Aqid <i>A.Pardaev</i>	19	Meros his. Ilmi <i>J.Xolmo‘minov</i>	43
Chorshanba	1	Hadis <i>Sh.Madaminov</i>	21	Tafsir <i>T.Karimov</i>	19	Mantiq <i>X.Boyxov‘rozov</i>	43
	2	Arab-tili mutolaa <i>S.Umarov</i>	21	Hadis <i>Sh.Madaminov</i>	19	Tafsir <i>T.Karimov</i>	43
	3	Tafsir <i>T.Karimov</i>	21	Arab-tili mutolaa <i>S.Umarov</i>	19	Hadis <i>Sh.Madaminov</i>	43
Payshanba	1	Tafsir <i>T.Karimov</i>	21	Aqid <i>A.Pardaev</i>	19	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	43
	2	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	21	Tafsir <i>T.Karimov</i>	19	Aqid <i>A.Pardaev</i>	43
	3	Aqid <i>A.Pardaev</i>	21	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	19	Tafsir <i>T.Karimov</i>	43
Juma	1	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	21	Usulul-fiqh <i>A.Jumaboev</i>	19	Qur‘oni Karim <i>A.So‘piev</i>	43
	2	Mantiq <i>X.Boyxov‘rozov</i>	21	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	19	Usulul-fiqh <i>A.Jumaboev</i>	43
	3	Usulul-fiqh <i>A.Jumaboev</i>	21	Mantiq <i>X.Boyxov‘rozov</i>	19	Fiqh <i>J.Xolmo‘minov</i>	43
Shanba	1	Islom-tarixi <i>J.Ahmedov</i>	21	Arab-tili <i>O.Ahmedov</i>	19	Arab-tili mutolaa <i>S.Umarov</i>	43
	2	Arab-tili <i>O.Ahmedov</i>	21	Qur‘oni Karim <i>D.Rahmonaliev</i>	19	Islom-tarixi <i>J.Ahmedov</i>	43
	3	Qur‘oni Karim <i>D.Rahmonaliev</i>	21	Islom-tarixi <i>J.Ahmedov</i>	19	Arab-tili <i>O.Ahmedov</i>	43

Şekil 6.7, Kokaldaş Medresesi 2022-2023 akademik dönem 4. Sınıf ders programı

Şekil 6.8, Kokaldaş Medresesi Diploması (Şahadetname)

<p>O'ZBEKISTON MUSULMONLARI IDORASI O'rta maxsus Islom bilim yurti</p> <p>DIPLOM</p> <p>B № 0001310</p> <p>Mazkur diplom sohibi <u>Karimov</u> <u>Asror Ramolovich</u> 2001 yili <u>"Kokaldosh"</u> nomli Islom o'rta maxsus bilim yurtiga o'qishga kirib, 2005 yilda mazkur bilim yurtini <u>imom, arab tili</u> <u>va odobnoma murabbiyi</u> mutaxassisligi bo'yicha to'liq kursini tugatdi. Bitiruv imtihon hay'atining 2005 yil <u>81</u> qaroriga binoan <u>Karimov</u> <u>Asror</u> ga <u>imom, arab tili va odobnoma murabbiyi</u> mutaxassisligi berildi. Shuningdek, _____ kasbini egalladi.</p> <p>Bitiruv imtihon hay'atining raisi _____</p> <p>M.O'. Direktor _____ Kotib _____</p> <p>Ro'yxat raqami <u>198</u> 2005 yil <u>Yul benti</u> (viloyati) shahri. TMK</p>	<p>ادارة مسلمى اوزبكستان المدرسة الثانوية الاسلامية الخاصة</p> <p>شهادة</p> <p>B № 0001310</p> <p>حاملها <u>كريموف اسرار</u> قد انتسب الى مدرسة <u>كوكالداش</u> عام <u>٢٠٠١</u> واختتم دراسة الكاملة فيها عام <u>٢٠٠٥</u> باختصاص <u>الامام وطيرى اللغة العربية والادب</u> وذلك بموجب قرار لجنة الامتحانات رقم <u>٨١</u> بتاريخ <u>٢٠٠٥</u> رئيس هيئة الامتحانات _____ مدير المدرسة _____ الكاتب _____ رقم التسجيل <u>١٩٨</u> مدينة (ولاية) <u>طشقند</u> عام <u>٢٠٠٥</u></p>
---	---

Şekil 6.9, Kokaldaş medresesi diplomasi (Şahadetname)

Talaba Karimov Asror

"Kokaldosh" o'рта maxsus islom bilim yurtida o'qish davomida quyidagi fanlarni tingladi va imtihonlar topshirdi.

T/r	Fanlar nomi	Dars soati	Bahosi	O'zlash-tirishi
1.	Qur'oni karim va tajvid	562	5	
2.	Tafsir	440	5	
3.	Hadis	506	5	
4.	Islom tarixi	224	5	
5.	Islom aqoidi	260	5	
6.	Islom huquqi	540	4	
7.	Arab tili mutolaasi	300	5	
8.	Arab tili morfologiyasi	284	5	
9.	Arab tili sintaksisi	80	5	
10.	Dinlar va mazhablar tarixi	160	5	
11.	Ona tili va adabiyoti	120	5	
12.	Rus tili	120	5	
13.	Ingliz tili	160	4	
14.	O'zbekiston xalqlari tarixi	160	5	
15.	Xutba fani	64	5	
16.	Geografiya	80	5	
17.	Davlat va huquq asoslari	80	4	
18.	Pedagogika va psixologiya	80	5	
19.	Jismoniy tarbiya	160	5	
20.	Husnixat	80	5	
21.	O'zbek adabiyotida Qur'on mavzusi	76	5	

T/r	Fanlar nomi	Dars soati	Bahosi	O'zlash-tirishi
22.	Arab tili so'zlashuvi	80	5	
23.	Shaxs va jamiyat	40	5	
24.	O'zbek tilida ish yuritish	76	5	
25.	Matematika	200	4	
26.	Informatika va informatsion texnologiyalar	184	5	
27.	Fizika	140	5	
28.	Astronomiya	40	4	
29.	Kimyo	80	5	
30.	Biologiya va ekologiya asoslari	80	4	
31.	Yoshlarni chaqiriqqa tayyorlash	160	5	
32.	Ma'naviyat asoslari	40	5	
33.	Oila psixologiyasi	40	4	
34.	Estetika	40	5	
35.				
36.				

Karimov Asror 200 1 yili o'рта maxsus islom bilim yurtiga kirib 200 5 yilda bitirdi va imtihon hay'atining 200 5 yil « 16 » iyun № 81 qaroriga asosan

imom, arab tili va odobnoma murabbiyi ixtisosligi berildi.

1. Imtihon hay'ati raisi
2. Mudir
3. Kotib

M.O'.

Şekil 6.10, Kokaldash medresesi not dökümü

Тошкент ислом институти 2022-2023
ўқув йили 1-семестр дарс жадвали

“ТАСДИКЛАЙМАН”
Тошкент ислом институти
профессори
2022 йил

Кун	Жуғрт	Дарс вақти	101-гурух	102-гурух	104-гурух	103-гурух
ДУШАНБА	1	08:00 09:20	Мусталаҳул ҳадис Ҳамроқулов Ж.	Ақонд Гофуров А.	Рус тили Ҳафизова У.	Инглиз тили Валиева С.
	2	09:30 10:50	Араб тили (муҳовара) Шаҳата Абу Шуша.	Мусталаҳул ҳадис Ҳамроқулов Ж.	Қуръон қир. ва илм. Қобилов А.	Ҳадис Сайдиқбарова Р.
	3	11:00 12:20	Фикҳ Примов С.	Араб тили (муҳовара) Шаҳата Абу Шуша.	Инглиз тили Насиров Д.	Араб тили Ҳасанов З.
	4	13:30 14:50	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»			
СЕНЖАНБА	1	08:00 09:20	Ҳадис Аъзамов Б.	Фикҳ Холбоев Ф.	Ҳадис Расулходжаев С.	Рус тили Ҳафизова З.
	2	09:30 10:50	Инглиз тили Валиева С.	Рус тили Ҳафизова У.	Инглиз тили Насиров Д.	Ислом ва ҳозирги замон Гофуров З.
	3	11:00 12:20	Рус тили Ҳафизова У.	Инглиз тили Валиева С.	Араб тили Абдуҳамидов Ф.	Қуръон қир. ва илм. Маҳмудов
ЧОРШАНБА	1	08:00 09:20	Ақонд Гофуров А.	Мусталаҳул ҳадис Ҳамроқулов Ж.	Мусталаҳул ҳадис Абдурахимов Ю.	Араб тили Ҳасанов З.
	2	09:30 10:50	Мусталаҳул ҳадис Ҳамроқулов Ж.	Араб тили Ҳасанов У.	Ислом ва ҳозирги замон Муҳаммадсиддиқов М.	Мусталаҳул ҳадис Абдурахимов Ю.
	3	11:00 12:20	Ислом ва ҳозирги замон Муҳаммадсиддиқов М.		Фикҳ Бойматов М.	Ҳадис Сайдиқбарова Р.
ПАЙШАНБА	1	08:00 09:20	Араб тили Аҳмедов С.	Фикҳ Холбоев Ф.	Ҳадис Расулходжаев С.	Инглиз тили Валиева С.
	2	09:30 10:50	Қуръон қироати ва илмлари Қобилов А.	Ҳадис Аъзамов Б.	ЭТҚҚММА Абдуҳамидов М.	Нотиклик санъати Исмоилов Р.
	3	11:00 12:20	Нотиклик санъати Исмоилов Қ.		Араб тили Абдуҳамидов Ф.	Фикҳ Ибрагимова С.
	4	13:30 14:50	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»			
ЖУМА	1	08:00 09:20	Ҳадис Аъзамов Б.	Қуръон қироати ва илмлари Юсупов А.	Мусталаҳул ҳадис Абдурахимов Ю.	Араб тили (муҳовара) Абдуллаев А.
	2	09:30 10:50	Фикҳ Примов С.	Инглиз тили Валиева С.	Араб тили (муҳовара) Абдуллаев А.	Мусталаҳул ҳадис Абдурахимов Ю.
	3	11:00 12:20	Махсус курс Юлдашев И.		Махсус курс Анваров Э.	Махсус курс Ҳасанов З.
ШАНБА	1	08:00 09:20	Араб тили Аҳмедов С.	Араб тили Ҳасанов У.	Фикҳ Бойматов М.	Фикҳ Ибрагимова С.
	2	09:30 10:50	Инглиз тили Валиева С.	Ҳадис Аъзамов Б.	Ақонд Турсунов А.	ЭТҚҚММА Абдуҳамидов М.
	3	11:00 12:20	Экстремизм ва тер. қарши курашнинг маънавий-маърифий асос. Абдуҳамидов М.		Нотиклик санъати Исмоилов Қ.	Ақонд Турсунов А.

Şekil 6.11, Taşken İslam Enstitüsü 1. Sınıf öğrenciler 2022-2023 eğitim dönemi için birinci dönem ders programı. (Özbekistan’da Haftanın Altı Günü Eğitim Verilir)

Hafıza	Ders Saati	101-gurup	102 –gurup	104-gurup	103-gurup	
Dönem 1	1	09:00 10:20	Mustalahul Hadis Hamroqulov J.	Fiqh. Xolboev G'.	Rus Tili Hafizova U.	İngiliz Tili Valieva S.
	2	10:30 11:50	İngiliz Tili Valieva S.	Mustalahul Hadis Hamroqulov J.	Kuran Tilaveti Ve Bilgisi Qobilov A.	Hadis Saydakbarov a N.
	3	12:50 14:10	Fiqh. Primov S.	İngiliz Tili Valieva S.	Mustalahul Hadis Abduraximov Yu.	Arab Tili Hasanov U.
	4	14:20 15:40	"Bilgi Saatleri" Ve "Koçluk Saatleri"			Özel Kurs Saidakbarova N.
Cümle	1	09:00 10:20	Arapça (Konuşma) Shahata Ebu Şuşa.	Akaid Gafurov A.	Hadis Rasulkhodjaev S.	Rus Tili Hafizova U.
	2	10:30 11:50	Rus Tili Hafizova U.	Arapça (Konuşma) Shahata Ebu Şuşa.	İngiliz Tili Valieva S.	İslam Ve Günümüz Gafurov U.
	3	12:50 14:10	Hadis Azamov B.	Rus Tili Hafizova U.	Arap Dili Abdülhamidov F.	Kuran Oku. Ve Bilim. Mahmudov Z.
Cümle	1	09:00 10:20	Akaid Gafurov A.	Mustalahul Hadis Hamroqulov J.	İngiliz Tili Valieva S.	Arab Tili Hasanov U.
	2	10:30 11:50	Mustalahul Hadis Hamroqulov J.	Arab Tili Hasanov U.	İslam Ve Günümüz Muhammetsiddikov. M	Hadis Saydakbarov a N.
	3	12:50 14:10	İslam Ve Günümüz Muhammetsiddikov. M		Fıkıh Boymirov M.	Mustalahul Hadis Abduraximo v Yu.
Dönem 2	1	09:00 10:20	Arap Dili Ahmetov S.	Fıkıh. Kholboev G'.	Hadis Rasulkhodjaev S.	İngilizce Dili Valieva S.
	2	10:00 11:50	Özel Kurs Azamov B.		Arap Dili Abdülhamidov F.	Fıkıh İbrahimova S.
	3	12:50 14:10	Kuran Tilaveti Ve Bilgisi Kabilov A	Hadis Azamov B.	ETQKMA Abduhamidov M.	Özel Kurs İbrahimova S.
	4	14:20 15:40				"Bilgi Saatleri" Ve "Koçluk Saatleri"
Cümle	1	09:00 10:20	Hadis Azamov B.	Kuran Tilaveti Ve Bilgisi Yusupov A .	Arapça (Konuşma) Abdullaev A.	Özel Kurs Hasanov U.
	2	10:30 11:50	Fıkıh. Primov S .	İngiliz Tili Valieva S.	Mustalahul Hadis Abduraximov Yu.	Arapça (Konuşma) Abdullaev A.
	3	12:50 14:10	Özel Kurs Yuldashev I.		Özel Kurs Anvarov E.	Mustalahul Hadis Abduraximov Yu.
Cümle	1	09:00 10:20	Arap Dili Ahmetov S.	Arab Tili Hasanov U.	Akaid Tursunov A..	Fıkıh İbrahimova S.

Şekil 6.12, Taşkent İslam Enstitüsü 2022-2023 akademik yıl 1. sınıf 1. dönem ders programı

Тошкент ислом институти 2022-2023
ўқув йили 1-семестр дарс жадвали

"ТАСДИКЛАЙМАН"
Тошкент ислом институтининг
проректори
2022 йил

Кунлар	Жуфлик Дарс вақтлари	201-гурух	202-гурух	205-гурух	204-гурух	203-гурух
ДУШАНБА	1 08:00 09:20	Ҳадис Юсунов Х.	Араб тили Бухарбаев Ё.	Ахборот тех. ва тизимлари Азимов Т.	Қуръон қир. ва илм. Рузиёв Ж.	Ҳадис Сайдақбарова Н.
	2 09:30 10:50	Араб тили Бухарбаев Ё.	Ислам тарихи Саидахмедов А.	Тафсири Қурбанов С.	Ҳадис Жамбиллов М.	Фикҳ Зойирова Х.
	3 11:00 12:20	Ислам тарихи Саидахмедов А.	Ҳадис Юсунов Х.	Ҳадис Нурбаев Х.	Фикҳ Раҳимов Н.	Араб тили Маҳкамова О.
СЕШАНБА	1 08:00 09:20	Ақонд Журабоев Х.	Ахборот тех. ва тизимлари Азимов Т.	Фикҳ Разақов Я.	Тафсири Убайдуллаев И.	Тафсири Сувонов Ф.
	2 09:30 10:50	Ахборот тех. ва тизимлари Азимов Т.	Фикҳ Разақов Я.	Тафсири Қурбанов С.	Ислам тарихи Саидахмедов А.	Қуръон қир. ва илм. Нажмиддинова Р.
	3 11:00 12:20	Тафсири Алибоев В.	Тафсири Ахматқуллов Э.	Араб тили Ҳасанов У.	Фикҳ Раҳимов Н.	Араб тили Маҳкамова О.
	4 13:30 14:50	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»				
ЧОРШАНБА	1 08:00 09:20	Қуръон қир. ва илм. Рузиёв Ж.	Қуръон қир. ва илм. Рашидов А.	Форс тили Мансуров С.	Ҳадис Жамбиллов М.	Ҳадис Сайдақбарова Н.
	2 09:30 10:50	Араб тили Бухарбаев Ё.	Фикҳ Разақов Я.	Қуръон қир. ва илм. Рашидов А.	Форс тили Мансуров С.	Ислам тарихи Саидахмедов А.
	3 11:00 12:20	Форс тили Мансуров С.	Араб тили Бухарбаев Ё.	Ислам тарихи Саидахмедов А.	Араб тили Аҳмедов С.	Ақонд Пардаев А.
ПАЙШАНБА	1 08:00 09:20	Фикҳ Аманов Х.	Ақонд Журабоев Х.	Фикҳ Разақов Я.	Ахборот тех. ва тизимлари Азимов Т.	Фикҳ Зойирова Х.
	2 09:30 10:50	Форс тили Мансуров С.	Тафсири Ахматқуллов Э.	Араб тили Ҳасанов У.	Фикҳ Раҳимов Н.	Тафсири Сувонов Ф.
	3 11:00 12:20	Махсуе курс Юсунов Х.		Махсуе курс Ҳасанов У.	ЭТҚҚММА Абдухамидов М.	Форс тили Мансуров С.
	4 13:30 14:50	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»				
ЖУМА	1 08:00 09:20	Фикҳ Аманов Х.	Фикҳ Разақов Я.	Ақонд Пардаев А.	Форс тили Мансуров С.	Фикҳ Зойирова Х.
	2 09:30 10:50	Тафсири Алибоев В.	Форс тили Мансуров С.	Фикҳ Разақов Я.	Араб тили Аҳмедов С.	Ахборот тех. ва тизимлари Каримова Д.
	3 11:00 12:20	Иттиқлик санъати Исмоилов Қ.			Ақонд Пардаев А.	Махсуе курс Сайдақбарова Н.
ШАНБА	1 08:00 09:20	Фикҳ Аманов Х.	Ҳадис Юсунов Х.	Форс тили Мансуров С.	Тафсири Убайдуллаев И.	Иттиқлик санъати Исмоилов Қ.
	2 09:30 10:50	Ҳадис Юсунов Х.	Форс тили Мансуров С.	Ҳадис Нурбаев Х.	Иттиқлик санъати Исмоилов Қ.	ЭТҚҚММА Дамитов Б.
	3 11:00 12:20	Экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари Дамитов Б.			Махсуе курс Жамбиллов М.	Форс тили Мансуров С.

Şekil 6.13, Taşken İslam Enstitüsü 2. Sınıf tüm grup öğrenciler 2022-2023 eğitim dönemi için birinci dönem ders programı

Тошкент ислом институти 2022-2023
ўқув йили I-семестр дарс жадвали

“ТАСДИКЛАЙМАН”
Тошкент ислом институти
проректори
2022 йил

Кунлар	Жуфтлик	Дарс вақтлари	301-гурух	302-гурух	304-гурух	303-гурух
ДУШАНБА	1	08:00 09:20	Усулуд фикх Жураев С.	Ҳадис Сайфуддинов Р.	Ҳадис Ғиёсов А.	Араб тили Маҳкамova О.
	2	09:30 10:50	Араб тили Ҳасанов У.	Фикх Жураев Ф.	Тафсир Собиров А.	Усулуд фикх Жураев С.
	3	11:00 12:20	Тафсир Қурбонov С.	Усулуд фикх Жураев С.	Фикх Жураев Ф.	Ҳадис Маҳсумхонов Р.
СЕШАНБА	1	08:00 09:20	Фикх Жураев Ф.	Ҳадис Сайфуддинов Р.	Ислам тарихи (Филология тарихи) Каттаев П.	Илмий тадқиқот. метод Тангиров О.
	2	09:30 10:50	Ҳадис Ғиёсов А.	Тафсир Аҳмадқулов Э.	Тафсир Собиров А.	Ҳадис Маҳсумхонов Р.
	3	11:00 12:20	Тафсир Қурбонov С.	Араб тили Аҳмедов С.	Фикх Жураев Ф.	Фикх Усманова Н.
ЧОРШАНБА	1	08:00 09:20	Ҳадис Ғиёсов А.	Ҳадис Сайфуддинов Р.	Усулуд фикх Жураев С.	Тафсир Суванов Ф.
	2	09:30 10:50	Фикх Жураев Ф.	Ислам тарихи (Филология тарихи) Каттаев П.	Араб тили Аҳмедов С.	Усулуд фикх Жураев С.
	3	11:00 12:20	Ислам тарихи (Филология тарихи) Юсупов Ҳ.	Фикх Жураев Ф.	Махсус курс Ғиёсов А.	Ҳадис Маҳсумхонов Р.
ПАЙШАНБА	1	08:00 09:20	Фикх Жураев Ф.	Усулуд фикх Жураев С.	Илмий тадқиқотлар методологияси Тангиров О.	Фикх Усманова Н.
	2	09:30 10:50	Усулуд фикх Жураев С.	Араб тили Аҳмедов С.	Фикх Жураев Ф.	Араб тили Маҳкамova О.
	3	11:00 12:20	Махсус курс Жураев С.	Ҳадис Ғиёсов А.	Ҳадис Ғиёсов А.	Махсус курс Усманова Н.
	4	13:30 14:50	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»			«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»
ЖУМА	1	08:00 09:20	Қуръон қир. ва илм. Қобилов А.	Фикх Жураев Ф.	Усулуд фикх Жураев С.	Қуръон қир. ва илм. Нажмидинова
	2	09:30 10:50	Араб тили Ҳасанов У.	Қуръон қир. ва илми Қобилов А.	Ҳадис Ғиёсов А.	Фикх Усманова Н.
	3	11:00 12:20	Махсус курс Юсупов Ҳ.	Махсус курс Жураев Ф.	Махсус курс Жураев Ф.	Махсус курс Усманова Н.
ШАНБА	1	08:00 09:20	Ҳадис Ғиёсов А.	Тафсир Аҳмадқулов Э.	Қуръон қир. ва илм. Мирзалидинов А.	Ислам тарихи (Филология тарихи) Нурбаев Ҳ.
	2	09:30 10:50	Илмий тадқиқотлар методологияси Тангиров О.		Араб тили Аҳмедов С.	Тафсир Суванов Ф.
	3	11:00 12:20	Махсус курс Ҳасанов У.	Махсус курс Аҳмедов С.	Махсус курс Аҳмедов С.	Махсус курс Маҳкамova О.

Şekil 6.14, Taşken İsalam Enstitüsü 2. Sınıf tüm gurup öğrenciler 2022-2023 eğitim dönemi için birinci dönem ders programı

Тошкент ислом институти 2022-2023
ўқув йили 1-семестр дарс жадвали

"ТАСДИКЛАЙМАН"
Тошкент ислом институти
проректори
2022 йил

Кунлар	Жуғалар	Дарс вақтлари	401-гурух	402-гурух	405-гурух	404-гурух	403-гурух
ДУШАНБА	1	08.00 09.20	Хадис Мамажониров Ф.	Фикх Гофуров И.	Фатво бер.асос. ва фиксий қондалар Бегматов З.	Хадис Хошимов О.	Тасаввуф Пардаев А.
	2	09.30 10.50	Тасаввуф Пардаев А.	Хадис Мамажониров Ф.	Хадис Хошимов О.	Фикх Қодиров Х.	Араб тили Махкамова О.
	3	11.00 12.20	Фикх Гофуров И.	Тафсир Сувонов Ф.	Тафсир Убайдуллаев И.	Тасаввуф Пардаев А.	Фатво бер.асос. ва фиксий қондалар Бегматов З.
СЕШАНБА	1	08.00 09.20	Араб тили Ўзловнов Ш.	Фикх Гофуров И.	Қуръон қироати Неъматов Ж.	Қуръон қироати Махмудов З.	Хадис Мамажониров Ф.
	2	09.30 10.50	Фикх Гофуров И.	Қуръон қироати Неъматов Ж.	ИТОЕМ Тансиров О.	Тафсир Убайдуллаев И.	Қуръон қироати Махмудов З.
	3	11.00 12.20	Қуръон қироати Неъматов Ж.	Фатво бер.асос. ва фиксий қондалар Бегматов З.	Фикх Раззаков Я.	Фикх Қодиров Х.	Фикх Жураев С.
ЧОРШАНБА	1	08.00 09.20	Фатво бер.асос. ва фиксий қондалар Бегматов З.	Тасаввуф Пардаев А.	Араб тили Ўзловнов Ш.	Хадис Хошимов О.	Хадис Мамажониров Ф.
	2	09.30 10.50	Хадис Мамажониров Ф.	Тафсир Сувонов Ф.	Тасаввуф Пардаев А.	ЗМФА Сиддиқметов К.	Фаронз Масайитов С.
	3	11.00 12.20	Фаронз Масайитов С.	Хадис Мамажониров Ф.	Хадис Хошимов О.	Фатво бер.асос. ва фиксий қондалар Бегматов З.	Фикх Жураев С.
4	13.30 14.50	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»					
ПАНШАНБА	1	08.00 09.20	Фикх Гофуров И.	Араб тили Ўзловнов Ш.	Тафсир Убайдуллаев И.	Фаронз Джуманов А.	Тафсир Сувонов Ф.
	2	09.30 10.50	Тафсир Мирзамиддинов А.	Фикх Гофуров И.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	ИТОЕМ Тансиров О.	Хадис Мамажониров Ф.
	3	11.00 12.20	Педагогика, психология Алимов Х.	Фикх Раззаков Я.	Фикх Қодиров Х.	ИТОЕМ Тансиров О.	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»
	4	13.30 14.50	«АХБОРОТ СОАТЛАРИ» ВА «МУРАББИЙЛИК СОАТИ»				
ЖУМА	1	08.00 09.20	Хадис Мамажониров Ф.	Фаронз Эркаев М.	Хадис Хошимов О.	Араб тили Ўзловнов Ш.	Тафсир Сувонов Ф.
	2	09.30 10.50	Замонавий мас.фикс. асос. Сиддиқметов К.	Хадис Мамажониров Ф.	Фаронз Эркаев М.	Хадис Хошимов О.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.
	3	11.00 12.20	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	Замонавий мас.фикс. асос. Хамидов М.	Педагогика, психол. Алимов Х.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.
ШАНБА	1	08.00 09.20	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	Замонавий мас.фикс. асос. Хамидов М.	Педагогика, психол. Алимов Х.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.
	2	09.30 10.50	Тафсир Мирзамиддинов А.	Замонавий мас.фикс. асос. Хамидов М.	Педагогика, психол. Алимов Х.	Тафсир Убайдуллаев И.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.
	3	11.00 12.20	Илмий тадқиқотлар олиб бориш методологияси Тансиров О.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	Исломушунослиқни ўқитиш мет. Насриев М.	Замонавий мас.фикс. асос. Раззаков Я.

Şekil 6.15, Taşken İslam Enstitüsü 4. Sınıf tüm grup öğrenciler 2022-2023 eğitim dönemi için birinci dönem ders programı